

Г О Д И Ш Н И К
НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

Факултет по педагогика

Книга Социални дейности

A N N U A L
OF SOFIA UNIVERSITY
“ST. KLIMENT OHRIDSKI”

Faculty of Education

Social Work

Том/Volume 110

УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ST. KLIMENT OHRIDSKI UNIVERSITY PRESS
СОФИЯ • 2017 • SOFIA

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

проф. дпн *АЛБЕНА ЧАВДАРОВА*,
доц. д-р *ТОНИ МАНАСИЕВА*, доц. д-р *ГИНКА МЕХАНДЖИЙСКА*,
доц. д-р *РОСИЦА СИМЕОНОВА*, доц. д-р *БИСТРА МИЗОВА*

Редактор *ВЕРЖИНИЯ РАЙКОВА*

© Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Факултет по педагогика
2017

ISSN 2367-4652

СЪДЪРЖАНИЕ

Вяра Гюрова – Социалната чувствителност към проблемите на децата и техните права / 5

Хенриета Илиева – Социален дискурс на стратегиите за справяне и устойчивост при травматични събития в контекста на социалната работа / 36

Мариела Георгиева – Развитие на резидентната грижа за деца и младежи по света и в Република България / 62

Атанас Генчев – Изследване дизайна на труда на социалния работник в Дирекции „Социално подпомагане“ / 111

CONTENTS

Viana Gurova – Social sensitiveness to child issues and children’s rights / 5

Henrieta Ilieva – Social discourse of the strategies for coping and sustainability in traumatic events in the context of social work / 36

Mariela Georgieva – Residential care of children and youngsters – development at international level and in Republic of Bulgaria / 62

Atanas Genchev – Researching job design of the social worker’s job at the Social Assistance Directorates / 111

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ФАКУЛТЕТ ПО ПЕДАГОГИКА

Книга Социални дейности

Том 110

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF EDUCATION

Social Work

Volume 110

СОЦИАЛНАТА ЧУВСТВИТЕЛНОСТ КЪМ ПРОБЛЕМИТЕ НА ДЕЦАТА И ТЕХНИТЕ ПРАВА

ВЯРА ГЮРОВА*

Резюме: Студията представя в исторически план развитието на социалното разбиране и възприемане на децата като специфична социална група и на техните права. Гледната точка на автора е подкрепена с примери за нарушаването на права на децата в някои страни. Представено е и Международното движение за права на децата.

Ключови думи: права на децата, Международно движение за права на децата, социална отговорност

SOCIAL SENSITIVENESS TO CHILD ISSUES AND CHILDREN’S RIGHTS

Viara Gurova

Abstract: Study presents historical development of the social understanding about children as a specific social group and about children’s rights. Author point of view is supported by examples of children’s rights’ violence in some countries. The international Children’s rights movements is presented as well.

Key words: children’s rights, International Children’s rights movement, social responsibility

* Имейл: viaragyurova@abv.bg

*Човечеството дължи на детето най-доброто.
(Geneva Declaration of the Rights of the Child, 1924)*

С тези думи започва документът, който за пръв път регистрира на международно равнище социалната чувствителност на човечеството към децата и поставя началото на световното движение за удовлетворяване на техните потребности и интереси. Той „узаконява“ грижата за децата като „социална отговорност“ и определя социалното измерение на проблема за правата на тази специфична социална група. Параметрите на това социално измерение обхващат грижа на обществото и държавата за:

- признаване статуса на детето като социално същество, с всички социални придобивки, произтичащи от това;
- осигуряване благополучието на децата¹ (разбирано като гарантиране на храна, питейна вода, дом, семейство, а на едно по-високо ниво – осигуряване на нормален жизнен стандарт, както и възможности за образование и развитие на всяко дете);
- опазване живота и здравето на децата – защита и закрила на децата от насилие и всякакви злонамерени действия на възрастните; от употреба и злоупотреба на алкохол, цигари, наркотици и всякакви упойващи вещества; осигуряване на пълноценни здравни грижи за бременните жени и децата; опазване на децата на улицата и от ПТС и пр.);
- недопускане на трафикиране на деца за различни цели (в т.ч. за продажба в чужбина, експлоатация от всякакъв характер, донорство на органи и пр.);
- достъп до и гарантиране на правото на децата на качествено образование, в т.ч. финансова и всякаква помощ за образованието на децата в неравностойно положение – деца от бедни семейства, с увреждания (деца със СОП), от маргинализирани социални групи и пр.;
- реални мерки за социална интеграция на деца от маргинализирани общности (в т.ч. бежанци и имигранти);
- безопасен труд и неексплоатация на работещи в съответствие с трудовото законодателство деца;
- заслужен отдых и развлечения за децата – задължителен елемент на щастливото детство.

Всички тези задължения на държавата произтичат от признаването на

статуса на детето като социално същество

Днес трудно някой би се наел да оспорва този статус. Детето е член на семейство и попада в различни детски общности – в детската градина, в учи-

¹ Благополучие – спокоен, щастлив живот в материална осигуреност (Буров, С. и др. 2002: 50).

лице или в дома за деца, лишени от родителски грижи, в различни учебни групи (и групи по интереси) за извънучилищна дейност и пр. И поради всички тези „членства“ то може да бъде определено като „социално“ същество и като член на обществото в по-широкия смисъл на думата. А всяко общество си има държава.

В една държава хората са в ролята на граждани, което означава, че са нейни жители и поданици (Буров, С. и др. 2002: 125). Следователно детето от раждането си е жител и поданик на държавата, в която се е родило (освен ако родителите или конкретни законови положения не определят друго), а като член на обществото то е негов гражданин. И това го казва още в началото на 40-те години на миналия век големият полски учител, писател и лекар Януш Корчак, според когото детето: „Е, а не „ще бъде“ гражданин и човек“ (Корчак, Я., 2012). И в контекста на съвременната интерпретация на статуса на детето като че ли това е напълно логично.

Целта на студията е да представи един исторически поглед към проблема за социалната чувствителност към децата, техните права, закрила и защита, както и към превръщането на правата на детето от национално в международно дело.

Общественото мнение за децата и техните права

Редица исторически анализи показват, че общественото мнение за децата е било твърде различно през различните епохи. Според белгийския професор Е. Верхелен деца винаги е имало, но отношението към тях винаги е било едно и също. И „промените в отношението към децата и в начина, по който се отнасяме с тях, не са толкова следствие на индивидуални или психологически промени в детето, а по-скоро на макросоциални промени (социогенезис)“ (Verhellen, E., 1994: 9). Именно тези промени определят очакванията към отделните личности и засягат тяхното развитие (психогенезис). „С други думи, променените очаквания към някои групи хора, каквато е тази на децата, играят изключително важна роля в начина, по който ги възприемаме, и това влияе върху представите за детето. Следователно е важно да разберем, че представата ни за децата е социален конструкт, произтичащ от нашите очаквания“ (пак там). Децата не са просто „деца „по природа“, а приемането им като отделна социална категория (или група) в исторически план е „твърде ново творение“ (пак там).

През вековете социалният интерес към децата извървява пътя от „безразличието“ през признаването им като специфична група, която трябва да бъде закриляна и защитавана. През Възраждането децата са обект на идеализиране като „бъдещето“ на отделните нации и на човечеството като цяло. А през 20. век една нова култура за правата на децата им отрежда мястото на равностойни човешки същества със своите задължения, но и права и отговорности (виж:

Гюрова, В., 2002). Както пише белгийският професор Е. Верхелен, „фактите по същество са прости: децата са човешки същества! По такъв начин те са носители на същите права като останалите човешки същества. Не е необходимо да се дават права на децата – те ги имат“ (Verhellen, E., 1994: 14).

На подобна позиция са и представителите на Международната неправителствена организация за защита правата на децата Humanium². Според тях „...правата на децата са човешки права. Те защитават детето като човешко същество...“, но това са „*човешки права, специално адаптирани за децата*, защото вземат под внимание тяхната крехкост, специфики и съответни на възрастта им потребности“ (The meaning of the child and the rights of the children, 2014).

Според същата организация правата на децата се състоят от фундаментални гаранции и основни човешки права. По-конкретно (пак там):

- Правата на децата са *фундаментални човешки права* и признават и гарантират на децата правото на живот, на недискриминация, на достойнство и достоен живот, осигурявано чрез защита на физическия и психически (умствен) интегритет (защита срещу робство, мъчения, лошо третиране и пр.).

- Детето има същите права като възрастните: *граждански и политически* (право на идентичност, на националност и пр.); *икономически, социални и културни* (като правото на образование, на задоволителен стандарт на живот, на здраве и пр.).

- Децата имат *индивидуални права* (на живот с родителите си, на образование, на закрила и пр.) и *колективни права* (като част от специфични групи – на деца – бежанци, деца с увреждания, деца от малцинства, в т.ч. деца от коренното население в някои страни).

Правата на децата са съобразени с потребностите на децата от развитие – физическо и интелектуално, което изисква съответно „достъп до хранене, до необходимите грижи, образование и пр.“. Те отчитат уязвимостта на децата, поради което задължават възрастните (и обществото) да предвидят мерки за защита на децата в съответствие с възрастта и зрелостта им и да им оказват специфична подкрепа. „Децата трябва да бъдат подпомагани и подкрепяни и трябва да бъдат защитавани от експлоатация на труда им, от отвлечане (похищения) малтретиране (жестокост) и пр.“ (The meaning of the child and the rights of the children, 2014).

Тези думи звучат логично и убедително днес. Историята на правата на децата потвърждава, че те са станали факт (като социално явление и признание), благодарение именно на усилията на много хора, организации и движения. Но невинаги е било така.

² Humanium – Международна неправителствена организация за защита правата на децата (The meaning of the child and the rights of the children, 2014).

Какво казва историята?

Подобно на отношението към децата изобщо, и социалната чувствителност спрямо техните права се различава през годините и вековете. „Имало е период, през който детето не е имало никакво юридическо присъствие. И период, в който се признава, че детето е носител на същите „права на човека“, както всички останали граждани“ (Les droits de l'enfant, 1977).

Най-често корените на идеята и движението за правата на децата се търсят във века на Просвещението (18. век). Но още през 16. век теологът Мартин Лутер³ и педагогът Ян Амос Коменски⁴ (негов последовател) защитават идеята „че училището трябва да бъде право на всяко дете“ (по: Flekkóy, M. G., 1993: 37), че „във всички градове, градчета и села (трябва) да се открият училища за образованието на цялата младеж от двата пола [...], като ония, които се занимават със земеделие и занаяти, да отиват на училище поне два часа дневно и да бъдат обучавани на писменост, нравоучение и религия“ (Коменски, Я. А., 1992: 81.). При това, пише Коменски в своята „Велика дидактика“, „образованието на човека трябва да започне още от неговото детство“ (пак там, с. 67.). И това във времето, когато калвинистите⁵ и моралистите твърдят, че децата са „естествено зло“ и че злото със зло (т.е. с физически наказания) трябва да се изкоренява (Кей, Е., 1991: 94).

През 17. век Джон Лок (1632–1704)⁶ заявява, че децата не са нито добри, нито лоши, а са „празна дъска“, която се запълва със знания чрез опита, който произтича от техните усещания и възприятия (John Locke, 2015). Като частен учител той наблюдава общуването между децата и възрастните и „дискутира взаимовръзката между правата на родителите и правата на детето“ (по: Flekkóy, M. G., 1993: 37). По-късно, през втората половина на 18. век, сър Уилям Блэкстоун ще определи три задължения на родителите спрямо децата им: да ги отглеждат, закрилят и образоват. Казано с други думи („на езика на човешките права“), „детето има право да получи всичко това от родителя си“ (Children's Rights, 2015a).

През 17. век започва постепенно да набира скорост техническият прогрес, който се отразява и върху социалния живот на хората. По това време

³ Мартин Лутер (1483–1546) е немски духовник и теолог, който поставя началото на протестантската Реформация.

⁴ Я. А. Коменски (1592–1670) е чешки религиозен деец, мислител, общественик, родоначалник („баща“) на съвременната педагогика.

⁵ Калвинизмът е религиозна система, в чиято основа стоят идеите на Реформацията от 16. век. Носи името на един от бащите на Реформаторското мислене Жан Калвин (1509–1564). Калвинистите разглеждат господството на Бог над всичко тленно и земно. Според тях всички хора са грешници и спасение носят не добрите дела, а само вярата.

⁶ Джон Лок (1632–1704) е английски философ и лекар, смятан за един от най-влиятелните мислители на Просвещението и наричан *Баща на класическия либерализъм*.

Англия започва да догонва световния икономически лидер Холандия по темп на нарастване на броя на манифактурите⁷, а по-късно – и по отношение на световната търговия и колониалната икономика. Тя „става водещата капиталистическа страна“ и „по ниво на икономическо развитие, превъзхожда останалите европейски страни, разполагайки с всички необходими предпоставки за преминаване към мащабното машинно производство“ (по: Индустриална революция, 2015). Не случайно именно от Англия в последната третина на 18. век тръгват промишлените революции, за да обхванат през първата половина на 19. век Европа и Америка.

Но освен парния двигател и въвеждането на задвижвани с пара машини (главно в текстилната промишленост), последвани от други технически и научни открития, промишлените революции дават на света и масовата експлоатация на женски и детски труд. Това е времето, когато използването на евтиния детски труд става повсеместно явление – едва навършили 6-годишна възраст много бедни деца постъпват на работа като неквалифицирани работници във фабрики и каменноуглени мини.

Децата в повечето случаи работят „при нехуманни условия, много часове срещу малко заплащане“ (Children’s Rights movement, 2013). Например през 1839 г. 46% от фабричните работници във Великобритания са под 18 години. Особено тежък е трудът на децата в мините, където те трябва да работят от 4 сутринта до късно следобед. Много от децата и младежите умират преди да навършат 25 години (по: Индустриална революция, 2015). И това се случва не само в Англия.

Сред позитивните промени (освен развитието на промишленото производство), които 18. век донася на света, е развитието и масовизирането на образованието. Именно през века на Просвещението то става водеща ценност, а на децата е отредена социалната роля на „бъдещето“ на нацията и на човечеството. Правото на образование, което те получават тогава, трябва да се разглежда именно във връзка с тази им роля⁸ – това е тяхното първо социално завоевание.

Но и тогава, както и сега, в групата на „децата – бъдеще на обществото“ има бедни и богати: деца, осигурени с всичко, и деца – неосигурени в много отношения. Именно децата в неравностойно социално положение (без родители, без дом и пр.) започват да привличат общественото внимание. Тогава – през 1741 г. – в Лондон се открива първата институция за деца сираци (Foundling hospital⁹), а няколко десетилетия по-късно (през 1796 г.) английският политик-радикал Томас Спенс написва книгата „Правата на малките

⁷ Манифактура: 1. *Истор.* Форма на серийно производство с преобладаващ ръчен труд, която е основата на детайлно вътрешно разделение на труда [...] 3. *Остар.* Фабрика (обикновено текстилна) (Габеров, Ив., Д. Стефанова, 2002: 454).

⁸ Първите училища започват да се появяват през 16. век. Но те били предназначени само за момчетата.

⁹ Foundling hospital – ясли за деца без родители.

деца¹⁰. Това е първата (за Англия) съвременна защита на естествените права на децата. Идеите на Спенс са подети от социалните реформатори, които започват да отстояват защитата на децата на работното място и да разкриват истината за условията им на живот (Are there universal Children's Rights?, 2013).

През 19. век продължават инициативите в Европа за закрила и защита на деца. Във Франция, например, законодателството от 1841 г. отделя специално внимание на закрилата на децата на тяхното работно място. А през 1881 г. законодателно е регламентирано и правото на децата на образование. Наред с тези права все по-голяма подкрепа в страната намира идеята, че децата трябва да получават „права на непълнолетни“ (minors' rights) и специална защита – медицинска, социална и юридическа. Тази идея получава подкрепа и в други страни на Европа (Children's Rights History, 2015).

Детската експлоатация провокира в много държави и съпротива от страна на хуманно ориентирани интелектуалци и социални реформатори. В Англия този период се свързва с името на големия писател Чарлз Дикенс, чиито роман „Оливър Туист“ (1839) е емблематичен за литературата, отразяваща тежкото положение на децата. Това е вторият роман на автора и първата книга в английската литература, в която главен герой е дете. Смята се, че прототип на Оливър Туист е сирак, израсъл в сиропиталище и принуден да работи от 7-годишна възраст (по: Оливър Туист, 2015). Във втората глава на романа се говори за „гражданското измерение на проблема за правата на детето“ (по: Индустриална революция, 2015).

Пак по това време (в началото на 19. век) лорд Шафтесбъри започва енергична кампания в Англия срещу детския труд. В резултат на социалната реакция са внесени промени в законодателството:

- детският труд за деца от 9 до 16 години е ограничен до 16 часа на ден;
- забранен е нощният труд за деца;
- забранено е наемането на работа на деца под 9-годишна възраст;
- изисква се собствениците на фабрики да осигурят на чираците образование по четене, писане и аритметика за първите 4 години.

Друг голям английски реформатор от 19. век – Мери Карпентър – защитава правата на „занемарените“ деца, които стават малолетни престъпници. През 1851 г. тя предлага в Англия да се създадат 3 типа училища (Children's Rights movement, 2013):

- дневни училища за основното население;
- индустриални училища за децата „в нужда“;
- поправителни училища за млади правонарушители.

Мери Карпентър подготвя и проектозакон, който представя пред властите (в парламента). А през 1852 г. открива първото поправително училище в Бристол.

¹⁰ Thomas Spence. The Rights of Infants. London, 1796.

Също през 19. век и в САЩ се поставя началото на Движение за правата на децата, което има два приоритета – отделно правосъдие за децата от това на възрастните и защита на децата на работното място. В съответствие с първия приоритет през 1899 г. започва да функционира Младежки съд (Juvenile justice court), който е доказателство за „разграничаването на правата на децата от тези на възрастните“ (Are there universal Children’s Rights?..., 2013).

Защитата на работещите деца, които са сираци или много бедни, е приоритет в САЩ поради големия им брой. Обикновено момчетата от тази група стават работници във фабрики или въглищни мини, момичетата – проститутки или „салонни момичета“, а някои от тях постъпват на работа в предприятията, известни с жестоката си експлоатация¹¹. И всички те получават за труда си мизерни надници (Children’s Rights movement, 2013. Social reforms).

Но още през 19. век и в САЩ се появяват и редица закони и нормативни документи (Acts), които регулират минималната надница, работното време (в часове) и условията на труд. Успешно действа и Национален комитет за детския труд – организация, която работи в името на децата и за пълното премахване на детския труд. Комитетът успява да прокара такъв закон, но той е отменен само две години по-късно. И едва през 1924 г. Конгресът приема добавка (поправка) към конституцията, с която се одобрява национален закон за детския труд. Но и този закон не просъществува дълго.

Едва по време на Голямата депресия се слага край на детския труд на национално ниво – тогава безработните възрастни „в такава степен били загубили надежда за работа, че били готови да работят за същата надница като децата“ (Children’s Rights movement, 2013). През 1938 г. президентът Ф. Д. Рузвелт подписва закон за труда (Fair Labor Standards Act), който слага край на много форми на детския труд (пак там).

И в САЩ (както и в Англия и Франция) най-защитаваното право на децата през 19. и началото на 20. век е правото им на образование. През 1852 г. в Масачузетс (Нова Англия) се регламентира изискването децата да ходят на училище. На следващата година Чарлз Брейс основава организацията „Общество в помощ на децата“, която полага сериозни усилия децата „от улицата“ да ходят на училище. От 1853 г. до 1929 г. от града тръгвал влак на Запад с такива деца (бездомни или безпризорни) – това за тях било възможност да учат, да бъдат осиновени там или да започнат работа.

От началото на 20. век обществената активност за закрила на децата се повишава. В много страни се приемат закони за задължителното образование и редица решения в защита на бедните и гладуващите деца. А в Швеция се появява книгата на Елен Кей „Векът на детето“ (1900), която защитава правото на детето да бъде дете, да расте „в един прекрасен във всяко отношение свят“, да бъде възпитавано с добро, да се саморазвива, а ролята на възрастните е да

¹¹ Sweat-shop – експлоататорско предприятие.

му помогнат да разбере „своето място във великия процес на живота и своята отговорност към всички заобикалящи го явления“ (Кей, Е., 1991).

Безспорно сред най-големите катализатори на обществената чувствителност към проблемите на децата и техните права са големите природни и социалните бедствия. Истински катарзис в общественото съзнание по проблема за съдбата и правата на децата предизвикват войните, особено периодите на равносметката след тях, когато се осмислят техните последици за хората, и особено за децата. Видът на гладуващите, осакатените, бездомните деца провокира повишена социална чувствителност към съдбата на децата и ангажираност в усилията тя да стане по-добра.

Според английската социална реформаторка Енглантин Джеб „децата плащат най-тежката цена на нашите недалновидни икономически политики, на нашата политическа слепота, на нашите войни“ (по: Flekkóy, M. G., 1993: 42). Затова, за да помага на нуждаещите се деца, тя създава през 1919 г. в Англия една от първи благотворителни организации „Спасете децата“ (Save the Children). Първоначалната цел на организацията била да помага за облекчаване на живота и съдбите на гладуващите деца в Германия и Австро-Унгария по време на Първата световна война и в окупираната Германия след примирието.

Опитът на Е. Джеб по време на тези събития, както и по-късно от посещението ѝ в Русия няколко години след Октомврийската революция, „я води до заключението, че правата на децата трябва да бъдат специално защитавани и укрепвани (Children’s rights movement, 2013. Rights of the Child). Тя ще материализира тази своя идея няколко години по-късно в първия международен документ за правата на децата.

Новата работническо-селска власт след революцията в Русия създава организацията „Пролеткулт“¹², в която към 1920 г. членуват около 100 местни организации с около 80 хиляди души, приема своя *Декларация за правата на децата*, в която „гарантира, че децата биха могли да избират своята форма на образование, своята религия и дори биха могли да напуснат своите родители (ако изберат това)“ (по: Children’s Rights movement, 2013, Note 13) – твърде радикално, за да може да стане факт в страна като Русия въпреки вероятно добрите намерения.

В тази поредица от важни събития, които предхождат узаконяването на правата на децата на международно ниво, следва да се добави и книгата на големия полски педагог и лекар Януш Корчак „Как да обичаме детето?“ (1919), преименувана по-късно и станала популярна като „Правото на детето на уважение“ (1929). Идеите на Корчак получават широка популярност и стават ос-

¹² Пролеткулт (Пролетку́лт – съкр. от *Пролетарские культурно-просветительные организации*) – е масова културно-просветна и литературнохудожествена организация за пролетарска самодейност към Народния комисариат по образованието. Създадена е през 1917 г. (и е закрыта през 1932 г.) с цел да разруши старата дворянска култура и да създаде нова – пролетарска (Пролетку́лт, 2015).

нова на Женевската декларация. Преоткриваме ги и в Конвенцията на ООН за правата на детето.

През първата половина на 20. век особено популярни стават идеите на алтернативните педагози от Движението за ново възпитание (Селестен Френе, Адолф Фериер, Едуард Клапаред, Мария Монтесори, Рудолф Щайнер, Александър Нийл, Овид Декроли, Джон Дюи, Димитър Кацаров и др.), които зачитават *правото на децата да бъдат деца*, правото им на пълноценен живот, на обучение и развитие и на равностойно участие във вземането на решения (особено в училище), отнасящи се до собствената им съдба. Много точно френският учител Селестен Френе в книгата си „Обръщение към родителите“ (Френе, С., 1990) описва ситуацията на децата – изкупителна жертва на негативните явления, съпътстващи социалните промени във Франция (и в Европа) през този период, промени, които водят до:

- *Отслабване на семейните връзки и дестабилизация на семейството* – финансова/икономическа и емоционална – много деца не могат да разчитат на вниманието и подкрепата на най-близките си, загрижени за оцеляването си.

- *Разрушаване на социалната среда* – особено в големите градове детето се чувства изгубено сред шума и бетонните еднотипни сгради, заобиколено от изкушенията на игралните зали и автомати, наркопласъори, сутеньори и педофили. За него няма място дори на улицата и на детските площадки – те са за профучаващите автомобили, боклуците наркоманите.

- *Агресивно отношение на възрастните към децата* – *за възрастните децата са врагове, които са виновни за всичко дори когато се връщат вкъщи с изпочупени ребра.*

- *Култ към насилието и жестокостта* (насаждани и от медиите), които се възприемат от подрастващите като нормален модел на поведение.

- *Училище, което също е враждебно към детето* – то е обезличено сред мнозинството такива деца, чувства се самотно, училището не удовлетворява индивидуалните му потребности: „Налагат му знания, чието реално приложение в живота то не вижда; получава задачи, чийто смисъл не разбира. Училището работи като остарял механизъм, който е възможно някога да е изпълнявал своето предназначение, но днес изостава от всичко това, което по силата на различни обстоятелства заема важно място в живота на съвременния ученик“ (Френе, С., 1990: 185).

Според представителите на Новото възпитание изходът е в признаването, че децата са пълноценни човешки същества със свои реални права:

- ✓ да придобият тези знания и сръчности, които вероятно ще им бъдат полезни в живота;

- ✓ да живеят естествено, щастливо и пълноценно като деца;

- ✓ да се развиват пълноценно, в съответствие със способностите си, и така да са полезни и за обществото – човешкият напредък зависи от максималното развитие на всеки индивид;

✓ да формират като социални същества в условията на подходяща среда, която да им помогне да развият социално съзнание.

Всички описани, а и други подобни позиции бележат пътя към международното признаване на правата на децата, с което те надхвърлят националните граници и стават част от световното движение за достоен живот на децата по света.

Международно признание на правата на детето

Въпреки инициативите по места (в отделни страни) децата и техните права не получават полагащия им се статут, докато не стават обект на международно признание. В различните исторически моменти международните документи за правата на децата поставят специфични акценти: върху предоставянето на права и грижи за децата (*provision*), върху защитата на децата (*protection*) и върху участие на децата във вземането на важни решения, които касаят техния живот, съдба и благополучие (*participation*). Този подход е познат като „Трите Ps“. Свързан е с развитието на философията за детето и неговите права и определя в практически план значимостта на всеки един от анализирания по-долу документи.

Всички източници посочват като първи международно признат инструмент по правата на децата Женевската декларация от 1924 г. До нейната поява правата на децата са „на ниво държава“ (Are there universal Children's Rights?..., 2013).

Декларацията е резултат на повишения интерес на международната общност към съдбата на децата след Първата световна война. Те са експлоатирани и пренебрегвани в много страни, застрашено е физическото им оцеляване, пълноценното им хранене, образованието им. Поради това по инициатива на английската реформаторка Енглантин Джеб – президент на Фонд „Спасете децата“ (Save the Children), през 1920 г. е създадена Международната асоциация „Международен съюз за спасяване на децата“ (The International Save the Children Union) чрез обединяването на ръководената от нея организация и Международния комитет на Червения кръст. Организацията приема манифест (програма за защита правата на децата). В основата му е ръкопис от 1919 г., който се свързва с имената на Енглантин Джеб и сестра ѝ – Дороти Бъкстон. Документът, наречен от Е. Джеб през 1923 г. „Харта за децата“ и по-късно преименуван на „Декларация за правата на децата“ (пак там), съдържа пет принципни положения по отношение на социалната помощ и закрила на децата (Женевска декларация за правата на детето, 1924):

„1. На децата трябва да бъдат предоставени средства, необходими за тяхното нормално развитие – както материално, така и духовно.

2. Детето, което е гладно, трябва да бъде нахранено; на детето, което е болно, трябва да се помогне; на детето, което е сгрешило, трябва да се помогне

не да се поправи; а сираците и бездомните деца трябва да бъдат подслонени и подпомогнати.

3. В ситуация на беда най-напред децата трябва да бъдат успокоявани.

4. Детето трябва да има възможност да печели за препитанието си и трябва да бъде защитено от всяка форма на експлоатация.

5. Съзнанието на детето трябва да бъде възпитавано така, че най-добрите му качества да бъдат използвани в служба на близките му (на другите).“

Както показва текстът, водещо място в грижата на обществото за децата трябва да заеме обгрижването на децата. Това се обяснява с разбирането на Е. Джеб за водещата роля през този период на удовлетворяването на детските потребности в средата и от обществото, в които детето живее (пак там). Затова и Декларацията е насочена към защитата на децата – те са *обект* на защита. Тя е „първото международно признание на потребностите на децата, които се нуждаят от специална защита“, на отговорността на възрастните спрямо децата и на възможността на децата да бъде позволено да поемат отговорност (т. 4). И това е индикация, че дори през 1924 г. отговорността за децата и на децата предшества правата им“ (по: Flekkóy, M. G., 1993: 43).

Показателни са встъпителните думи на Декларацията, според които „човечеството дължи на детето най-доброто“ и трябва да му го даде (Geneva Declaration of the Rights of the Child, 1924). В този смисъл детето е обект на права, в по-общ план – на правото да му бъдат предоставени конкретни неща и на правото му на защита. Като обект на права спрямо него трябва да се предприемат определени действия – трябва да му се предоставят средства, да бъде нахранено, подслонено, подпомогнато, успокоявано, защитено, възпитавано. Тук не са представени всички категории права – социалните и икономическите задължения спрямо децата са изведени над гражданските и политическите им права (Les droits de l'enfant..., 1997, III–2).

След одобряването на Декларацията на заседание на Общото събрание на Лигата на нациите (ОН) на 26 септември 1924 г., в Женева, като „Световна харта за благополучието на децата“ (World Child Welfare Charter) и след широката дискусия и подкрепа, която получава от първия международен конгрес за благополучието на децата, проведен също в Женева през 1925 г., документът става известен като „Женевска декларация за правата на детето“ (или „Декларацията от Женева“).

На пръв поглед малко наивна, без юридическа формулировка на реални права (терминът „права“ не се използва в нито един от петте пункта), основният ѝ принос за световното движение за правата на децата е, че чрез нея *за пръв път правата на децата придобиват статут на международни обществени права* (макар и като „мек закон“¹³), с което се поставя началото на

¹³ Подобно на повечето документи по правата на човека и този е от групата на „мекото право“ („мек закон“), което се проявява в две форми: като правни норми, които

международно движение за регламентиране правата на децата. Този кратък документ става „крайъгълен камък на бъдещи международни законодателни инициативи относно правата на децата“ (Verhellen, E., 2000: 65).

В хронологически порядък следващият исторически момент, характерен с повишена активност по отношение на правата на човека и правата на децата, е периодът след Втората световна война. Тогава се появява международният документ – Всеобща декларация за правата на човека (ВДПЧ) – приет на 10 декември 1948 г. от Общото събрание на ООН, който има най-важна роля за утвърждаването на човешките права и същевременно – принос към международното признаване на правата на децата от първите години след войната. ВДПЧ е резултат от работата на Комисията за правата на човека, създадена през 1946 г. от Икономическия и социален съвет на ООН под ръководството на Елеонор Рузвелт и Рене Касен. Декларацията регламентира за пръв път като *обекти на правото* отделните личности – човекът за пръв път „получава персонално съвкупност от права“ (Сачкова, Е., 1999: 4). Още Член 1 на ВДПЧ постулира: „Всички хора се раждат свободни и равни по достойнства и права“ (Права на човека. Международноправни актове, 1993: 20).

По смисъла на този документ правата на детето се подразбират в контекста на правата на „всички хора“ и на „всеки човек“. Но ВДПЧ признава, че *децата трябва да са обект на специални грижи и внимание*. Чл. 25 и чл. 26 конкретизират (пак там, с. 24):

- Член 25 (2): „Майките и децата се ползват с особени грижи и подпомагане. Всички деца, родени в брака или извън брака, се ползват с еднаква социална защита.“

- Член 26 (1). „Всеки човек има право на образование. Образованието трябва да бъде безплатно поне що се отнася до началното и основното образование. Началното образование трябва да бъде задължително [...].

(2) Образованието трябва да бъде насочено към цялостното развитие на човешката личност и засилване уважението към правата на човека и основните свободи [...].

(3) Родителите имат право с приоритет да избират вида образование, което да получават техните деца.“

не са предмет на съдебно решение, но въпреки това влияят върху формирането на една извънсъдебна политика по човешките права, и като норми, които не са законно признати по съдебен ред, но оказват влияние върху определена политика подобно на законите. Например някои резолюции на ООН „са били възприемани като авторитетни директиви макар в законово отношение всъщност да са незадължителни препоръки“ (Форсайт, Д. П., 2002: 29). Такъв характер има и Женевската декларация. „Твърдото право“ е „строгата буква на закона“, точното право, специфично за съдебните решения. Например Европейската конвенция за правата на човека се ползва с приоритетите на твърдо право (твърд закон) – налице е съдебна практика със специфични решения за това кое е законно и кое не в областта на човешките права. В съответствие с този договор в Европейския съюз действа наднационален Европейски съд по правата на човека (пак там, 29–30).

Тези текстове могат да бъдат преоткрити в много национални конституции, приети след 1948 г., в т.ч. в българската Конституция (Конституция на Република България, 1991, изм. 2007). Независимо че не е посветена конкретно на децата, „Всеобщата декларация за правата на човека се приема като основа не само на националните стандарти за правата на човека, но и на всички международни легални стандарти за правата на децата днес“ (Children’s Rights, 2015a).

Въпреки появата на ВДПЧ десетилетия след края на Втората световна война съдбата на много деца по света е тежка. Международната общност, в лицето на Обединените нации, появили се международни и национални недържавни (неправителствени) организации като ЮНЕСКО¹⁴, УНИЦЕФ¹⁵ и други третират децата „като специфична категория, нуждаеща се от специална защита и грижа“ (Are there universal Children’s Rights?..., 2013) и предприемат дейности за тяхната подкрепа.

Нова стъпка в прогресивното развитие на концепцията за правата на децата на международно равнище е появата на Декларацията за правата на детето от 1959 г. Тя е резултат от обсъждане на Женевската декларация от 1924 г. в различни органи на ООН и на допълнения към нея. Например десет години след появата ѝ (1934) Общото събрание на Лигата на нациите я препотвърждава и с това държавите членки на ООН „обещават“ да включат принципите на този документ в своето законодателство. Но потребността от нов международен документ остава.

През 1950 г. в Комисията по човешки права на ООН е внесено ново предложение за декларация за правата на децата. Но поради работа върху други важни документи, касаещи човешките права, то е обсъдено едва през 1957 г. Две години по-късно, на 20 ноември 1959 г., след консултации със страните членки на ООН Декларацията за правата на детето е приета единодушно от участниците в Генералната асамблея (Общото събрание) на Обединените нации (представители на 78 страни). Впечатляващо е, че „дори Декларацията за правата на човека от 1948 г. не е приета с пълно болшинство“, което прави този документ най-авторитетния „мек закон“ с най-голям морален авторитет сред останалите документи по човешките права дотогава и го превръща в ръководство за дейност в интерес на децата (Verhellen, E., 2000: 65–66).

¹⁴ ЮНЕСКО – Организация на обединените нации за образование, наука и култура (на английски: United Nations Educational, Scientific and Cultural – UNESCO), създадена през 1945 г.

¹⁵ УНИЦЕФ – Детски фонд на обединените нации или (на английски: United Nations Children’s Fund, UNICEF), създаден на 11 декември 1946 г. В началото дейността на организацията е ограничена в рамките на Европа, но от 1953 г. тя получава по-големи правомощия, в резултат на което разработва и прилага програми и в развиващите се страни, които са насочени да подпомогнат децата от тези страни за тяхното образование, здравеопазване, достъп до вода и храна.

Съдържанието на Декларацията от 1959 г. е значително по-широко от принципите на Женевската декларация от 1924 г. В центъра на вниманието са не само нуждите на детето от материално осигуряване, а и *естествената му нужда от любов и разбиране*. И това е нещо ново за международното законодателство. Според М. Флеккой потребността и правото на детето на обич и разбиране е повече от правото му просто да бъде отглеждано от родителите си. В този случай, пише тя, правото на детето на любящо семейство е може би е по-значимо от правото на родителите да се грижат за детето – в Декларацията почти не се говори, пряко или косвено, за отговорности на родителите (Flekkóy, M. G., 1993: 44).

Още в предговора се обръща внимание на факта, че детето е физически и умствено незряло и поради това трябва да бъде *обект на специални грижи и внимание*. Обосновава се и се защитава правото на специална закрила на семейството, на майката и детето (в т.ч. на грижите за тях преди и след раждането на детето), както и правата му на име, националност, задължително и безплатно начално образование, на игра и почивка, на защита от експлоатация. „Призовават се родителите, отделните мъже и жени, доброволни организации, местните власти и националните правителства да признаят тези права и да осигурят тяхното прилагане чрез усъвършенстване на законодателствата или по други начини“ (Verhellen, E., 2000: 67).

Декларацията съдържа 10 принципи или групи права (пак там, 66–67):

1. Право на всяко дете да се ползва от всички права без дискриминация.
2. Право на специална защита и възможност за здравословно физическо и духовно развитие, в условия на свобода и достойнство.
3. Право на име и националност.
4. Право на социална сигурност, вкл. на адекватни грижи (за него и за майка му) преди и след раждане, както и право на адекватно изхранване, дом, почивка и медицинско обслужване.
5. Право на специално третиране, образование и грижи за деца в неравностойно положение (физически, умствено или социално).
6. Право да расте под грижите и отговорността на своите родители в атмосфера на обич, морал и материална сигурност, разбиране и защита. Малките деца, освен при изключителни обстоятелства, няма да бъдат отделяни от майките им, а държавата ще разшири грижите за деца без семейство и без подкрепа.
7. Право на образование (свободно и задължително поне за началните класове), на игри и отдых (забавления).
8. Право на детето да получава първо защита и подкрепа при всички обстоятелства (произшествия).
9. Право на защита срещу изоставяне, жестокост и експлоатация. Право да не бъде наемано на работа преди (определена по закон) подходяща минимална възраст.

10. Право на защита от расова, религиозна и всяка друга форма на дискриминация, както и да бъде възпитавано в дух на разбирателство, толерантност и приятелство между хората, мир и всеобщо братство.

Списъкът с права отразява напредъка по отношение на социалната чувствителност и социалното възприемане на детето, отразени в новата философия за детето и неговите права – то *не е вече обект на права*, които „трябва... да получи...“ (съгласно Женевската декларация от 1924 г.), а *субект (притежател) на права*.

Още първият член на Декларацията определя, че „всяко дете ще се радва на всички права, огласени в тази Декларация, без каквато и да е форма на дискриминация“ (по: Les droits de l'enfant., 1977, III–4). Но липсва специален текст, с който да се признава „компетентността“ на детето да упражнява тези права самостоятелно. Не са предвидени и механизми за това, което дава основание на скептиците да гледат и на този документ като на поредната морална фикция.

Декларацията е ориентирана предимно към *правата на защита (protective rights)*, а нейният лайтмотив е защитата на „висшите интереси на детето“¹⁶ (Verhellen, E., 2000: 67). Вероятно причината за това са дискусиите дали е необходима универсална декларация за правата на детето, при положение че вече има такава за правата на човека, която може да бъде просто „допълнена от серия специфични декларации. Декларацията за правата на детето е замислена именно като такава специфична декларация, поради специфичните нужди на детето“ (пак там, 67–68).

И този документ, подобно на Женевската декларация, е „мек закон“, т.е. няма задължителен юридически характер. Тъй като реално защитата на човешките и на детските права зависи от това доколко международната норма (закон) е приложена в конкретното законодателство на отделните страни, декларацията от 1959 г., като вид международен регламент, има характер и е предимно морален кодекс. Реалната ѝ стойност е свързана с подобряване на социалното положение на децата и младежите.

Трите документа не решават проблемите на децата по света, затова и след тяхното приемане ООН продължава да инициира международни договори – пактове и конвенции – отнасящи се до правата на човека, в които се конкретизират положения, касаещи децата и семействата (по-подробно виж: Права на човека. Международноправни актове, 1993). Такива са появилите се в края на 20. век Международен пакт за граждански и политически права (1966) и Международен пакт за икономически, социални и културни права (1966) и др.

Например чл. 10, ал. 2 и 3 на Международният пакт за граждански и политически права конкретизират отношението към деца и младежи правонаруши-

¹⁶ The best interest of the child – на български този израз се превежда буквално „най-добрия интерес на детето“, но юристите предпочитат формулировката „висше интереси на детето“. Среща се и израза „най-добрата защита на интересите на детето“.

тели, което изисква те да бъдат отделени от възрастни обвиняеми и правонарушители, случаите им да се разглеждат по-бързо, да се държат при „режим, подходящ за възрастта им и законното им положение“, а съгласно чл. 14 „по отношение на непълнолетните да се прилага такава процедура, която държи сметка за възрастта им и за интереса, който представлява тяхното превъзпитание“. Чл. 24 на същия документ определя правото на всяко дете на регистрация след раждане, на име и гражданство, на мерки на закрила като малолетен за него и семейството му, без каквото и да е дискриминация (основаваща се на раса, цвят на кожата, пол, език, религия, национален или социален произход, имотно състояние или рождение), както и на специална закрила при разтрогване на брака между родителите (Права на човека. Международноправни актове, 1993. Международен пакт за граждански и политически права).

Международният пакт за икономически, социални и културни права от 1966 г.¹⁷ определя правата на хората на труд, социални осигуровки, образование, наука и култура. В някои от неговите членове – например чл. 10 – се конкретизират специални положения за закрила и помощ на семейството като основна клетка на обществото, отговорно „за грижата, възпитанието и издръжката на децата“ (ал. 1), за закрила (и отпуск) на майките „през разумен период от време“ по време и след раждане, както и за „закрила и подпомагане на всички деца и младежи, без каквато и да е дискриминация“, и закрила от икономическа и социална експлоатация. Предвижда се да се наказва от закона „наемането им на работа, вредна за техния морал или здраве или опасна за живота им или която може да спъне нормалното им развитие“. Според документа държавите трябва „да установят също така пределни възрасти, под които платеното наемане на детския труд да е забранено и наказуемо от закона“.

Чл. 11 определя правото на всеки човек и семейство (а значи – и на децата) на „задоволително жизнено равнище, включващо достатъчно храна, облекло и жилище, както и на непрекъснато подобряване условията на живот“, а също на защита от глад, а чл. 12 – правото на всяко лице (а значи – и дете) „да постигне възможно най-добро състояние на физическо и душевно здраве“, като за целта държавите, ратифицирали договора, се задължават да предприемат мерки за „намаляване броя на мъртвородените деца и детската смъртност, както и за здравословното развитие на детето“, в т.ч. чрез подобряване на хигиената на околната среда, „предотвратяването и лекуването на епидемичните, ендемичните, професионалните и други заболявания, както и борбата с тях“ и осигуряването на медицинска помощ и медицинско обслужване в случай на болест (Права на човека. Международноправни актове, 1993. Международен пакт за икономически, социални и културни права.).

¹⁷ Ратифициран е с Указ № 1199 на Президиума на Народното събрание от 23 юли 1970 г. – ДВ, бр. 60 от 1970 г. Пактът е в сила за България от 3 януари 1976 г.

Чл. 13 третира многостранно правото на образование. Според ал. 1 то „трябва да бъде насочено към пълното развитие на човешката личност и на съзнанието за нейното достойнство, както и да засили зачитането на човешките права и основни свободи“. Образованието се свързва с гражданската позиция и роля на всеки човек в свободното общество, с мира, толерантността, приятелството и разбирателството между хората, групите и народите на ООН. Според ал. 2 на същия чл. 13 за пълното осъществяване на това право е необходимо:

- образование да бъде задължително, безплатно и достъпно за всички;
- средното образование в различните му форми, включително техническото и професионалното образование, да се направи общодостъпно с всички подходящи средства и по-специално с постепенното въвеждане на безплатното образование;

- [...]
- да се развива училищната мрежа;
- да се отпускат стипендии;
- непрекъснато да се подобряват материалните условия за преподавателите.

Подобно на Всеобщата декларация за правата на човека ал. 3 на Пакта определя правото на родителите и в съответните случаи на законните настойници, да избират училища за своите деца, които отговарят „на минимума образователни изисквания, установени или одобрени от държавата“, както и „да осигуряват религиозното и моралното възпитание на своите деца съобразно собствените си убеждения“ (пак там).

Ратификацията на тези два пакта задължава страните да направят записаното в тях част от вътрешното си законодателство.

Но въпреки двете декларации и двата пакта децата през втората половина на 20. век продължават да бъдат незащитени и да страдат, особено децата от воюващите страни на Европа (по време и след Втората световна война), децата бежанци, децата жертви на атомните бомбардировки на САЩ над Херошима и Нагазаки, както и децата жертви на други катастрофи. Те предизвикват състрадание и безпокойство у хуманно настроените възрастни. Злоупотребите с деца продължават – телевизията и вестниците показват непрекъснато такива примери. Всичко това „кара много хора да осъзнаят, че децата се нуждаят от защита дори и в богатите „цивилизовани“ страни“ (Flekkóy, M. G., 1993: 44–45).

Очертава се необходимостта от общ документ (международен инструмент), който да обхване и конкретизира всички основни права на децата. Стартира процес на създаване на Конвенция на ООН за правата на децата по света.

Конвенцията на ООН за правата на детето (1989)

Още по времето на подготовката на Декларацията за правата на детето от 1959 г. полските делегати, подкрепени и от други делегати, защитават позици-

ята, че е нужно разработването на конвенция, не просто на декларация¹⁸. Това не е случайно – Полша е страна, пострадала сериозно от Втората световна война, но и дала на света Хенрих Голдшмид (известен като Януш Корчак).

На 7 февруари 1978 г. полската делегация представя на Комисията за правата на човека на ООН проект на текст за конвенция по правата на детето, който не е приет. Комисията създава специална „Отворена работна група“ за изработване на проект за декларация (със срок – края на 1979 г.), консултира се с 28-те страни (членки на ООН) и с неправителствени организации. Въпреки различните мнения на практика никой не отхвърля идеята за конвенция.

Вторият вариант на текста на Конвенцията е дело на неправителствени организации, което е прецедент в изработването на документи на ООН. Проектът се появява през 1980 г. и по същество (в концептуално отношение) не се отличава значително от полското предложение. Но акцентът е изместен към задълженията на държавите, а детето не присъства като централен субект (Verhellen, E., 2000: 74). Този проект също не се приема – консултирането и доработването на Конвенцията продължават.

По време на обсъждането на варианта на второ четене делегацията на Западна Германия настоява към децата да се приложат правата на човека или поне да се направи препратка към факта, че инструментите по общите права на човека покриват и правата на децата. Но това предложение, което не се прави за първи път, се отхвърля отново и проблемът не се дебатира. Но се постига консенсус, че Конвенцията е само един „минимален стандарт“ и се добавя (като чл. 41) текст (принцип), според който, ако нещо в националното законодателство или в международното право, отнасящо се до дадена държава, е по-благоприятно за реализацията на правата на детето, то то се приема като „по-високо“ от записаното в конвенцията, т.е. „то е по-високият стандарт, който трябва да се приложи“ (пак там, с. 76).

От първото предложение за Конвенция по правата на детето (на полската делегация) до 20 ноември 1989 г., когато Генералната асамблея на ООН с пълно болшинство приема окончателния текст на документа, минават повече от десет години. Крайният вариант е резултат от 67 работни доклада и на „деликатния баланс между многото предложения“ (пак там). Историческата ѝ значимост може да се обобщи по следния начин (Права на човека., 1993: 213):

- Това е най-пълният документ в областта на правата на детето със силата на международна правна норма.

¹⁸ Конвенцията е международен „договор, спогодба между държави по правни, икономически и други въпроси“ (Буров, С. и др., 2002: 368), поради което се подписва обикновено от държавни ръководители или ръководители на правителства. Докато декларацията най-често е официално или тържествено изявление (на форуми и/или организации), често с програмен характер. Другото му значение е на „документ с официален характер, който удостоверява някакви факти и сведения“ (например данъчна декларация) (пак там, с. 144).

- С приемането на Конвенцията правата на детето придобиват силата на закон.

- Тя е навременен документ – твърде много деца по света страдат от лишения и различни форми на дискриминация и насилие.

- Като нов отправен момент Конвенцията позволява перманентното и критично оценяване на статута и положението на детето в обществото.

- Като висш инструмент тя служи не само в борбата срещу потъпкването на правата на децата, но и на осъществяването на тези права.

- От гледна точка на формата и съдържанието си Конвенцията е един вид завършек на легитимната и продължителна борба за еманципация на детето.

- Конвенцията признава децата като равноправни хора и същевременно като специфична обособена част от обществото.

- Тя е насочена към бъдещето и е „задължение към бъдещето“, тъй като децата „ще са тези, които ще трябва да продължат усилията за създаване на по-справедлив и по-човечен обществен ред“.

В структурно отношение Конвенцията е обособена в 4 части – Преамбюл и 3 части. В Преамбюла се посочват основанията за създаването на този инструмент и принципните положения, около които се обединяват страните от ООН. Част I обхваща членовете от 1 до 41 и е посветена на правата на децата по света, като чл. 1 конкретизира дефиницията за дете, членовете от 2 до 5 и чл. 41 – определят ангажиментите на държавите, ратифицирали конвенцията, за прилагането на правата на детето и останалите членове (от 6 до 40) – конкретизират основните права на детето. Част II (чл. 42 до чл. 45) – регламентира процедурите за мониторинг на прилагането на правата на детето в отделните страни. А третата част (чл. 46 до чл. 54) съдържа уточнения за ратификацията, присъединяването и денонсирането на конвенцията, за внасянето на поправки към нея и за съхраняването на оригинала на 6-те езика (английски, арабски, испански, китайски, руски и френски).

Конвенцията е израз на концепцията за взаимосвързаност на всички права, осигуряващи „човешкото достойнство на детето и необходими за пълното и хармонично развитие на детската личност, в т.ч. гражданските и политическите, социалните и икономическите права на децата“ (Verhellen, E., 1999: 181–182).

Новият момент за международните документи е формулировката „Детето има право на...“. Тя насочва към прякото и категорично признаване на *детето като субект на права*, като действащо лице, като участник в социалния живот (чл. 12), с право на мнение по всички въпроси, които го засягат – мнение, което трябва да се взема под внимание.

Принципите за най-добрата защита на интересите на детето (или за „висящите интереси на детето“, или за „най-добрите интереси на детето) (чл. 3), за недискриминация (чл. 2), за участие (чл. 12) и за оцеляване и развитие (чл. 6) съставляват „гръбнака“ на документа.

Принципът за съблюдаване на *висшите интереси на детето* подсказва отговор на въпроса: Как следва да се прилагат на практика правата на детето? Според чл. 3 (1): „Във всички действия, отнасящи се до децата, независимо дали са предприети от обществени или частни институции за социално подпомагане, съдилищата, административните власти или законодателните органи, най-доброто осигуряване интересите на детето ще бъдат първостепенно съображение“. А според чл. 2 (1), „*държавите, участнички в тази Конвенция, ще зачитат и осигуряват правата, предвидени в тази Конвенция, на всяко дете в пределите на своята юрисдикция, без каквато и да е дискриминация, независимо от расата, цвета на кожата, пола, езика, религията, политическите или други възгледи, национален, етнически или социален произход, имущественото състояние, инвалидност, рождението или друг статут на детето на неговите или нейните родители или законни настойници*“.

Принципът на участие гарантира изслушването на детето по въпроси, които го засягат, и съобразяване с мнението му.

Принципът на недискриминация гарантира равнопоставеност на децата.

Принципът за оцеляване и развитие осигурява правото на живот на детето, на здравни и на всички необходими грижи, както и правото му на пълноценно развитие на неговите таланти, способности и на личността му като цяло. Това кореспондира с холистичния подход към детето, заложен в Конвенцията – всички, включени в документа права, са взаимно свързани, допълващи се и подкрепящи се. Те са еднакво важни (равнопоставени) и еднакво значими за пълноценното развитие на детската личност и за защита на достойнството и благополучието на всяко дете.

В сравнение с другите документи (Женевската декларация от 1924 г. и Декларацията за правата на децата от 1959 г.) Конвенцията на ООН за правата на детето покрива всички аспекти на отношението към детето и неговите права, към анализа на които може да се приложи подходът на трите „P/Ps“: „Provision“ („предоставяне“/осигуряване), „Protection“ – („протекция“/защита), „Participation“ – „присъствие“/участие).

Трите „P“ могат да се разглеждат и като принципи: на децата трябва да бъдат предоставени и права, и грижи, и закрила; децата трябва да бъдат защитавани при нарушаване на техните права и особено от нехуманни действия на възрастните спрямо тях; децата трябва да присъстват и да участват в обсъждането на проблеми, които ги касаят, и във вземането на решения (разбира се, в зависимост от степента на зрялост и готовност за това).

Трите „P“ могат да бъдат съотнесени и към определени права на конвенцията, имащи по пряко отношение към осигуряването на грижи и услуги за децата, към защитата им от различни форми на насилие и злоупотреби, които ги унижават като човешки същества, и към участието им в социалния живот. По конкретно:

- *Предоставяне/осигуряване на права, грижи и услуги за децата* се отнася за правото на децата на адекватен жизнен стандарт (чл. 27), изхранване и здравни грижи (членове 6 и 24), правото им на образование (чл. 28 и 29), на семейство (чл. 5; 7; 9; 10; 21–22), на собствена култура, религия, език, общуване в общността (чл. 30), на отход и почивка (чл. 31), но и на специални грижи за работещите родители (чл. 18; 20); на допълнителни грижи за деца с различни увреждания (чл. 23); на информация (чл. 17).

- *„Протекция“/защита на децата и отговорността на държавата за това* (чл. 24); правото на физически интегритет и на защита срещу експлоатация, малтретиране, дискриминация, незаконно „изнасяне“ в чужбина и пр. (чл. 2; 8; 19; 25; 26; чл. 32–40; чл. 11); държавна и международна закрила на децата и техните права (част II).

- *„Присъствие“* (участие) – правата, които позволяват пълноценното участие на детето в социалния живот (чл. 12–17), в т.ч. чрез достъпа до информация (чл. 17).

За първи път в международен документ за децата се отделя специално внимание на защитата на специфични категории деца: деца бежанци (чл. 22), деца с различни увреждания (чл. 23), деца от малцинствата (чл. 30), деца, засегнати от военни конфликти (чл. 23).

Като всеки документ и Конвенцията има своите несъвършенства. Някои от държавите, постигнали по-добри резултати в гарантирането на човешките права, не приемат, например, ниската възрастова граница (15 години), над която деца могат да бъдат вземани в армията и да участват във военни действия. Други биха искали Конвенцията да защитава правото на децата и на предучилищно възпитание и образование, както и защита срещу използване на деца за медицински експерименти (Минчева-Ризова, М. и И. Ризов, 2000).

С цел отстраняване на някои несъвършенства през 1993 г. се създава работна група, която да изработи допълнителен протокол (с незадължителен характер) към Конвенцията.

Независимо от критиките Конвенцията изигра огромна роля за привличане на вниманието на човечеството към правата на децата. Фактът, че досега само САЩ и Южен Судан не са я ратифицирали (като САЩ са я подписали), показва, че човечеството е узряло да приеме децата като равностойна своя част.

Но съвременната ситуация на децата показва, че те все още се нуждаят от специална грижа, а правата им все още не са напълно реални права. Затова Общото събрание (Генералната асамблея) на ООН скоро след приемането на Конвенцията за правата на детето приема и три Хагски конвенции – за закрила на децата и сътрудничество по отношение на международното осигуряване (1993), за гражданските аспекти на международното отвлечане на деца (1980), за юрисдикция, приложим закон, признаване, прилагане и сътрудничество по отношение на родителската отговорност и мерки за закрила на децата (1996).

На свой ред *Съветът на Европа* също инициира и приема редица конвенции, препоръки и резолюции, които имат пряко или косвено отношение към благополучието и правата на децата през 80 хагски конвенции 90-те години на 20. век. Сред тях са:

- Препоръка № 1065 (1987) на Парламентарната асамблея на Съвета на Европа за трафика на деца и други форми на детска експлоатация;
- Препоръка № 1121 (1990) за правата на децата;
- Препоръка № R(91)11 относно сексуалната експлоатация, порнографията, проституцията и трафика на деца и младежи (септември, 1991 г., Комитетът на министрите на Съвета на Европа);
- Европейската конвенция за упражняването на правата на децата (1996);
- Резолюция № 1099 (1996) за сексуалната експлоатация на децата;
- Препоръка № 1286 (1996) за Европейската стратегия за децата;
- октомври, 1997 г. – Втора среща на високо равнище на държавните и правителствени глави в Съвета на Европа – приема подробен План за действие, който отрежда висок приоритет на защитата на децата;
- Препоръка № 1336 (1997) за борбата с експлоатацията на детски труд като приоритет;
- Препоръка № 1371 (1998) за злоупотребите и небрежното отношение към децата;
- 1999 – Решение на Комитета на министрите на Съвета на Европа за основаване на Комитет на експерти за защита на децата от сексуална експлоатация;
- Препоръка Rec(2001)16 на Комитета на министрите към страните-членки за защита на децата от сексуална експлоатация – срещу сексуалната експлоатация на деца под формата на порнография, проституция, сексуално робство, секс-туризъм и трафик на хора има разрушителен ефект върху детското здраве и психично развитие (приета от *Комитета на министрите на Съвета на Европа на 31 октомври 2001 г.*);
- Препоръка Комитета на министрите на Съвета на Европа № R(79)17 относно защитата на децата срещу недобронамерено отношение;
- Препоръка Комитета на министрите на Съвета на Европа № R(85)4 за насилието в семейството;
- Препоръка Комитета на министрите на Съвета на Европа № R(85)11 за положението на жертвата в рамките на наказателното право и процедури;
- Препоръка Комитета на министрите на Съвета на Европа № R(87)21 за оказване помощ на жертвите и предотвратяване на виктимизацията;
- Препоръка Комитета на министрите на Съвета на Европа № R(89)7 относно принципите на разпространение на видеозаписи с насилствено, брутално и порнографско съдържание;
- Препоръка Комитета на министрите на Съвета на Европа № R(90) 2 за социалните мерки относно насилието в семейството;

- Препоръка Комитета на министрите на Съвета на Европа № R(93) 2 за медико-социалните аспекти на злоупотребите с деца;

- Препоръка Комитета на министрите на Съвета на Европа № (97)13 относно сплашването на свидетели и правата на защитата;

Сред важните документи и събития, свързани със световното движение за защита на децата и техните права, следва да се посочат и:

- Първият световен конгрес срещу сексуална експлоатация на деца с търговска цел, проведен в Стокхолм от 27 до 31 август 1996 г., и приетите от него декларация и Програма за действие за предотвратяване на търговията с деца, детска проституция и детска порнография.

- Решенията на Международна конференция за борба с детската порнография по Интернет, състояла се във Виена през 1999 г., за криминализиране на производството, разпространението, износа, пренасянето, вноса, умишленото притежание и рекламирането на детска порнография, и подчертавайки значението на по-тясното сътрудничество и взаимодействие между правителствата и интернет индустрията.

- Нормотворческата международна дейност продължава и през новия 21. век. Тя е свързана с реализирането на осемте цели на хилядолетието за развитие, приети на световния форум (Среща на хилядолетието) през септември 2000 г. в Ню Йорк¹⁹. Постигането на тези цели би подобрило значително положението на децата по света.

По-конкретно тези цели са (Цели на хилядолетието за развитие. България, 2003):

1. Преодоляване на крайната бедност и глад.
2. Постигане на всеобщо начално образование за всички.
3. Насърчаване на равнопоставеността между мъжете и жените и овластяване на жените.
4. Намаляване на детската смъртност.
5. Подобряване на майчиното здраве.
6. Предотвратяване на разпространението на ХИВ/СПИН, малария и други болести.
7. Осигуряване на екологична устойчивост.
8. Създаване на глобалното партньорство за развитие.

Вестник „Guardian“, цитиран от В. Тошкова, обобщава нивата, до които е постигната всяка една цел, на базата на годишен доклад на ООН от 2015 г. (Тошкова, В., 2015):

¹⁹ На Срещата на хилядолетието в Ню Йорк през септември 2000 г. – най-голямото събиране на световни лидери в историята – държавни глави и премиери от 189 страни приемат Декларацията за хилядолетието на ООН. С нея държавите се ангажираха за участие в ново глобално партньорство с цел да се намали крайната бедност и постигане на редица цели, всяка от която със срок на изпълнение до 2015 г., които стават известни като „Цели на хилядолетието за развитие“ (ЦХР) (Цели на хилядолетието за развитие“, 2016).

ЦХР²⁰ 1: Броят на хората, които живеят с по-малко от 1,25 долара на ден, е намалял от 1,9 млрд. души през 1990 г. до 836 млн. души през 2015 г., въпреки че целта броят на хората, страдащи от глад, да намалее с 50%, не бе постигната с малко.

ЦХР 2: Броят на децата, записани в основно училище, значително е нараснал. Извън училище през 2000 г. са 100 млн. деца по света на начална училищна възраст, а през 2015 г. – 57 млн. Но целта за постигане на начално образование за всички също не е постигната. Нетният коефициент на записване се е увеличил от 83% през 2000 до 91% през 2015 г. Последният доклад за постигането на целите за България е от 2014 г., но някои данни в него са от по-ранен период. Според него делът на записаните в начално училище деца е 96,4%.

ЦХР 3: Около 2/3 от развиващите се страни са постигнали равенство между половете в основно образование. Според данните за България през 2012 г. 47,8% от работещите в България са били жени. За сметка на това обаче представителството на жените в парламента през 2014 г. е само 25,2%.

ЦХР 4: Детската смъртност е намаляла с повече от 50% през последните 25 години, спадайки от 90 до 43 смъртни случая на 1000 раждания. Целта на ООН обаче е тази цифра да се редуцира с 2/3. В България детската смъртност е намаляла от 22,1% през 1990 до 11,6% през 2013 г. или с около 50%.

ЦХР 5: Смъртността на майките при раждането на световно ниво също е намаляла наполовина, но и тук целта, която се търси, е спад от 2/3. За сравнение – в България през 1990 г. смъртността на майките при раждане е била 24 на 100 000, докато през 2013 г. 5 на 100 000 или намаление от 79%.

ЦХР 6: Целта за овладяване на разпространението на ХИВ/СПИН до 2015 г. не е постигната, макар че броят на новозаразените с ХИВ е спаднал с около 40% между 2000 и 2013 г. За България данни не са представени.

ЦХР 7: Около 2,6 млрд. души са получили достъп до питейна вода от 1990 насам, така че целта от намаляване наполовина на хората без достъп до по-добри водни източници е постигната още през 2010 г. – пет години преди плана. 663 млн. души в целия свят обаче продължават да нямат достъп до питейна вода. В България почти 100% от населението имат достъп до питейна вода, като едва 0,5% не са имали такъв през 2013 г.

ЦХР 8: Между 2000 и 2014 г. помощта за развитие от богатите държави към развиващите се страни се е повишила с 66% в реално изражение и през 2013 г. е достигнала рекордната сума от 134,8 млрд. долара.

Истината е, че тези ценности и цели са не само „отговорност на народите“, а преди всичко отговорност на правителствата, които имат властта да ги постигнат с политически решения. Защото „картината на масовата бедност, не по-малко от масовите убийства, може да бъде променена благодарение на

²⁰ ЦХР – Цел на хилядолетието за развитие.

човешките усилия“. Защото „няма нито материална, нито морална причина за световния глад“, а „всичко зависи от начина, по който ще изберем да се организираме като жители на планетата Земя“ (Форсайт, Д. П., 2002: 385).

Въпреки това през 2002 г. ООН посвещава 27-та специална сесия на Общото събрание на ООН на децата, наречена „Свят, подходящ за деца“. Като подчертават, че водещият принцип в бъдещите действията ще бъде в името на висшите интереси на детето, делегатите приемат Декларация и План за действие.

Пет години по-късно се провежда нова Специалната сесия на Общото събрание на ООН „Свят, подходящ за деца +5“ (Ню Йорк, 13 декември 2007 г.), посветена на резултатите от реализирането на решенията на специалната сесия за децата от 2002 г. Тази втора сесия е един вид контролна. Отчита се, че „по-малко деца под 5-годишна възраст умират всяка година. Повече деца от всякога посещават училище. Повече еднакви образователни възможности са предоставени на момичета и момчета. Повече лекарства са достъпни за децата, включително за тези, заразени с ХИВ/СПИН. Съществуват повече закони, политики и планове за закрила на децата от насилие, злоупотреба и експлоатация (Декларация от възпоменателната пленарна сесия... „Свят, подходящ за деца +5“, 2007).

Но делегатите споделят и безпокойствата си относно предизвикателствата пред превръщането на съвременния свят в свят, подходящ за деца. Сред тях „премахването на бедността е най-голямото световно предизвикателство, тъй като бедността поставя пречки пред посрещането на нуждите, спазване и пропагандиране правата на всички деца по света. Въпреки окуражаващите постижения броят на децата, умиращи преди петия си рожден ден, продължава да бъде неприемливо висок. Недохранването, пандемията, включително ХИВ/СПИН, както и маларията, туберкулозата и други предотвратими заболявания продължават да бъдат пречка за здравословния живот на милиони деца. Липсата на достъп до образование продължава да бъде значима пречка пред тяхното развитие. Голям брой деца все още са подложени на насилие, експлоатация и злоупотреба, както и на неравенство и дискриминация, най-вече спрямо момичетата“ (пак там).

Тези факти задължават страните-членки на ООН да продължат да работят за прилагане и изпълнение на задълженията спрямо Конвенцията за правата на детето, Факултативните протоколи към нея и други международни инструменти за „спазването на правата (на децата – В. Г.) и насърчаване на благосъстоянието на децата“ (пак там).

На свой ред *Светът на Европа* също инициира и приема редица конвенции, препоръки и резолюции, които имат пряко отношение към благополучието и правата на децата. Сред тях са:

- Препоръка № R(2000)11 за действията срещу трафик на хора с цел сексуална експлоатация;

- Стратегия на Съвета на Европа „Да изградим една Европа за и със децата“, стартирала през 2006 г. (EU Framework on Law for Children’s Rights, 2012 и др.);

- Конвенцията за престъпления в кибернетичното пространство (2001) – особено чл. 9, отнасящ се до детската порнография;

- Конвенцията на Съвета на Европа за закрила на децата срещу сексуална експлоатация и сексуално насилие (2007);

- Стратегия (насоки) на Комитета на министрите към Съвета на Европа за добронамерена справедливост спрямо детето (2010);

- Стратегия на Съвета на Европа за правата на детето (2012–2015).

Не е възможно да се изброят всички решения, препоръки, стратегии, инициативи на европейските институции. Но в групата на важните документи, утвърждаващи съблюдаването на правата на децата в Европа (и в страните членки на Европейския съюз), са и стратегии, програми и пр. на Европейската комисия, като Комюникето „Към една стратегия на Европейския съюз за правата на детето“ (2006), „Дневен ред на Европейския съюз по правата на детето“ (2011) и др. (EU Framework on Law for Children’s Rights, 2012).

Всички документи на практика признават правото на децата да имат права, които ги защитават като човешки същества.

Обобщение

Многото документи (конвенции, декларации, протоколи, стратегии...) и решения, свързани с правата на детето, отчитат тези потребностите на децата като специфична социална група. Те са добре написани и отразяват мерки, които звучат убедително и чието прилагане би решило много проблеми, свързани с нарушаването на правата на децата. Но както се казва и в Стратегията на Съвета на Европа за правата на детето – 2012–2015 г., въпреки постиженията все още липсват на национално ниво политики и действия за превенция, както и „за повишаване на обществената осведоменост за децата като истински притежатели на права“ (Стратегия на Съвета на Европа за правата на детето – 2012–2015) – т.е. вероятно част от обществото в някои страни дори и не подозира, че децата имат права!

Реалността днес продължава да е тревожна. Милиони деца по света са експлоатирани жестоко, отвлечани, убивани и малтретирани от възрастни. В самата Европа много деца все още се нуждаят от защита, а „някои форми на насилие (като телесното наказание) все още са юридически и социално толерирани и широко разпространени“ – за какво човешко достойнство и уважение на личността на всяко дете можем да говорим там, където такива „възпитателни мерки“ съществуват и са обществено и законодателно толерирани! „Осигуряването на услуги за децата и техните семейства все още не отговаря на техните потребности. Определена категория деца имат много ограни-

чен достъп до образование, здравеопазване, правосъдие, социална защита и до възпитателна и обгрижваща среда“ (EU Framework on Law for Children’s Rights, 2012).

Известно е кои са тези категории деца (социални групи) – деца от малцинствата, деца с увреждания, бежанци и пр. Изкушавам се да добавя и бебетата на България в тази категория, за които в условията на криза, на правителствени и здравни бъркотии и неуредици често в последните години липсват ваксини, което може да е опасно за здравето им. Извън Европа хиляди деца в развиващите се страни умират всяка година от болести, които могат да бъдат избегнати чрез имунизация. Този факт говори за това, че тези деца не са приемани като равнопоставени членове на обществото, в което живеят, че правителствата им не вземат необходимите мерки и позволяват правата им да се нарушават безнаказано. Грижата за тяхното благополучие е оставена в ръцете на често безпомощните им родители.

Затова е необходимо на международно ниво борбата за тяхната защита да продължи. Както казва в заключителното си слово към участниците в международния курс по правата на детето през 2003 г. в гр. Гент (Белгия) белгийският професор Е. Верхелен, ние трябва „да помним, че човешките права, правата на децата не са подарък, а глаголи за спрягане в сегашно и бъдеще време чрез средствата на всички лични местоимения“²¹. Тези думи насочват към отговорността, която има (пряко или косвено) всеки човек и всяка организация, всички хора и институции, по отношение на спазването на човешките и детските права и тяхното бъдеще.

В тази посока е оповестения на 20 ноември 2013 г. в Европейския парламент „Манифест за правата на детето“ (Child Rights Manifesto, 2013). Негови съавтори са 14 международни и европейски организации по правата на детето. Манифестът призовава членовете на Европейския парламент на направят по-категорично децата приоритет на политиките на Европейския съюз, на финансирането и законодателството, както и да оценяват системно влиянието на действията на Европейския съюз върху 100-те милиона деца, които живеят на неговата територия. Така както Лисабонският договор направи осигуряването на правата на децата категоричен приоритет на Европейския съюз, а „Хартата на Европейския съюз за фундаменталните права изисква висшите интереси на детето да са от първостепенно значение в Европейския съюз“, така и от страните-членки се очаква „да осигурят, защитят и реализират правата на всяко дете в рамките на техните граници“ (пак там). Ако това се случи, Европа може да се поздравя с факта, че най-накрая правата на детето са станали реално социално постижение както на европейското общество като цяло, така и в отделните европейски държави. И това би могло да бъде добър модел за подражание за останалите страни извън европейския континент в частност и за съвременното човечество – като цяло.

²¹ Verhellen, E. (2003) Closing address. IN: Understanding Children’s Rights, с. 662.

- Стратегия на Съвета на Европа за правата на детето (2012–2015) – http://sacp.government.bg/media/cms_page_media/12/Council%20of%20Europe%20Strategy%20for%20the%20Rights%20of%20the%20Child_bg_prevod_redaktiran.pdf – 20.05.2015.
- Тошкова, В. (2015) Графика на деня: Изпълни ли светът целите на хилядолетието за развитие? – <http://www.investor.bg/sviat/6/a/grafika-na-denia-izpylni-li-svetyt-celite-na-hiliadoletieto-za-razvitie-198298/> – 25.10.2015.
- Форсайт, Д. П. (2002) Правата на човека в международните отношения. Прев. от англ. С., Издат. „Слънце“.
- Френе, С (1990. Избранные педагогические сочинения (Состав и ред. Б. Л. Вульфсон), М., Прогресс.
- Харгската конвенция (1899; 1907) – http://bg.swewe.net/word_show.htm/?1212389_.... – 02.05.2015.
- Харта за детското участие – <http://sacp.government.bg/detsko-uchastie/harta-za-detsko-uchastie/...> – 08.05.2015.
- Харта на основните права на Европейския съюз (2012) – <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/?uri=CELEX:12012P/TXT> – 10.07.2015.
- Цели на хилядолетието за развитие (2016) – <http://www.unhcr-centraleurope.org/bg/zanas/upravlenie-i-organizaciya/czeli-na-xilyadoletieto-za-razvitie.html> – 20.11.2016.
- Цоков, Г. (2012) Предизвикателства пред управлението на съвременната училищна организация. – <http://galintzokov.blogspot.com/> – 16.11.2012
- Цели на хилядолетието за развитие. България (2003). – http://cwsp.bg/upload/docs/MDG_presentation.pdf
- Are there universal Children’s Rights? How can we rethink the assumptions of „The United Nations Convention on the Rights of the Child“? (2013) – http://ucl.ac.uk/network-for-children-activism/w/Are_there_universal_Children’s_Rights?_How_can_we_rethink_the_assumptions_of_“The_United_Nations_Convention... – 02.05.2013.
- Busuttil, F. (2015) Child prostitution. – <http://www.humanium.org/en/child-prostitution...> – 05.04.2015.
- Busuttil, F. (2015a) Child trafficking. – [http://www.humanium.org/en/child-ltraficking ...](http://www.humanium.org/en/child-ltraficking...) – 05.04.2015
- Child Labour (2015) – <http://www.humanium.org/en/child-labour...> – 5.4.2015.
- Child Rights Manifesto (2013) – <http://www.eurochild.org/projects/child-rights-manifesto/...> – 20.05.2015.
- Children and childhood in our contemporary societie (1998) (Ed. by D. K. Behera). Delhi, Kamla – Raj Enterprises, № 2.
- Children’s Rights (2015) – <http://www.hrw.org/node/112936> – 08.05.2015 – виж: Archard, D. W. (2014).
- Children’s Rights (2015a) – http://en.wikipedia.org/wiki/Children%E2%80%99s_rights... – 10.06.2015.
- Children’s Rights History (2015) – [http://www.humanium.org/en/childrens-rights-history ...](http://www.humanium.org/en/childrens-rights-history...) – 05.04.2015
- Children’s Rights movement (2013) – http://www.en=wikipedia.org/wiki/Children%27s_rights_movement... – 18.06.2013.
- Class BBA-L11-Social Institution (2015) – <http://www.slideshare.net/terai/bba-l11-dt-social-institution-presentation> – 10.02.2015.

- Les droits de l'enfant: cela vous concerne aussi (1997) Guide de formation sur les droits de l'enfant. Comité belge pour l'UNICEF.
- EU Framework on Law for Children's Rights (2012) – <http://www.europarl.europa.eu/committees/en/studiesdownload.html> – 20.05.2015.
- Flekkóy, M. G. (1993). Children's Rights. Gent, Gent University.
- Geneva Declaration of the Rights of the Child, 1924 (2015) – [http://www.humanium.org/en/childrens-rights-history/references-on-child-rights/geneva-declaration ...](http://www.humanium.org/en/childrens-rights-history/references-on-child-rights/geneva-declaration...) – 05.04.2015.
- The meaning of the child and the rights of the children, 2014 – http://www.humanium.org/en/child-rights/Rights_of_the_Child – 15.10.2014.
- Verhellen, E. (1994) Convention on the Rights of the Child. Leuven Apeldoorn, Garant.
- Verhellen, E. (2000) Convention on the Rights of the Child. 3th rev. ed., Leuven/Apeldoorn, Garant.
- Verhellen, E. (1999) Facilitating Children's Rights in Education: Expectations and Demands on Teachers and Parents. – *Prospects*, Vol. XXIX, № 2, June 1999.
- Verhellen, E. (2003) Closing address. IN: Understanding Children's Rights (2003). Collected papers presented at the sixth International Interdisciplinary Course on Children's Rights, held in Ghent University, December 2003. Children's Rights. Ghent, Ghent University Center.
- Verhellen, E. (2003a). Children's Rights in Europe. – IN: Understanding Children's Rights (2003). Collected papers presented at the sixth International Interdisciplinary Course on Children's Rights, held in Ghent University, December 2003. Children's Rights. Ghent, Ghent University Center.

Постъпила май 2017 г.

Рецензент:
доц. д-р Снежана Янакиева

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ФАКУЛТЕТ ПО ПЕДАГОГИКА

Книга Социални дейности

Том 110

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF EDUCATION

Social Work

Volume 110

СОЦИАЛЕН ДИСКУРС НА СТРАТЕГИИТЕ ЗА СПРАВЯНЕ И УСТОЙЧИВОСТ ПРИ ТРАВМАТИЧНИ СЪБИТИЯ В КОНТЕКСТА НА СОЦИАЛНАТА РАБОТА

ХЕНРИЕТА ИЛИЕВА*

Резюме: Студията е посветена на проблема за формиране на стратегии за устойчивост при хора, преживели кризи. Разглежда се спецификата на травматичното събитие в резултат на преживени природни бедствия. Стратегиите за справяне се развиват чрез включване на хората в групов процес на помагане. Водеща идея е да се покаже социалният дискурс при възстановяването – ролята на споделянето с другите в местната общност, приемането на социални модели за справяне, отхвърляне на затрудняващи адаптацията механизми и др. Във връзка с това в студията се представят емпирични данни от собствено изследване, свързани с формирането на стратегии за справяне и за устойчивост при кризисни събития.

Ключови думи: стратегии за справяне и устойчивост, бедствия, травматични събития, групов процес

* Имейл: henrietailieva@yahoo.com

SOCIAL DISCOURSE OF THE STRATEGIES FOR COPING AND SUSTAINABILITY IN TRAUMATIC EVENTS IN THE CONTEXT OF SOCIAL WORK

Henrieta Ilieva

***Abstract:** The study is related to the problem of formation of sustainability strategies for people who have experienced crises. The specifics of the traumatic event experienced as a result of natural disasters is being examined. Coping strategies are developed by involving people in a group process of help. The main idea is to show the social discourse in recovery - the role of sharing with others in the local community, the adoption of social coping models, the rejection of mechanisms that limit the adaptation, etc. In this connection, empirical data from own research, related to the formation of coping strategies and sustainability in crisis, are presented in the study*

***Key words:** coping and resilience strategies, disasters, traumatic events, group process*

Увод

Хората, преживели траматични събития, развиват различни по своята същност стратегии за справяне със случилото се. Много от тях са високо мотивирани да променят и реконструират начина си на живот, други са идеалистично настроени, търсещи ново начало, трети – песимистични, склонни към социална изолация, а някои – развиващи алтруистични поведенчески модели и готови да помагат на други хора, изпаднали в беда. Често, в желанието си да превъзмогнат случилото се, хората не осъзнават напълно собствените си нужди и личностни ресурси, които могат да им помогнат да избегнат социалната депривация.

В обхвата на настоящата студия разглеждаме понятията „траматична криза“ и „траматично преживяване“ в контекста на бедствието като траматично събитие, а не в жизнените кризи. Ще обсъдим бедствените кризи като траматични събития, а не кризите, породени от социални обстоятелства (например разводи, заболявания, неудовлетвореност от връзки и отношения и пр.). Фокусът е поставен върху природните бедствия. Понятията „стратегии за справяне“ и „стратегии за устойчивост“ се разглеждат в тяхната многопластовост и социално реализирана преплетеност. Чрез участието на хората в социална работа с група се търси и изследва изграждането на тези стратегии след преживяното траматично събитие.

Интерпретацията, анализите, дискуссионните въпроси, които поставяме, са на база теоретични проучвания, обзор на международни добри практики и на авторово изследване, което се осъществява в тригодишен период. Основната цел е да се провери хипотезата, че ако хората, преживели траматично събитие, породено от природно бедствие, преминават през процес на социална

работа с група, то те изграждат устойчиви стратегии за справяне, ориентирани към възвръщане в общностно функциониране.

Социалният дискурс е ориентиран в парадигмата на социалните науки и приносът им в разширяването на възможните стратегии за устойчивост, като набор от алтернативни механизми за социално включване в пост – бедствения период.

Дискурсът се разглежда като поле, в което посредством говорене се предлагат, дискутират, проиграват чрез процес на участие в социална работа с група, нови стратегии за устойчивост след преживяна криза от хора, споделящи травмата в общностен план.

Понятийни уточнения

За целите на настоящето изследване ще приемем условното съществуване и преливане в частичен символен и синонимен контекст на термините „бедствие“, „травматична криза“ и „травматично събитие“. Запазваме спецификата на всяко от тях, но за да е ясно разграничаването от житейските препятствия и възрастовите кризи, правим това необходимо уточнение. Интересите ни са в областта на бедствията и възстановяване на индивидите в обществото след преживяването им чрез активно включване в социалния живот.

Стратегии за справяне и устойчивост

При обзора на научната литература откриваме, че много специалисти констатираат, че стратегиите за справяне при критични събития и стратегиите за устойчивост са взаимно преплитачи се или често вторите са в компонента на първите. Ако приемем, че справянето е интуитивен процес, към който хората пристъпват при рисково събитие, то развиването на устойчивост невинаги е задължително логическо продължение на справянето. Хората не са защитени от патологичните ефекти на бедствения стрес и не са имунизирани срещу негативни социално-психологически прояви. Това налага фокусиране на вниманието на специалистите в областта на социалните науки да са в активен теоретичен и практически ориентиран процес на проучвания на стратегии за справяне и устойчивост.

За дефинирането на справянето (coping) няма все още пълно съгласие в академичните среди, тъй като едни автори го свързват предимно с теориите за стреса (Селие, Фенстинджър, Лазарус), други с адаптацията, а при трети е компонент от жизненото развитие на човека. Допирателната точка е връзката на справянето с адаптацията на хората, особено при преживяването на критично за тях събитие, свързано със средата и въздействията ѝ. Справянето като процес влияе положително или отрицателно върху адаптацията, но кои негови форми имат благоприятен или не ефект и последствия върху индивидуалното функциониране и какви са по-следващите резултати при адаптации-

ята като социално ре-включване в общността не е съвсем ясно и конкретизирано все още в научната литература (Корсини, Дж., 1998, 1155–1157).

Интерес представлява работата на Лазарус (1952, 1980) по отношение на стреса в частта за включването на звеното – „посредник“ между стимулите на околната среда и стресовата реакция. Според него най-съществените процеси, определящи индивидуалния облик на всяка стресова реакция, са процесите на оценка на явлението (appraisal) и на справянето с него (coping). Оценката на явлението може да бъде първична и вторична. Първичната оценка определя явлението като благоприятно или не за личността. Вторичната оценка се изгражда върху индивидуалното мнение за наличните ресурси за справяне, респективно – предпоставките за ранимост и уязвимост. Появилата се по-късно обратна връзка разширява качеството на оценката, като включва повече информация не само за собствените реакции и околната среда, но и за по-нататъшния анализ на явленията. Тези допълнителни разсъждения Лазарус нарича „преоценка“. Така различните познавателни оценки (първична, вторична, преоценка) определят реакциите на стрес и емоционалните състояния, които ги съпровождат. Пренесено в полето на бедствения стрес, справянето/копинг предхожда преоценката, която ние интерпретираме като вариация на устойчивост на хората към по следващи травматични събития.

При прегледа на научната литература се очертават три базови подхода към справянето като процес (Лазарус, Селие и др.):

- Модел, базиран на теорията за ученето на базата на импулсите и подкреплението. Справянето се състои от актове на бягство и избягване, които контролират неблагоприятните условия на средата, с цел да намалят психофизиологичното неблагоприятно положение на индивида (Иванов, К., 1994, 45–87).

- Модел, основан на понятията на психоаналитичната и нео-психоаналитичната психология – акцентът е върху справянето като набор от Его-процеси, фокусирани върху мисловни концепти за взаимоотношенията на Аз-а със средата. Целта е да се оцелее и да се достигне до благополучие, като се управляват социалните рискове (пак там).

- Йерархичен модел – при него справянето е зрял набор от Его-процеси, при които личността борави със събитието гъвкаво и реалистично (пак там).

И при трите модела справянето се изравнява с адаптацията и нейната успешност, отчитат се предимно телесните неблагоприятия, изпуска се от внимание преживяването на емоциите и последствията от това, тъй като справянето се възприема като статично или само като стил.

Като отчитаме приносите и търсенията в научните публикации, на този етап се спираме на условната дефиниция за справянето като „активен, сложен процес, който се променя заедно с фазите на стресиращото събитие и от един контекст в друг“ (Корсини, Дж., 1998: 1156).

Стратегии за справяне (coping strategies)

Много често в различните научни публикации по този въпрос правят впечатление два момента: честото заместване на думата „стратегии“ с думата „механизми“ и обобщеното, повтарящо се дефинитивно структурирано изречение, според което „**справянето** е тип поведение, чието цел е да предотвратява, отлага, отстранява или овладява напрежението и стреса“ (Корсини, 1998). Копинг-стратегииите са пряко свързани с емоционалния и социален опит на отделния индивид и се обобщават от приблизително еднакъв модел на отреагиране – избягване, промяна, овладяване, превенция, контрол на неприемливите емоционални пориви (Иванов, К., 1994, 45–87). Погледнато през критичната призма, прави впечатление, че извеждането на стратегииите или механизмите често повтаря елементите от разпространеното определение за тях. Така те се атрибутират на всяко следващо поколение, без особено да се отчита социокултурният, икономическият и кризисният формат на промяна и развитие в човешкото общество, нито в отделния етос на пребиваване и типичен за него социален дискурс. Често срещаната дума „от – реагиране“ асоциира външната, поведенческата страна на реакцията, което не може да ни ориентира дали наистина личността е утвърдила във вътрешен, ценностен план тези реакции и дали те имат ясен смислов конструкт за социалните последици от тях. При търсенето на смисъла на стратегииите за справяне извън теориите за стреса и професионалното прегаряне отбелязваме, че те са крайно необходим компонент за опазване на психичното здраве и социалното функциониране на личността в индивидуален формат след преживяното бедствено събитие. По време на изследванията на терен на автора на настоящата студия, след преживяно наводнение, една жена от Северозападна България, около 55-годишна, каза (записът е на автора, цитатът е дословен):

Автор: Как се справяте след преживяното, мина половин месец?

Жена: Е, паа, я, оно си е се същото... Само дека не моа да ям, оти ма е страх, ама си се оправям, добре съм си, животните ми са живи...

Автор: А лекар потърсихте ли?

Жена: Па що, он ми рече, че съм си добре... Ша почна да ям като ми мине уплаха. Мани ма, я знам, че ша мине, ама ако пак са случи, нема да оцелеа! Па нема да знам как да бегам – обърквам са!

Автор: Искате ли да поговорим за това – да Ви „мине“, да знаете как да „бегате“ другия път?

Жена: А, па може... Ама чекай да викна и стра ми. Она е много зле, пилетата ѝ са удавиха, па с двете да говориш... Да ни кажеш, момиче...

Отреагирането е налице – липса на апетит, изразяване на страх, бягство от проблема, фокус върху нещо любимо (животните). Погледнато така – има стратегия за справяне – избягване. Доколко, обаче, тя помага на тази жена и

много други като нея? Как можем да сме сигурни, че хората наистина преодоляват сами последствията от преживяното критично събитие, активно се връщат към общността си, развиват нови стратегии за справяне, които ги правят по-устойчиви за в бъдеще? Не можем. В психологическата литература и практика тук се намесват методиките за прилагане на кризисна интервенция на индивидуално равнище, свързани с разбиране на емоциите и съзнателна промяна на поведението. Но това се случва, когато човек съзнателно потърси помощ и участва в процеса с кризисния интервент. Напълно отчитаме ефективността на кризисната интервенция и продължаваме да търсим какво се случва в общността отвъд нея – в полето на хорското „говорене“ за оцеляването и живота след това. Интересуваме се дали и как тези стратегии преминават плавно от избягване към осъзнато справяне с помощта на груповото споделяне на общо преживяното, за да се придобие лично – групово устойчивост.

Стратегии за устойчивост (Sustainability strategies)

Акцент на търсенията на автора на тази студия е усвояването, развитието и прилагането на стратегии за устойчивост след преживяно критично събитие. Като интерпретираме базовите научни изследвания в областта на стратегиите за справяне, ние фокусираме вниманието си отвъд тях – към преработката им в устойчиви жизнени стилове, при които личността се интегрира успешно в общността, с която вече е споделила травматично преживяване. Търсенията са ориентирани към мезо- и макроравнището на социалната работа – прилагането на стратегии за устойчивост в следствие на участие в социална работа с група. Интересът ни е към прехода личност–група–общество и как стратегиите за справяне се трансформират в ефективни стратегии за устойчивост.

Приемаме, че устойчивостта е пряко свързана с управлението на преживяното. Всяко травматично събитие се оценява най-добре в две посоки: степен на заплахата и тежест на загубата. При примера с жената от Северозападна България тежестта на загубата е ниска при нея, но много висока при сестра ѝ (загубата на домашните животни). Оценката, която тези две жени биха имали (и реално имат) за сполетялото ги събитие (наводнение), е близка, но не еднаква: заплахата за живота им е еднакво силна, но загубите са различни, следователно вероятността на първата жена да се върне по-бързо към нормалното си функциониране е по-висока, отколкото при втората. Защо? Тъй като битът е определящ в малките населени места, емоционалната връзка с животните е много сила, особено при самотно живеещите възрастни хора (сестрите са на близка възраст – между 55 и 57 години), то всяко бедствие, което отнема устоите на живота им, е силно застрашаващо самото живеене. Непосилно е за втората сестра да управлява емоциите и страха си. Готовността в първата жена да поеме управлението е видима – тя говори за преживяванията си и желае да бъде подготвена за бъдещето. Това е само един от примерите, които

при изследване на 400 души, преживели подобни сътресения в последните три години, се повтаря при всеки 5 от анкетираните на различна възраст (от 18 до 70 години). Илюстрираме закономерност, която ни позволява хипотетично да приемем, че има корелация между устойчивост и управление, при която справянето с травматичното преживяване включва: приемане на загубите, разпознаване на заплахите, извличане на добри практики от минал опит, усвояване на набор от умения за разбиране на собствените емоции и преживявания, самоконтрол и овладяване на средата с цел ефективно функциониране в общността. Загубите са опасни, защото от материални те бързо транзактират към статус, уважение, престиж, любов, подкрепа, преживяване на щастие и благополучие. Синонимните ядра, които се открояха по време на изследването за заплахата и загубата, са:

- заплаха: удар, страх, ужас, стресване, риск, опасност;
- загуба: мъка, смърт, мизерия, бедност, безсмислие, изгубване, недоимък, липса, щета, жертви.

Приемаме, че преживяването на загуба води до силни емоции и липсата на подкрепа би довело някои типове личности до реакции на депресия. Преживяването на загуба причинява депресивна по характера си реакция, защото тя лишава оцелелия от обекти, към които той е привързан. Човешкото развитие е свързано с изграждане на емоционални връзки и хората започват да ги възприемат като награди, които получават в ежедневието си. Когато тези връзки се разкъсат от загуба на желани обекти, нивото на ежедневните награди спада и резултатът често е депресия, изолация, загуба на себеуважение и желание за живот.

Подобна логическа верига ни накара да потърсим стратегиите за устойчивост като резиланс подход в социалната работа и като самосъздаващи се личностни конструктори чрез участие в групова работа. В тази връзка отбелязваме основни фактори на социална работа с група като:

- подкрепа в групата;
- хомогенност по преживяване и местоживееене;
- обмяната на идеи и механизми за справяне след преживяното;
- защитената среда на споделяне и доверие и др.

Така, проследени в тригодишен период, като стратегии за устойчивост се оформят: ефективно общуване, съзнателна подготовка за бедствия и травматични събития, планиране на бъдещето, положителни преживявания със семейството и близките хора, включване в неформални общности (танци, градинарство, тъкане и др.), изграждане и прилагане на нови поведенчески и комуникативни модели на функциониране, намиране на смисъл и цел в живота. По аналогичен начин те могат да бъдат критериално дефинирани като:

1) стратегии за сигурност – ориентирани към настоящето и близкото бъдеще по отношение на формиране на базови познания за безопасност при бедствия;

2) стратегии за спокойствие – свързани с разпознаването и управлението на емоциите, чувствата, поведението и реакциите на тялото както в себе си, така и в другите значими хора;

3) стратегии за свързаност – поддържане на съзнателна социална връзка със семейство, близки, приятели, съседи, общността, в която живеят;

4) стратегии за ефикасност – развиване на резиланс към бъдещи травматични събития;

5) стратегии за надежда – изграждане на духовна устойчивост и вяра в собствените способности за справяне.

Видимо е обвързването на двата типа стратегии – за справяне и за устойчивост – и комбинативното им разбиране, усвояване и прилагане в живота. Безспорно е, че и тези стратегии правят подпомагат индивидите да станат ефективни в социалното си функциониране след преживени кризисни събития.

Травматичното събитие

Травматичното събитие е различно преживяване от обикновените житейски кризи. Според DSM–IV–TR (Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders) определяме събитието за такова, когато се включва реална смърт, заплахата за смърт или сериозно нараняване, заплахата за физическия интегритет на лицето или на други лица (Справочник за диагностичните критерии на ДСН–IV–ТР, 2009, 233–237). Травматичното събитие е неочаквано, силно акумулиращо дистрес и често завършващо с посттравматично стресово разстройство. Когато е придружено със смърт на любими хора, загуба на домашни животни, разрушаване на дома, прекратяване на функционирането на ежедневието ритъм на живот, то въздействието му е изключително силно и дълготрайно, защото поставя личността извън зоната на обичайния социум. То предизвиква вина, гняв, апатия, мъка, изолация и други негативни преживявания. Оцелелите търсят ирационални грешки, обвиняват, застиват в мъката и неверието си. Често травматичното събитие се съпровожда с липса на удовлетворяващ смисъл на живота и необяснимо усещане за безсмислието на загубата, на липса на адекватна подкрепа от най-близките и повечето от оцелелите се затварят в себе си, спират да говорят със семейството, приятелите и близките за лошите спомени.

Хората реагират различно на травматичното събитие в зависимост от собствената си психологическа оценка към случилото се и начина, по който го интерпретират. Често това зависи от статуса им на понасящи загуби (жертви и/или вторични жертви), оцелели, наблюдатели (свидетели) или на пряко засегнати. Значение имат възрастта, социално-икономическата специфика на населеното място, образованието, професионалният профил и семейното положение.

В настоящата студия няма да се фокусираме върху психофизиологичните реакции към травматичното събитие, а само ще отбележим, че наличието им и тяхната продължителност са отправни точки за активиране на способностите на индивидите към справяне и устойчивост. Факт е и практическият опит доказва, че ако не се обърне внимание още в първите часове след преживяното на тези реакции, то процесът на възстановяване на индивидите и общността се забавя и често е съпроводен с общностни конфликти и затруднена комуникация.

В съвременните литературните източници съществува условно разделение на травматичната ситуация по видове на произход на преживяването и последващи ефекти, отразяващи се в социалното функциониране на индивидите (по: Ajdukovic, Daviidov, Friedly, Ehrenreich и др.):

- **Първият вид** травматична ситуация се отнася за единично, но изключително силно преживяване, което човек не е в състояние да понесе психологически (природни бедствия, промишлени катастрофи, война или друго застрашаващо събитие). Невъзможността да се предвиди силата на психосоциалната травма, която общността понася, преобразува социокултурните и икономически параметри на битуването на хората и често води до самоизолация, ирационална вина, разрушаване на житейски норми и ценности (Ajdukovic, 2013).

- **Вторият вид** травматична ситуация може да произведе подобен ефект, но характерно за нея е повтарянето на силно дестабилизиращи изживявания (пак там).

Ajdukovic (Ajdukovic, D. & all., 2013) прави обстоен преглед на ролята на социалните фактори върху травматичните преживявания (бедствие, войни, катастрофи, събития, кризи). Интерес представляват идеите му за въздействието на травматичните събития върху обществото и други фактори, които също могат да бъдат социо-контекстуални, като местоположение на случилото се (вкъщи или другаде), излагането на социален хаос и нивото на отхвърляне от общността. Авторите подчертават характеристиките на социалната ситуация, която определя интензитета и съдържанието на преживяванията, на справянето и в този смисъл също и на развитието на устойчиви във времето стратегии. Фокусът на тези разсъждения е най-вече в степента, в която хората получават подкрепа от другите. Много от изследванията и на Международната федерация на Червения кръст/Червения полумесец показват спад в социалната подкрепа и социалното включване и обясняват голяма част от последиците за психичното здраве и социалната реконструкция в диадата индивид–общност от природните бедствия. Защишава се тезата, че е необходима още много работа върху процесите в семейството и общността, които насърчават издръжливостта или подпомагат възстановяването. Вместо универсално използвания термин „психологическа травма“ за огромен брой ужасяващи събития са предложени термини като „социална травма“, „колективна травма“ или „ма-

сова травма“, които по-добре биха отразили характеристиките на повтарящи се и продължителни масови бедствия (Definition of community resilience: an analysis: A CARRI Report, 2013).

Социалният дискурс

В речниковия преглед „дискурс“ (латински *discursus* – тичане към/бягане от) често обозначава „писмена или говорима комуникация или дебати“ или „формална дискусия или дебати“ (Терминологичен речник по хуманитарни науки, 2007: 106).

Необходимостта от „говорене“ за случилото се с други хора и ефектите от „социалното говорене“ предизвикаха интереса ни по време на това изследване. Дискурсът се дефинира като „разговор, обсъждане, процес на създаване на текст, говорене“ (пак там, с. 107). Дискурсът е „разсъдъчен, логичен“ и от тази платформа той е социален, когато е споделен с повече от един човек. Вера Стаевска проследява дискурс анализа като социално-научен метод, акцентирайки на изследванията върху езика и общуването като съществена част от социалния живот (Стаевска, В., 2007). Социалните науки използват дискурса и дискурс анализа, за да „разкажат“ парадигмите, които изследват. За нас интерес представлява разбирането на реалността като обект на социална и рационална промяна, особено след като тази реалност е била застрашително „огъната“ от неочаквано, нахлуващо и опустошаващо нормалното ежедневие събитие. В подобна посока са и изследванията на социалните антрополози като Грийнберг, Леви–Строс, Малиновски и социалингвистите Браун и Гумперц, както и Пайк, който създава тагмемичен подход. Допирателната при тях е интерпретирането и анализа на езика като „вход към човешкото поведение“ (пак там). Пайк (1967) твърди, че вербалното и невербалното поведение взаимно се проникват и имат специфично взаимодействие с нагласите, действащи в социален контекст. Като използваме научните търсения на социоантрополозите и социалингвистите, ние правим опит да изведем през езика: говоренето и общуването между хората, стратегиите им за справяне и устойчивост. Социалният дискурс в този смисъл разглеждаме като защитено поле в груповото пространство, в което хората възвръщат своите умения за живеене след повратни точки. В своите разговори те създават текст, отговарящ поетапно на техните случвания:

*Беше тъмно... Бучеше... Парализирах се от ужас... Забравих дядото...
Грабнах кучето... Тичах, виках, не знаех къде съм... Проклетисвах... Падах,
мислех си: Това не ми се случва на мен...*

(Запис от групова работа – довършване на изречения, започнати от водещия в групата, за деня на критичното събитие: „И тогава...“)

Създаването на текст в кръгово допълнение, следващо инстинктивно логическата верига на преживяванията, излиза извън рамките на индивиду-

алната травматичност и се превръща в социален дискурс, фокусиран в една основна точка: преживяната травматична случка. Паузите, премълчаването, семантичната свързаност, коментарите допълват визията на преживяванията и работата с нагласите, която е трудна, бавна, нуждаеща се от помощ в общността. Ако се позовем на когнитивната психология, която изследва процесите на оформяне на текст, спомена за него и обработката му, ще можем да видим ясно възприемането на събитието и разбирането му. Последното е особено важно за изработване на стратегиите за справяне и стратегиите за устойчивост. Шанк, Андерсън и Кинч имат специални изследвания в тази посока, като се опират на работата на Барлет за паметта (по: Hobfoll, 1988). При бедствията много често паметовите процеси се променят и през фазата на възстановяване хората често не могат да си спомнят детайли от случилото се. Те атрибутират чужди смисли, интерпретират, задъхват се в напрежението за спомняне и блокират процеса на индивидуално ниво. Да останат насаме със себе си, да се борят с капаните на паметта, да се опитват да селектират думи и образи, без да могат да разделят своето от чутото, е тежко, посттравматично и дългоременно преживяване. Това е и смисълът от участието в социална работа в група – с помощта на думите и другите да възстановим своята визия, да селектираме Аз-а и да открием ресурсите си за справяне.

Групата в комуникативния си профил действа като своеобразно огледало – създава дискурс и всеки открива бавно мястото си в него, за да може през общуването да проследи промяната в поведението си, да тества социалните си умения в определени елементи на разговора, да открие идентичността си, да тренира нови роли и да усвои нови нагласи и модели на възстановяване и поглед към бъдещето. Отчитаме и приноса на социалната психология и близостта ѝ до микросоциологията и теорията на речевото взаимодействие в областта на интерпретирането на езиковото поведение като разновидност на социалното, като групова принадлежност и идентичността (Кларк, Арджайл и Лабов). При обзора на литературата по този въпрос прави впечатление допирателната между социалното и дискурса: езикът като социално конструиран дискурс, но и „конструиращ реалност“ (по: Стаевска, В.). Тази специфична социо-комуникативна реалност всъщност е групата с нейната динамика и езиковите символни конструкти, които се проявяват в нея, в случая при изследване на реакциите на хората при бедствия и справянето след това. Социалните представи се конструират и ре-конструират чрез обмен на езикови практики и така възпроизвеждат определени социални роли и позиции, започващи от индивида, преминаващи и дефиниращи се в групата като разновидност на социалния дискурс и се апробират, усвоят и стават устойчиви или не в общността или поне в нейните гранични зони:

Ние се страхувахме... Не знаехме как да реагираме... Чувствахме се сами, само двамата... Имах усещането, че все съм сам... и така ще умра... Успокоих се, когато видях съседите... Зная, че е нормално да има бедствия,

зная вече как се чувстват другите, не се срамувам от себе си, зная какво да правя... (споделено в група след земетресението в Перник).

Няма да изследваме етнографията на говора, въпреки че е интересен феномен от социокултурна гледна точка, а ще оставим този момент за друга работка. Отбелязваме само, че културалноспецифичните модели на ежедневното общуване се прехвърлят в груповата дейност особено след втората среща на групите, когато хората са преодолели повече от своите първични рани и с лекота преминават от фокус върху преживяното към ежедневни клюки, спонтанни разкази за ежедневния бит, вербални дуели и смях. Живителната сила на социалното говорене бързо увлича и по-пасивните участници:

Мислех дека да си трая, ама они като заговориха за отца и я да кажа – он ме спаси, щото ми е съсед и я не чух бученето, а он доде и риташе по вратата... (жена на 43 години от община Мизия по повод преживяно наводнение).

Думите са съпроводени с жестове, позиции на тялото, използване на широка палитра на невербална комуникация. И ако непосредствено след преживяната травматична ситуация думите са малко, откъслечни, емоционални, то невербалните средства варират в дихотомията активност–пасивност. Наблюдава се хармонизиране на вербалните и невербални изразни средства по време на втората групова среща, което доказва обвързаността им с произвеждането на определен социален смисъл в защитено социално поле.

Изследователски проекции на проблема за справянето с преживени кризи

Изследователското пространство обхваща социалните компоненти на възстановяване след преживяно бедствие (травматична случка) и е разположено в полето на социалната работа. Обзорът и проблемната познавателна зона са в полето на хуманитаристиката и социалните науки. Използвани са структурни, базови компоненти от системния подход, групово-динамичния подход, теориите за стреса и социалното благополучие и др.

Основният проблем е свързан с изграждане на стратегии за справяне при кризисни събития чрез социална работа с група и преминаването им в стратегии за устойчивост. Конкретната емпирична среда са хора – индивиди и групи, преживели кризисни събития. Периодът на изследването е разположен във времето до три години (включително и проследяване на крайния резултата от груповия процес).

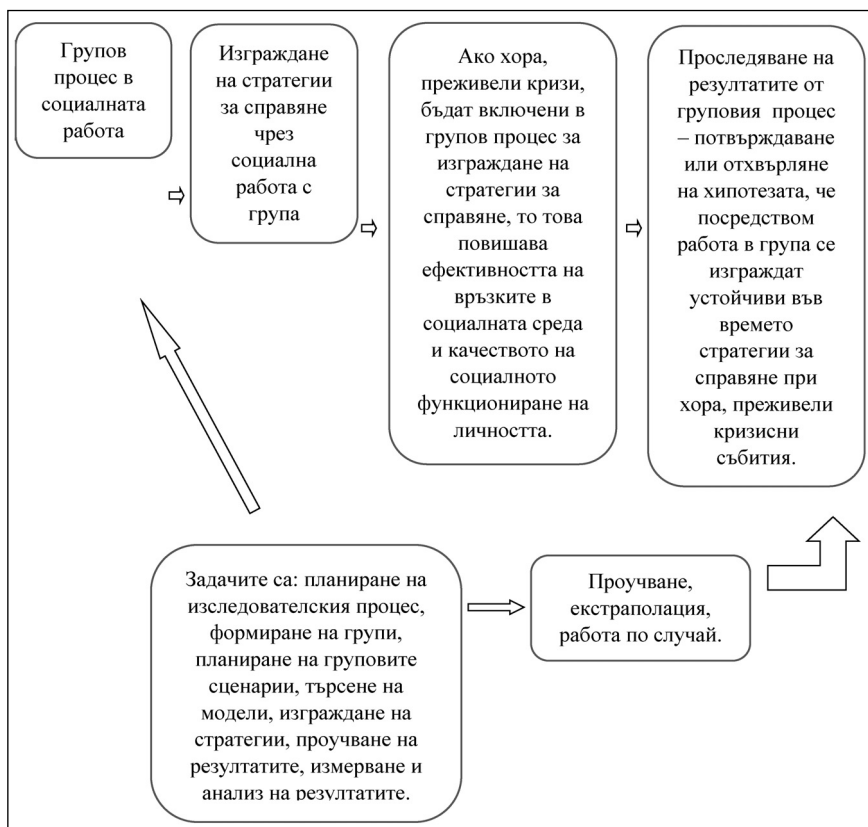
Предмет на изследването е създаване и насочване на система от инструменти за изследване на ефектите от социална работа с група, имаща за цел преодоляването на преживяванията след бедствие/криза.

Обект на изследователската работа са проследяването и развитието в общността на стратегии за справяне и стратегии за устойчивост в бъдещето.

Цел – да се изследва и докаже положителното въздействие на включване на отделния индивид в социална работа с група, за да се изградят стратегии за ефективно възвръщане към ежедневно ниво на функциониране в обществото.

Концептуализация на научното изследване

Хипотезата, която проверяваме, е: ако хора, преживели кризи, бъдат включени в групов процес за изграждане на стратегии за справяне, то това повишава ефективността на връзките в социалната среда и качеството на социалното функциониране на личността. В хода на изследването си поставихме следните цели и задачи: да се потвърди или отхвърли хипотезата, че посредством работа в група се изграждат устойчиви във времето стратегии за справяне при хора, преживели кризисни събития. Задачите са свързани с целта на изследването: планиране на изследователския процес, формиране на групи, планиране на груповите сценарии, търсене на модели, изграждане на стратегии, проучване на резултатите, измерване и анализ на резултатите. Изследвани са 400 лица, преживели кризисни събития, от различни региони в цялата страна:

Фигура 1. Концептуализация на научното изследване

Описание на инструментариума

Инструментът (или система от инструменти) е ориентиран към изследване на ефектите от социална работа с група, насочена към преодоляването на кризисни преживявания в резултат от бедствие. Изследваме удовлетвореността (наличие/отсъствие на положителна оценка) от участието в самата група чрез разработена самооценъчна скала. Изследваните лица оценяват себе си като част от груповата среда за подкрепа и взаимопомощ за справяне с травмиращото събитие.

Таблица 1. Система от критерии и индикатори за оценка

Критерии	Индикатори
Критерий 1. Оценка на организационното и функционалното състояние на групата:	<ul style="list-style-type: none"> ✓ наличие на утвърдени правила и норми в групата, чрез които се поддържат нейните функции ✓ строгост на реда в групата – степенята, до която приетите (договорените) норми в групата се санкционират ✓ стабилност на група – устойчивост на целите, които си поставя групата
Критерий 2. Отношение на групата към включените в нея индивиди:	<ul style="list-style-type: none"> ✓ задоволителност – възможност на групата да удовлетворява потребностите на отделните индивиди ✓ защитеност – възможност на участниците в групата да разгръщат доверително и емпатийно общуване в групата
Критерий 3. Роля на водещия социален работник в помагачия групов процес:	<ul style="list-style-type: none"> ✓ подход на водещия към разработване и реализиране целите на групата – директивен срещу недирективен подход; помощ срещу самопомощ ✓ стил на комуникация на водещия
Критерий 4. Степен на приспособяване на членовете към групата и нейните цели:	<ul style="list-style-type: none"> ✓ доколко всеки един участник дава подкрепа на останалите в групата ✓ доколко всеки един участник получава подкрепа от останалите в групата ✓ доколко всеки член търси одобрение от останалите в групата ✓ доколко всеки член търси полезна за себе си информация от другите ✓ доколко групата допринася за развитие на личния му потенциал и ресурси ✓ доколко в групата всеки от членовете търси положителното като опит, който да извлече за себе си ✓ доколко се дистанцира/отдръпва от случващото/случилото се в групата

<p>Критерий 5. Обща удовлетвореност от участието в групата:</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Изследваме готовността на участниците в групите за оптимално функциониране след преживяната бедствена криза, като се опираме на подхода „психично благополучие“: <ol style="list-style-type: none"> 1.1. Желание/нежелание за личностен растеж: <ul style="list-style-type: none"> ✓ наличие/отсъствие на жизнени цели ✓ наличие/отсъствие на инициативност и автономност ✓ усещане за контрол на средата ✓ чувство за свързаност с другите 2. Възможността членовете на групата да не са се повлияли от груповия процес: психичните реакции на неуспешна адаптация към травматичното бедствено събитие. Тук правим диагностика на три равнища: <ol style="list-style-type: none"> 2.1. На афективно равнище <ul style="list-style-type: none"> ✓ усещане за вялост и изчерпаност ✓ преживяване на незаинтересованост и липса на удоволствени изживявания ✓ чувства на отчаяние и нещастие ✓ чувства на недоверие и отчужденост от другите хора ✓ преживявания на антипатия и враждебност към околните 2.2. На когнитивно равнище <ul style="list-style-type: none"> ✓ когнитивно неангажиране или понижено внимание към актуално случващото се ✓ импулсивност или склонност към необмислени решения и действия ✓ реактивна агресивност – раздразнителност към околните ✓ отказ от активно целеполагане 2.3. Поведенческо равнище <ul style="list-style-type: none"> ✓ преживяване на неуспехи в значимите сфери на социална и личностна изява ✓ честота на конфликти със значимите други ✓ честота на конфликти с колеги, респективно висше и низшестоящи ✓ споделяна със значимите други обща неудовлетвореност от живота
---	--

Структура на инструментариума

Разработени са три основни самооценъчни въпросника, които проследяват:

1. Въпросник 1 – оценка на честота на преживяванията на хората, преживели травматично събитие преди работата с група.

2. Въпросник 2 – оценка на същите участници за груповата динамика и работата в групата, към водещия и нивата на удовлетвореност от груповата работа.

3. Въпросник 3 – изследва промяната в преживяванията на хората след участие в социална работа с група и стратегиите, които са формирани, върху който ще спрем нашето внимание.

В изследването се използват 5-степенни самооценъчни скали, които съдържат и реверсивни айтеми, както и отворени въпроси (за демографската част). Методите на анализ са статистически, количествени и качествени.

Всяка група, която участваше в изследването, премина през структуриран формат на групова работа. Срещите се осъществяваха в точно определено време, продължаваха по три астрономически часа и групите бяха затворени. С всяка отделна група бяха проведени по шест срещи, за да се проследи промяната във всеки участник. Цялостният времеви период на изследването продължи почти три години. Като базов модел за създаване на програма за функциониране на груповата дейност бяха използвани елементи от когнитивно-поведенческата теория и системния подход, както и специално разработени практически техники за оказване на психосоциална подкрепа в група.

Анализ на емпиричните данни

По време на нашето изследване съвсем съзнателно бяха включени хора на различна възраст и от различни населени места, за да можем да отсеем различните и близки реакции на хората при травматично събитие:

Таблица 2. Демография на изследването

	Мъже	Жени	
18-29	20	16	36
30-39	33	40	73
40-49	48	61	109
50-59	83	99	182
	184	216	400

Образование	
Начално	36
Основно	0
Средно	182
Полувисше	73
Висше	109
	400

Населени места	
Драгичево	30
Рударци	20
Дивотино	22
Мещица	15
Бяла вода	18
Батановци	25
Перник-град	20
Горни Лом	40
Мизия	186
Малко Търново	24
	400

При всички участници бяха отбелязани следните общи проявления на реакции след преживяното (земетресение, наводнение, промишлен взрив): физически дискомфорт, нервна възбуда при звуци/шумове, застиване, тревожност, объркване, затруднения в комуникацията, страх, недоверие към себе си, гневни изблици или часове на самосъжаление „Защо на мен?“.

Ще фокусираме вниманието си върху получените данни от Въпросник 3, който е в полето на нашия студиен преглед. Той съдържа четири въпроса, всеки от които има определен брой айтеми, които изследват промяната у участниците в социална работа с група. Всеки въпрос и съответните айтеми имат за цел да установят динамиката на преживяванията, качеството на живот, преживяването на щастие, възвръщане към нормалния ежедневен житейски ритъм и др.

Проследявайки промяната, която е настъпила при участниците след социална работа с група, отбелязваме напредък при 98% от тях. Отразените резултати от обработените данни за афективните реакции на хората показват движение от апатия и безразличие към надежда, желание за общуване и вяра в себе си, устойчиво възвръщане към нормално функциониране. Отбелязваме отново, че групите участници са проследени в 3-годишен период, който е достатъчен като времеви параметър, за да се проследи процесът на личностна и социална устойчивост. Хората, които не са показали развитие или влошаване, се срещат в ежедневието и явно не могат да преодолеят случилото се чрез участие в група (дълбоко усамотени, изпитващи силно недоверие към другите, фиксирани в събитието и други причини).

Изследвайки процентната промяна в началото и края на груповия процес като поле на социален дискурс с цел изграждане на стратегии за справяне, можем да отбележим, че те приеха три основни направления:

- Отделният индивид може да се опита да промени източника на напрежение и травматичен стрес. Хората изискваха информация за причините, които пораждаха страданието им, за да ги разберат и приемат (44% от тях разбират в края на процеса своите реакции и от какво са породени, което повишава уменията им да ги управляват).

- Участниците в груповия процес използват споделянето, груповите техники и изграденото доверие помежду си, за да преразгледат ситуацията, да разберат и реконструират нивата на дистрес и да набележат индивидуални и общностни стратегии за справяне. Самото преразглеждане на преживяното означава осъзнаване на важността на възникналия проблем като жизнен елемент, който предизвиква използване на качествени ресурси за бъдещо личностно позициониране. Тук участниците изградиха умение за усиленото размишляване и логично разсъждаване – 50% от тях не смятат, че животът им е безнадежден, за разлика от началото на процеса, когато над 75% не виждаха смисъл в бъдещия си живот. Коректно е да отбележим, че това е резонно, особено когато пред очите на хората се разрушава светът им, разпадат се домове

им, изгубват се малките социално стабилни механизми, с които са свикнали. Нарушаването на базовите нива (пирамидата на Маслоу) на човешкото функциониране и нужди води до загубата на смисъла на живеене. Отчитайки тези фактори, ние предприемаме множество мерки, за да дадем възможност на триадата индивид–група–семейство да се възвърне към ефективно социално функциониране: провежда се систематична първа психологична помощ, мерки за оказване на психосоциална подкрепа, индивидуална кризисна интервенция, участие в социална работа с група, задоволяване на първичните нужди, достъп до здравни услуги и др. Като комплексни възстановителни фактори отбелязваме социалното приобщаване и социалната подкрепа, които групата създава. Изключително „оздравяващо“ е осигуряването на първичната социална привързаност, както и емоционалната и първична подкрепа. Търпението на близките, разбирането на психосоциалните промени и осигуряване на набор от алтернативи за бъдещето, всъщност, спомагат за изграждането на стратегии за справяне. Превръщането им в стратегии за устойчивост става видно едва в края на третата година от нашето наблюдение и изследване.

- През по-голямата част от изследването участниците показват в динамичен план преминаване през класическите стратегии за справяне: отричане, оттегляне, пасивно приемане, прекомерен оптимизъм, избягване или дори магическо мислене.

При обработката и интерпретацията на данните, с които участниците оценяват личностния растеж, приемането на себе си, жизнени цели, автономност и инициативност, усещане за контрол на средата, чувството на свързаност с другите, се открояват следните моменти:

- ✓ повишена способност за бързо ориентиране и планиране на решителни действия в ежедневиия живот с цел повишаване качеството на живот;
- ✓ възможност на всеки участник да мобилизира механизми за решаване на ежедневни житейски проблеми, като споменът от травматичното събитие не е вече спънка за това;
- ✓ изразяване на болезнените преживявания в подходяща форма; признаване на болката, без поддаване на негативните емоции;
- ✓ развиване на стратегия за превръщане на несигурността в овладяем проблем, като същевременно се разбира и споделя повишената нужда от зависимост, търсене, получаване и използване на социално съдействие и подкрепа;
- ✓ ефективно реагиране на промените в средата и осъзнаване на ползата им като формиране на напредък.

Хората, при които не са отчетени сериозни стойности на промяна или липсата на такава след процеса на социална работа с група, остават застинали във фазата на постоянното отричане, nihilизъм, слаб личностен контрол и склонност към изолация. При обработката на финалните данни се установи, че само 8 от изследваната извадка от 400 души не са отразили положителна промяна (влошени или без промяна) в края на процеса (вж. таблица 3):

Таблица 3. Положителна промяна

№	Брой хора	Процент
1	3	0,75%
2	8	2%
3	15	3,75%
4	16	4%
5	21	5,25%
6	34	8,5%
7	53	13,25%
8	43	10,75%
9	59	14,75%

№	Брой хора	Процент
10	38	9,5%
11	37	9,25%
12	31	7,75%
13	16	4%
14	13	3,25%
15	3	0,75%
16	1	0,25%
17	1	0,25%
ОБЩО:	392	98%

Като анализираме записите на отговорите на тези хора, правим допускането, че за част от тях груповата работа не е решение, вероятно поради специфика на характеровите особености, проблеми в групата или общността преди случилото се, както и недоверие в силата на груповата комуникация и създаване на смислово дискурсно социално поле. На тези хора деликатно е препоръчано, при тяхно съгласие, да се обърнат отново към индивидуални форми на подкрепа (работа с терапевт, преминаване през кризисна интервенция, срещи със социалния работник).

Прякото влияние на работата в група върху участниците се изследва през Въпрос 3 – айтеми 1–7 (вж. таблица 4). Тъй като проследяването на груповия процес е във фокуса на друга авторова публикация, тук ще илюстрираме получените резултати от гледна точка на групата като поле на социален дискурс, съдействащ за овладяване на нови стратегии у хората.

Таблица 4. Въпрос 3: Как оценявате следните твърдения, като използвате посочената скала?

	изобщо не съм съгласен	несъгласен	нито съгласен, нито несъгласен	съгласен	напълно съгласен
	1	2	3	4	5
В3. 1. След срещата ми с хора, преживели същата кризисна ситуация, се чувствам спокоен/на...	3	4	18	160	215
	0,75%	1,00%	4,50%	40,00%	53,75%
В3. 2. След участието ми в група за справяне с кризисния проблем все по-рядко изпитвам...	4	0	17	171	208
	1,00%	0,00%	4,25%	42,75%	52,00%

ВЗ. 3. Работата в група ми помогна да се върна по-лесно към обичайните си ежедневни задължения.	0	0	16	181	203
	0,00%	0,00%	4,00%	45,25%	50,75%
ВЗ. 4. Все по-лесно контролирам емоциите си (например плач) пред семейството...	1	0	36	127	236
	0,25%	0,00%	9,00%	31,75%	59,00%
ВЗ. 5. Работата в група ми помогна да премина по-леко през конфликтни ситуации в...	0	7	29	80	284
	0,00%	1,75%	7,25%	20,00%	71,00%
ВЗ. 6. Все по-често започвам да планирам бъдещето си да си поставям нови жизненни цели...	0	0	7	184	209
	0,00%	0,00%	1,75%	46,00%	52,25%
ВЗ. 7. Общуването с хората около мен става все по-спокойна и контролирана.	0	4	32	102	262
	0,00%	1,00%	8,00%	25,50%	65,50%

Интерпретирайки на база резултатите и изследванията на Faigley (Faigley, L., 2009: 238) за дискурса, виждаме, че в рамките на групата като езикова общност хората могат да придобият „вид дискурсивна компетентност“, която им позволява да се разбират по-добре, да споделят с разбираеми за тях символи на езика, така че групата да придобие стратегическа функционалност в проблематиката на изграждане на стратегии за справяне и устойчивост. Постепенно хората стават сензитивни (65,50%) към това какво да казват и какво не, щадейки другите, как да убеждават и търсят подкрепа, за да направят общуването с другите по-ефективно, използвайки групата като тренировъчно комуникативно поле. Приспособявайки изразните си средства, те не се унифицират, а преминават през специфична дискурсивна социализация, която съдейства за разширяване на жизнените цели (52,25%), да придобият нова социална практика, да отразят травматичното събитие през нов ракурс, да изведат и осъзнаят на практика ресурсите си. Така социалната промяна придобива дискурсивен характер, който динамизира индивидуалната промяна. В контекста на групата това би означавало позволяване и създаване на свобода всеки участник да бъде допустимо експресивен, да търси и намира допирателни с другите, да трансформира въпроса „Защо на мен?“, през „Защо на нас?“ към твърдението: „Случи се, ще се справим заедно!“.

Вглеждайки се внимателно в получените резултати, можем да опишем процеса и през социално

репрезентативните теории, тъй като хората развиват своята чувствителност към другите и отново към себе си, изграждайки вариации и аспекти посредством интеракциите едни с други. Това е и специфична форма на разбиране и стратегическа устойчивост за управление на взаимоотношенията при бъдещо трагично събитие, създадена през груповия процес.

Положителната промяна на хората, преживели кризисно събитие, спрямо заобикалящия ги свят (роднини, приятели, близки, познати), споделяне и свободно говорене за чувствата, които изпитват, даване на съвети и други, се изследва във Въпрос 4 – айтеми 1, 4, 5 и 6 (вж. фиг. 2):

Фигура 2. Илюстрация на положителната промяна

След възстановителния период и преминаването през групов процес хората променят отношението към себе си и значимите други. Резултатите показват ясно тази нова отговорност към близката общност и готовност за връщане към пред-кризисното състояние. Постепенно хората започват да възстановят обичайния си начин на живот, откриват нови начини и източници за решаване на житейски казуси, стават по-чувствителни към преживяванията на околните. Личностната сила и устойчивост нарастват, а при 41% от участниците се наблюдава повишаване на алтруистичната готовност, съчетана с вяра в бъдещи сили за помощ и взаимопомощ.

Изводи от резултатите на изследването

Анализът на посочените данни доказва, че 98% от участниците в социална работа с група за изграждане на ефективни стратегии за справяне след преживяно кризисно събитие вместо пасивно да приемат живота си, развиват специфични стратегии за справяне и устойчивост. Те имат разнообразен характер и включват динамични поведенчески модели, разнообразие от нови, усвоени комуникативни стратегии, увеличава се социалната интеракция и се подобрява социалното включване и функциониране на отделния индивид. Една от добре работещите стратегии е самопреценката, самонаблюдението, разпознаване на чувствата и емоциите, търсенето им в себе си и другите.

В процеса на анализа на резултатите проучихме и съпоставихме получените данни с различни теоретични рамки, изследвания и модели за интерпретация на функционалното възстановяване на индивидите и общностите след преживени травматични събития (по разработките на Linden (Linden, M., 2003, 195–202), Trivers (Trivers, R. L., 1971, 35–57), Ajdukovic и екипа му (Ajdukovic, D. & all., 2013), Hobfoll, (Hobfoll, S. E., 1989) и Nadler (Nadler, A., 2002, 127–141) и обсъжданата от тях Conservation of Resources Theory – COR (Теория за запазване на ресурсите) и др). Като се основаваме на базови заключения и на други автори (Барбара Юен, Сара Дейвидсън и др.) и отчитаме националните особености и данните, с които разполагаме, обобщаваме изводите от изследването в следната таблица:

Таблица 5. Стратегии за справяне и стратегии за устойчивост на изследваните лица

Критерии	Индикатори	Стратегии за справяне	Стратегии за устойчивост
Получаване на материална подкрепа	дом	включване в ремонтиране, строеж на ново жилище	работа върху детайлите по новия дом
Социални помощи	материални базови нужди	без излишен срам приемат необходимото за първоначално битово и физиологично оцеляване	умеят да подготвят материали за критични/ бедствени ситуации и са в готовност да помагат на други хора при подобни обстоятелства
Нормализиране на ежедневиия живот	ежедневна рутина	възвръщане към нормалния бит: семейството е заедно, трудят се, децата са на училище	имат визия за бъдещи семейни планове, образованието на децата си, развитие в професионален план

	социални отношения и обществена ангажираност	чувстват се приети в общността; участват в инициативи на общността, извън кръга на семейството и близките приятели	създават нови приятелства; готови са да доброволчестват; моделират социално ангажирано поведение; преоткриват себеутвърждаването чрез помощ за другите
Психосоциална сигурност	съзнателна промяна	волево и осъзнато работят върху сигурността си	проявяват съзнателна готовност да учат за превенция на кризисни събития – подготовка и помощ при бедствия
Грижа за себе си	грижа за физическото състояние	търсене и приемане на лекарска помощ	здравето става приоритет; включване на активности
	грижа за психичното здраве	приемане на психосоциална подкрепа от професионалист	готовност да овладяват и прилагат грижи за психичното здраве и разбиране на връзката му с ефективното социално функциониране
Личностна устойчивост	приемане и разбиране на себе си	ангажираност към преживяното и отговорност към промяна	създаване на устойчива визия за бъдещето; житейски оптимизъм и надежда
Социално приобщаване и подкрепа	семейство и приятели	възстановяване на връзките в семейството и приятелствата	планове за семейството и осъзната готовност за създаване на нови приятелства
Активно справяне	ефективност на справянето	възстановяване на чувството за собствена ефективност; акцент върху позитивни спомени	осъзнато себевъзприемане като продуктивна личност; готовност за нови преживявания с вяра в себе си

Участниците в групите за подкрепа се стремят да запазят и възстановят своите лични ресурси – психически и социални. Този стремеж обуславя мотивацията им за промяна, която възстановява нов тип обществена ангажираност и извежда на преден план силни алтруистични мотиви. Взаимният алтруизъм (Trivers, R. L., 1971, 53–57) се превръща в силна социална норма, от която хората черпят самоуважение и устойчивост.

Обобщени изводи

Съществуват обширно разработени програми, които подпомагат възстановяването на хора, попаднали в различни травматични ситуации. Важно е да се отбележи, че Ханс Селие използва термина „стрес“, за да опише основния

модел на приспособяване, който индивидите прилагат в случай на заплаха или агресия. Когато ефектите на дистреса, и по-специално на този, породен от бедствие, се разпознават от пострадалите, когато те се насочват към широка и ефективна за тях гама от социални и психологически услуги, подпомагащи възстановителния процес, тогава хората са в състояние да развият стратегии за справяне, които да превърнат в устойчиви. Познанията за реакциите при травматични ситуации и последиците от тях са в основата на това проучване. Акцентът е върху развитието на общността като социален сбор от първично страдащи индивиди, мотивирани чрез участие в процес на социална работа с група да трансформират негативните преживявания в управляеми от тях самите устойчиви механизми. Съдържанието на социалната репрезентативност обуславя социалния дискурс като афективен ареал на създаване на нова общностна история.

Заклучение

Анализирането на процесите на изграждането на стратегии за справяне и устойчивост и прилагането им във времето продължава да бъде в обхвата на научния интерес, още повече с настоящите изменения в климатичен, политически и социално-икономически план. При настъпващите климатични промени се предполага от изследователите, че ще зачестят природните бедствия. Това налага целенасочена работа за подготовка на специалисти и разработване на специфични програми за оказване на психосоциална подкрепа на хората, преживели травматични събития. Такива програми за превенция и подготовка съществуват и в момента, но търсенията на изследователите продължават. За да може помощта да е адекватна, да се подпомагат индивидите, семействата и общностите в процеса на тяхното възстановяване, е препоръчително изследователската работа да се задълбочи и програмите да се адаптират към специфичните културни и общностни нужди.

ЛИТЕРАТУРА

- Василева, Ир. (2009) Понятието „Академична дискурсивна общност“ във века на глобализация – философски перспективи. – Нота бене, 1 – <http://notabene-bg.org/read.php?id=7>
- Габеров, И., Д. Стефанова (2002) Речник на чуждите думи в българския език с приложения. 5 прераб. изд., В. Търново.
- Илиева, Х (2016) Психосоциална подкрепа при бедствия, аварии и катастрофи. Изд. на БЧК, София.
- Корсини, Дж. (1998) Енциклопедия Психология. Наука и изкуство, 1155–1157.

- Митева, П. (2013) Феноменът „резиланс“ като ресурс за устойчивост на професионалиста в социално-психологичното консултиране. – В: Сборник от научна конференция с международно участие, 218–222, БСУ.
- Онлайн речник на думите в българския език – <http://technik.info/дискурс>
- Психологическа първа помощ: [СБОРНИК] / Красимир Иванов и др. (1994) – София: БЧК, 45–87.
- Рангелова, Е., Г. Механджийска (2009) Методи на социалната работа. Габрово.
- Стаевска, В. (2007) Дискурс анализ. – Нота bene, 5 – <http://www.litclub.bg/library/fil/staevska/discourse.html>
- Справочник за диагностичните критерии на ДСН–IV–ТР (2009) Изд. Изток–Запад, Българска психиатрична асоциация, С., 233–237.
- Терминологичен речник по хуманитарни науки (2007) Наука и изкуство, БАН, Институт за български език, С., 106–107.
- Цветанска, С. (2001) Тренингов модел за развитие на комуникативни умения. – *Годишник на СУ*, Факултет по педагогика, том 94.
- Ajdukovic, D. & all. (2013) Recovery from posttraumatic stress symptoms: a qualitative study of attributions in survivors of war. Open access. PLOS, vol. 8.
- Ajdukovic D, Corkalo D. (2003) Trust and betrayal in war: close interpersonal processes and implications for social reconstruction. In: Stover, E., Weinstein, H., eds. *Rebuilding Communities: Justice in the Aftermath of Genocide and Ethnic Cleansing*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Daviidov, D. M., Stewart, R., Ritchie, K., Chaudieu, I. (2010) Resilience and mental health. *Clinical Psychology Review* 30: 479–495.
- Definition of community resilience: an analysis: A CARRI Report. Community & Regional Resilience Institute (2013) – <http://www.resilientus.org/wp-content/uploads/2013/08/definitions-of-community-resilience.pdf>
- Ehrenreich, J. (2002) *Caring for Others, Caring for Yourself*. New York: Mental Health Workers Without Borders.
- Faigley, L. (2010) Nonacademic Writing: The Social Perspective. In Lee Odel and Dixie Goswami (eds.) *Writing in Nonacademic Settings*. New York: Guilford, 231–248.
- Friedly, L. (2009) Mental health, resilience and inequalities. Copenhagen: World Health Organization Europe.
- Hobfoll, SE (1988) Stress, culture and community: The psychology and philosophy of stress. New York: Plenum.
- Hobfoll, SE (1989) Conservation of resources: A new attempt at conceptualizing stress. *American Psychologist* 44: 513–524.
- Linden, M. (2003) Posttraumatic embitterment disorder. *Psychotherapy and Psychosomatics* 72:195–202.
- Middleman, R. R. and G. Goldberg Wood (1990) Skills for Direct practice in Social work. New York: Columbia University Press.
- Nadler, A. (2002) Post-resolution processes: Instrumental and socio-emotional routes to reconciliation. In: Salomon G, Nevo B, eds. *Peace Education: Concept, Principles, and Practices Around the World*. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, 2002:127–141.
- Norris, F. H., Byrne, C. B., Diaz, E., Kaniasty, K. (2002) *Psychosocial Resources in the Aftermath of Natural and Human-Caused Disasters: A Review of the Empirical*

Literature, with Implications for Intervention. White River Junction, VT: National Centre for PTSD.

Preston–Shoot, M. (2007). *Effective group work.* Palgrave: Macmillan.

Reissman, D. B., Klomp, R. W., Kent, A. T., Pfefferbaum, B. (2004) Exploring psychological resilience in the face of terrorism. *Psychiatric Annals* 34:626–632.

Trivers, R. L. (1971). The evolution of reciprocal altruism. *Quarterly Review of Biology* 46, 35–57.

Useem, B. (1998) Breakdown theories of collective action. *Ann Rev Sociol* 24: 215–38.

Wilson, J. P. (1989) *Trauma, transformation and healing.* New York: Brunner/Mazel.

Постъпила май 2017 г.

Рецензенти:

доц. д-р Вержиния Боянова

доц. д-р Силвия Цветанска

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ФАКУЛТЕТ ПО ПЕДАГОГИКА

Книга Социални дейности

Том 110

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF EDUCATION

Social Work

Volume 110

РАЗВИТИЕ НА РЕЗИДЕНТНАТА ГРИЖА ЗА ДЕЦА И МЛАДЕЖИ ПО СВЕТА И В РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ

МАРИЕЛА ГЕОРГИЕВА*

Резюме: *В настоящата студия се разглежда историческото развитие на грижата за деца и младежи и в частност резидентната грижа по света и в България. Предложени са данни от различни държави за протичането на процеса на деинституционализация. Разгледано е текущото състояние на процеса на деинституционализация в Р. България. Очертани са основните характеристики на социалните услуги от резидентен тип за деца и младежи. Структурирана е многоаспектна теоретична интерпретация на понятието социална услуга от резидентен тип.*

Ключови думи: *резидентна грижа, социална услуга от резидентен тип, социални услуги за деца и младежи*

RESIDENTIAL CARE OF CHILDREN AND YOUNGSTERS – DEVELOPMENT AT INTERNATIONAL LEVEL AND IN REPUBLIC OF BULGARIA

Mariela Georgieva

Abstract: *In this paper is presented the historical development of childcare and especially residential childcare worldwide and in Republic of Bulgaria. The study reviews the process of deinstitutionalization in different countries and discusses the current state of deinstitutionalization in Republic of Bulgaria. The main features of residential social services are outlined and it is structured a broad theoretical interpretation of the concept for residential social services.*

Key words: *residential care, residential social service, social services for children and youngsters*

* Имейл: georgieva.v.mariela@gmail.com

Увод

След 2000 г. в България се осъществяват редица промени в социалното законодателство, а възгледите за реализиране на социална грижа за деца и младежи претърпяват значителна промяна. В края на 2009 г. се приема Национална стратегия „Визия за деинституционализацията на децата в Република България“. В плана за действие и изпълнение на този документ са описани дългосрочни мерки за реструктуриране и изграждане на редица „услуги и подобряване на тяхната устойчивост, както и ефикасно използване на ресурсите, което ще позволи затваряне на институции в тяхната цялост“ (План за действие за изпълнение на Националната стратегия „Визия за деинституционализацията на децата в Република България“, 2010: 7). В плана се цели до 2025 г. за всички уязвими деца и техните семейства да бъдат осигурени подходящи социални услуги. Това е политически документ, който ясно изразява волята на управляващите да бъде осъществен и завършен процесът на деинституционализация, а децата да бъдат изведени от редица неефективни и добили лоша слава специализирани институции.

Деинституционализацията на социалната грижа е дългоочакван процес, който в някои случаи се представя твърде идеализирано като решение на всички проблеми на нуждаещите се. Това е повратен момент в политиката и традициите на страната за оказване на социална помощ на нуждаещи се. Политическата промяна, която започва през този век, се отразява и на много други системи – възниква нуждата от промяна в законодателството, образователната система, общественото мнение, изследователско-развойната дейност и др.

Настоящата студия има за цел да разгледа развитието на системите за социална грижа за деца и младежи в различни страни по света и в Р. България. Да проследи процеса по деинституционализация, приключил в различни страни и текущото му развитие в страната. Да уточни понятието социална услуга от резидентен тип за деца и младежи.

Обект на теоретично изследване са организациите, предоставящи резидентна грижа за деца и младежи. Интересът към точно тази група организации е породен от факта, че страната ни има традиции в грижата за деца, лишени от родителска грижа, и настоящият преход към деинституционализация изисква промяна в традиционните възприемания, което води до риска за механично преминаване от една форма в друга без съответната промяна в съдържателен план.

Изследователските задачи са свързани с проучване на системите за социална грижа за деца и младежи по света и резултатите от процеса по деинституционализация. Също така преглед на нормативната уредба, тълкуваща резидентните услуги за деца и младежи в България, и как те биват разграничени от специализираните институции.

Развитие на социалната грижа за деца и младежи по света

Много са търсенията в различни обществени сфери за това дали настоящият обществен строй е най-добрият и подходящият и дали основополагащите принципи на социалната работа и социалното законодателство са най-добри за нуждаещите се.

„Разликата между социалното осигуряване и по-ранните обществени договорености е, че социалното осигуряване е задължително и безлично, а по-ранните обществени договорености са били доброволни и лични. Децата са помагали на родителите си от любов и синовен дълг, а сега допринасят за подкрепата на нечий чужди родители по задължение и от страх. Подпомагането в миналото е засилвало връзката между хората, а настоящото задължително подпомагане я намалява“ (Horden, R., Smith, R., 1998: 1).

Историята на социалната работа предоставя един интересен поглед върху това как са се развивали феномени като синовен и обществен дълг, грижа за беззащитните и др. За да стигне до настоящото си състояние, социалната грижа за деца е преминала през различни етапи, чието познаване може да ни помогне да разберем по-добре принципите на настоящето и предстоящите промени.

За целта ще разгледаме развитието на социалната работа и в частност на защитата и закрилата на деца в различни държави по света. Ще проследим употребата на резидентна грижа в различните ѝ форми през различните периоди на социално-икономическо развитие на различни държави.

Резидентната грижа за деца представлява отглеждане и възпитание на деца в институции вместо в дома и семейството им. Това може да включва институции за деца, лишени от родителска грижа, специализирани интернатни училища, институции за превенция и корекция на девиантното и делинквентното поведение, болнични и доболнични грижи.

Първата държава, която е най-подходящо да разгледаме, е **Великобритания**, защото тя е една от страните с най-продължителна история на социалната работа и там са утвърдени едни от първите социални закони от новата история на света.

Преди наличието на социално законодателство грижата за беззащитните и за децата е била осъществявана или в разширеното семейство, въз основа на общностните традиции, или от църковните и религиозните общности. През 1601 г. във Великобритания е издаден Закон за бедните, който разделя бедните на „заслужили“ – деца и хора с увреждания, и „незаслужили“ – лентяи без препитание. Това първо разделение на нуждаещите се се отнася и до помощта, която им оказва обществото и държавата. Индустриализацията на английското общество и увеличаването на броя бедни довежда до промяна в Закона за бедните през 1843 г. Тогава се налага политиката, че помощта в общността е за предпочитане пред институционалната грижа, като целта е да

се отблъснат бедните от ползването на институции, което би довело до големи разходи за държавата. От друга страна, още през 1552 г. започва да се използва моделът за обгрижване на деца в „болница“ – заведение, осигуряващо грижа за най-малките и образование за по-големите. Промените в структурата на обществото през 19. век довеждат до редица проблеми като детска просия и кражби. В отговор на това филантропски сдружения започват да откриват училища за бедни, в които децата биват „изхранвани, обучавани в работни навици и им се предоставя основно образование“ (Smith, M., 2009: 23).

През втората половина на 19. век във Великобритания започва „реформаторско-спасителен период“, в който семейството се разглежда като оказващо такъв тип неблагоприятно влияние, от което децата трябва да бъдат отделени. Този период се характеризира с отделянето на много деца от техните семейства поради икономически и културни причини. През „реформаторско-спасителния период“ голям брой деца биват отглеждани в институции, наричани сиропиталища. В най-тежките си проявления тази политика довежда до емиграция и отделяне на децата от родителите в новите колонии на английската империя, практика, която започва от 60-те години на 19. век и отмира едва през 60-те години на 20. век.

В началото на 20. век се появяват различни експерименти, провокирани от теорията на З. Фройд и психоанализата. Въпреки тези опити и няколкото по-успешни практики по-голямата част от институциите за резидентна грижа остават непроменени относно разбиранията как децата трябва да бъдат отглеждани. Едва през 1946 г. се появяват правителствени доклади, които критикуват резидентната грижа за деца и предлагат тя да бъде осъществявана в по-малки звена (около 20 деца). Така през 1948 г. се приема нов Закон за детето, който създава административни отдели, които да отговарят за грижата за деца. В следствие на това през 60-те години на 20. век се изграждат домове от семеен тип, а много от големите резидентни институции се преместват в по-малки звена. Практиката на социалните дейности и институциите за отглеждане и възпитание на деца след тези промени се разраства и се превръща в ресор именно на социалната работа.

През 70-те години на миналия век резидентната грижа вече не се възприема като добро решение за децата, лишени от родителска грижа. Смята се, че тя може да бъде използвана за кратък период от време и че институциите не са подходящо място, в което детето да израсне.

През 80-те години на 20. век религиозните организации се отдръпват от резидентната грижа за деца във Великобритания. В този период направлението на социалната работа се професионализира значително, което довежда до създаването на по-голяма дистанция между обгрижващите и обгрижваните.

Дебат за ползите от и бъдещето на резидентната грижа във Великобритания се води още от 70-те години на 20. век. В повечето случаи той е породен от политическа идеология за същността на социалната политика. Основните

идеологически направления, повечето от които са валидни за цяла Европа, са: *нормализация, деинституционализация, интеграция, минимална намеса, пренасочване към услуги в общността и използване на най-малко ограничаваща среда*. *Нормализацията* предполага, че настаняването в нетипични за средата и сегрегирани заведения е пагубно за развитието и израстването на личността. *Деинституционализацията* е пряко свързана с нормализацията и опитите да се закрийт всички резидентни услуги в полза на услуги, предоставяни в общността и в обикновената (нормалната) среда на потребителя. *Интеграцията* се изразява във включването в системата на масовото образование, а *най-малко ограничаващата среда* е политически коректно средство това да се постигне. *Пренасочването* на децата към услуги в общността може да се тълкува като индивидуализиране на нуждите им и минимална намеса (по: Giligan, R., 2009: 3–7).

В настоящето можем да видим отзвук от всеки един период и всяко едно идеологическо направление. Не са малко авторите и законодателните инициативи за напълно премахване на резидентната грижа във Великобритания, но също толкова са и застъпниците за тази форма на грижа за деца и младежи. Историята на резидентните домове във Великобритания наистина характеризира добре както обществените, така и политическите и професионалните брожения за реализиране на тази форма на грижа по най-добрия възможен начин. Към настоящия момент във Великобритания има различни типове резидентни услуги за деца и младежи. Според статистиката от 2014 г. в Англия „домовете за деца представляват 74% от всички доставчици на социална грижа – 2062 заведения. В тях се включват 1965 домове за деца, 14 защитени заведения за деца и 83 специални резидентни училища“. Като дори се отбелязва, че този тип социални институции са се увеличили с 5 от месец март 2014 до ноември 2014 г. (King, A., 2014).

Специален интерес за нас представлява процесът на професионализация на социалните дейности. Особено силно впечатление прави едно проучване на Британската асоциация на социалните работници, което е реализирано още през 1978 г. В него въз основа на задълбочено изследване е калкулиран броят на часовете, нужни за подходящото обгрижване на различни категории лица в резидентна грижа, на базата на което може да се изчисли и необходимостта от персонал (по: Burton, J., 1998: 98). В литературата от Великобритания може да се открие ценна информация за редица проведени изследвания. През 1986 г. се създава Национален съвет за професионална квалификация, който има за цел да изготви и оцени стандарти за всяка една професионална дейност, което към днешна дата съществува като Национални професионални стандарти (по: O’Nagan, K., 2007: 14).

Роджър Бълок и Доминик Мак Шери разглеждат бъдещето на резидентната грижа за деца и младежи във Великобритания и Северна Ирландия като грижа, която е ориентирана преди всичко към деца и младежи с пове-

денчески проблеми. „В обобщение, бъдещето на резидентната грижа през следващите 20 години е по-вероятно да цели обединяване на услугите, отколкото коренна промяна. [...] Има няколко области на добавена стойност и две особено важни от тях са предвидимостта (в начина по който се развива животът на младия човек) и качественото използване на груповата работа за развиване на добри взаимоотношения с възрастни и връстници“ (Courtney, M., Iwaniec, D., 2009: 34).

Прегледът на същите процеси в **Република Ирландия** допринася за разбирането на историята на социалната грижа за деца. Много голяма част от описаното историческо развитие на Великобритания е валидно и за Ирландия. В допълнение, R. Giligan най-добре описва развитието на резидентната грижа в Република Ирландия по следния начин: „Еволюцията на резидентната грижа за деца в Ирландия има три етапа: институционализация и отделяне (1850–1970); професионализация и деинституционализация (1970–1990) и секуларизация, специализация и отчетност (1990 до днес)“ (Giligan, R., 2009: 3). Според R. Giligan „...терминът деинституционализация като цяло означава преместване в по-малки, нови звена, целенасочено построени за грижа за деца и често разпръснати в жилищните зони; наемане на поне някакъв квалифициран персонал и по-висока интеграция на живеещите в местната общност (напр. обучение в местното училище, вместо изграждане на училище в институцията, участие в клубове и подобни дейности)“ (Giligan, R., 2009: 4, преводът мой – М.Г.).

Можем да кажем, че пряко свързани с процесите за професионализация са и тези за бюрократизация на сектора, опитите да се дефинират, измерят, стандартизират и регулират различните практики за грижа за деца и младежи. Всички тези процеси са породени от немалко разкрития и скандали, свързани с резидентните услуги за деца и младежи през предхождащите години, което също изиграва ключова роля в отдръпването на религиозните организации от тази мисия. Католическата църква се оттегля последна през 2003 г. и от този момент нататък резидентната грижа за деца и младежи в неравностойно положение остава единствено ресор на държавата.

Цитираният по-рано R. Giligan описва настоящите функции на организациите за резидентни услуги за деца и младежи в Ирландия по следния начин:

- На първо място те осъществяват грижа за децата.
- Оказват важна роля в предпазването на обществото от социални проблеми.
- Играят важна роля в социалната работа с маргинализирани групи.
- Обслужват отпадналите от приемна грижа.
- Обслужват деца и младежи, които се смятат за крайно тежки случаи (по: Giligan, R., 2009: 1–16).

Развитието на резидентната грижа за деца в **Австралия**, като бивша колония на Англия, има допирни точки с разгледаното по-горе, но ще пред-

ставим и няколко значими различия. Към 2005 г. в голяма част от административните области в Австралия не съществуват форми на резидентна грижа. До това положение се стига след като дълги години резидентната грижа за деца и интернатните училища се използват основно за отделяне на децата на местното население от семействата им. Децата на аборигените са били отделяни от своите родители и настанявани в резидентна институция единствено заради своята раса. Тази практика продължава до 70-те години на миналия век. „Към днешна дата обществото на аборигените приема институционалната грижа и споменаването на каквато и да е резидентна програма като силно обидни“ (Courtney, M., Iwaniec, D., 2009: 144). Децата, емигрирали непридружени от Великобритания през 19. и 20. век, също са настанявани в институции, поддържани от религиозни общества. В един момент започват да излизат най-вече редица случаи на насилие и тормоз над тези деца и младежи. Съмненията за нередности и злоупотреби са другата ключова причина, която довежда до масово движение за затваряне на всички резидентни услуги през 70-те години. Всичко това води до цялостно премахване на резидентните услуги за деца и младежи в Австралия, а ако има такива – те са в системата за превенция и корекция на противообществените прояви на малолетни и непълнолетни. Можем да кажем, че в Австралия е осъществен процесът на деинституционализация в най-крайния му вариант. В настоящето се виждат проблемите, до които довежда това – невъзможността на приемната грижа да се справи с някои „трудни“ деца, данните за насилие над деца в приемна грижа и намаляване броя на кандидатите за приемни родители. „Австралийският опит показва, че в една зряла система за социална защита и грижа за децата трябва да има някакви резидентни услуги за грижа или за образование, които имат капацитета да работят с деца в риск и деца със сериозни проблеми в поведението“ (пак там, с. 151).

Развитието на институционалната грижа за деца и младежи в **Съединените американски щати** следва сходна линия като на другите описани англоезични държави, но още през 1909 г. президентът Теодор Рузвелт подкрепя твърдението, че: „Животът в дома (семейството) е най-големият и изтънчен продукт на обществото“ (пак там, с. 177). Това довежда до прогресивна ера и реформа в резидентната грижа и още в началото на 20. век в САЩ вече са налице резидентни домове от семеен тип. Това се изразява и в подмяна на наименованията – поправителните училища се превръщат в момчешки училища, индустриални училища и други, а институциите стават антиинституционални и се наричат къщички от семеен тип. В някои изследвания се твърди, че големите сиропиталища в миналото са имали още една допълнителна функция – те са замествали липсата на социално подпомагане и са оказвали грижа за деца на социално слаби семейства, които не са прекъсвали връзката със своите деца, а напротив – затвърждавали са я.

От друга страна, и в САЩ, и в Канада има документирани много случаи, в които резидентната грижа е била използвана за претопяване на местното население чрез насилствено отнемане на детето от родителите му и „просвещаването му в традициите на модерния свят“. Още през 40-те години на 20. век в САЩ се осъществява реформата за закриване на институциите и тогава оцелелите домове за деца започват да се специализират за конкретни групи, превръщайки се в центрове за резидентна грижа за деца и младежи с поведенчески, емоционални или психически проблеми. През 70-те години идеята за резидентната грижа се променя и започва да се възприема, че този тип грижа може да бъде използвана само като временно средство. В днешно време резидентната грижа се приема за форма на лечение, а не като прост заместител на място за живот на деца и младежи, лишени от родителска грижа. В близкото бъдеще се очаква резидентната грижа за деца и младежи в САЩ да продължи да съществува като временна форма, която обслужва предимно деца и младежи със сериозни поведенчески и емоционални проблеми.

Като цяло системите за социално подпомагане и грижа в разгледаните държави могат да се определят като либерални, ориентирани към пазара. Във всяка една от разгледаните държави институционалната грижа за деца и младежи се осъществява както от държавни организации, така и от неправителствени и доброволни.

Според типологията на Esping-Anderson (1990) има 4 основни държавни режима, а именно:

- либерален, ориентиран към пазара, характерен за англо-саксонските държави;
- социално-демократичен, универсалистки режим на скандинавските държави;
- консервативен, семейно-ориентиран, режим с най-високи ползи, типичен за Германия и френскоговорящите държави от континентална Европа;
- консервативен, ориентиран към семейството, с по-ниски ползи, характерен за Южна Европа, особено Испания и Италия (по: Stein, M., Munro, E., 2008: 40).

Можем да разгледаме **Швеция** като пример за скандинавска страна. До 19. век резидентните услуги в Швеция са били използвани едновременно за деца и възрастни. Често деца са били задържани в затвори или приюти за бедни, а този тип услуги са предпазвали обществото от аморално влияние. До 40-те години на 20. век главна роля за управлението на резидентните услуги имат религиозните общности и доброволните сдружения. Едва след това държавата започва да поема отговорност за управлението и разходите за резидентна грижа. Периодът съвпада и с увеличаването на приемната грижа. Така през 80-те години на 20. век в Швеция има съвсем малко резидентни домове.

Периодът на деинституционализация протича през 60-те и 70-те години на миналия век. Към днешна дата резидентните услуги в страната се възприемат като звена, които осигуряват някаква форма на лечение, докато приемната грижа осигурява възможност за детето да живее в нормална семейна обстановка. Въпреки това формите за лечение и рехабилитация, които се предлагат в резидентните домове, често не са определени или ясни. В Швеция често двете основни форми – резидентна и приемна грижа за деца, се развиват и преливат. Повечето от резидентните домове имат капацитет по-малък от 10 легла, а 1/5 от домовете имат 4 или дори по-малко легла. Често тези резидентни услуги са били по-рано приемни семейства. Това е следствие от законодателството, според което приемните семейства с 3 или повече деца могат да се класифицират като резидентна услуга, ако родителите изкарват прехраната си с това (Courtney, M., Iwaniec, D., 2009: 38–53).

В другите скандинавски държави състоянието на резидентната грижа за деца и младежи прилича много на това в Швеция и задълбоченото им разглеждане не би ни донесло значима различна гледна точка.

Докато в разгледаните скандинавски и англо-саксонски страни ударението се поставя върху социалната работа, то в **Германия** има сериозни традиции, които възприемат работата с деца като социално-педагогическа дейност. В Германия преобладава резидентната грижа за деца пред приемната, но там тя е организирана по малко по-различен начин. Резидентните услуги или социалните домове за деца и младежи могат да бъдат за сравнително по-големи групи деца. Според едно международно проучване, проведено от Петри и колектив през 2006 г., в Англия има средно по 6,3 деца в резидентна услуга, а в Германия 23,3 (по: Kendrick, A., 2008: 215). Както се вижда от това проучване, децата и младежите в Германия са настанени в значително по-големи институции. В посоченото изследване се обръща особено внимание на педагогическия подход, който се използва при работата в резидентни домове. Освен с различен подход, резидентните домове в Германия разполагат и с по-големи нива на квалифициран персонал.

Испания е една от малкото държави, в които все още църковните общности заемат немалък дял в социалната грижа. Едва след 1986 г. в Испания започва целенасочената промяна към деинституционализация. Налице е стремеж за утвърждаване на приемната грижа като основна форма. Въпреки това тя все още заема дял едва от 8%, докато резидентната грижа е над 45% (Stein, M., Munro, E., 2008: 175). Социалната система в Испания може да се сравни с другите средиземноморски държави – Италия, Португалия и Гърция.

Когато разглеждаме историята на институционалната грижа за деца, можем да обхванем една голяма група от държави, в които развитието е било много сходно, и това са държавите, част от съветския блок до 1991 г. Информацията за тези държави до 90-те години на миналия век не е била широко разпространена извън рамките на политическия режим и едва след промените

започват да излизат наяве разкрития за социалната грижа в социалистическия строй, някои от които шокират обществеността. „Едно от най-вредните, скъпи и нерешими последствия от общата икономика на Централна и източна Европа и бившия Съветски съюз е уповаването на резидентната грижа в институции за деца, възрастни и хора с увреждания. Като резултат от това почти липсват алтернативни услуги в общността, които да предоставят грижа за нарастващия брой хора в риск“ (Tobis, D., 2000: 1).

Социалната политика на държавите от съветския блок през социалистическия период се изразява в стремежа да се подкрепя и увеличава трудовата производителност, колективното съзнание и да се осигури поне минимален стандарт за живот на работната сила. За да се осъществи това, държавата предоставя много услуги на индивидите и семействата като безплатна здравна грижа, пенсионно осигуряване, помощи за отглеждане на дете, безплатно образование, общински жилища, транспортни услуги и др. Институционалната грижа е основната форма на грижа за лицата и децата в риск, която се предоставя от държавите в съветския блок. Според Дейвид Тобис институционалната грижа в тези държави е изпълнявала следните функции:

- социализиране на индивидите, за да се постигне колективна култура;
- обхващане на етническите малцинства, предимно роми;
- образование и обучаване на деца и насочването им към работната сила;
- обучаване на лица с умствени и физически увреждания и създаване на защитени работни места;
- пре-образование на делинквентни младежи и възрастни престъпници;
- отстраняване и изолиране на лица с тежки умствени или физически увреждания;
- подпомагане и защита на лица и деца, намиращи се в риск – сираци, деца с увреждания, деца в риск от negliжиране или насилие, възрастни хора и лица с увреждания (пак там, с. 5).

Няма да е преувеличено, ако кажем, че институционалната грижа в държавите от съветския блок се е използвала като панацея за повечето обществени проблеми. Едва след политическите промени и падането на желязната завеса започват да се виждат и осъзнават недостатъците от институционализацията. Търсенето на адекватни алтернативи на институционалните форми не протича гладко и безпроблемно в нито една от държавите, участвали в бившия съветски блок. След 90-те години на миналия век във всяка една държава започват да протичат различни промени, които да доведат до успешна деинституционализация.

В България също сме свидетели на редица такива промени и търсения как да се осъществи този процес. Бившите социалистически държави могат да се стремят да развият социалния модел на някоя от капиталистическите европейски страни или да създадат нов, по-различен модел на социална грижа и социално подпомагане.

Необходимо е да познаваме функциите на резидентната грижа както в исторически план, така и на международно ниво. Основните функции на резидентната грижа, които можем да изведем на база на направения преглед на системите за социална грижа за деца по света, са:

- полагане на грижа и образование за деца и младежи в риск;
- предпазване на обществото от социални проблеми;
- целенасочено отделяне на деца от малцинствени и етнически общности от техните родители;
- обгрижване на цели социални групи в риск (възрастни, криминално проявени, сираци, деца и младежи с девиантно поведение);
- отделяне и изолация на социални групи в риск;
- предоставяне на социални услуги;
- осигуряване на образование (включително и елитни интернатни училища);
- социализираща функция за децата и лицата, настанени в резидентна грижа.

В страните, в които процесът по деинституционализация вече е приключил, резидентните услуги са възприемани по различни начини, а именно като:

- последна възможност за полагане на грижа за единични случаи на деца и младежи;
- затворени звена за превенция и корекция на девиантно и делинквентно поведение;
- специализирани звена за лечение на зависимости, психически заболявания;
- форма на групова грижа със специфично възпитателно въздействие.

Разгледаните чуждестранни системи за институционална грижа за деца и обобщените функции на резидентните услуги са една добра отправна точка, от която да разгледаме развитието на резидентната грижа за деца и младежи у нас.

Развитие на социалната грижа за деца и младежи в Р. България

Грижата за детето е обществен феномен, чието начало не би могло да бъде проследено убедително до корените му в историята. Възприемането на детето в периода преди 20. век се характеризира с патерналистско, защитно отношение, основащо се на разбирането на възрастните като носители на права спрямо детето и честото му възприемане като работна ръка. Едва през 20. век общественото възприятие се насочва към разбирането, че детето не е просто обект на въздействие, а субект, носител на права, което довежда до създаването на Конвенция за правата на детето, ратифицирана от

страната ни през 1991 г. Това води и до съществена промяна в начините на осигуряване на закрилата и грижата за децата, която промяна и в момента протича у нас.

Първоначално грижата за деца и лица в неравностойно положение се ема от църквата и религиозните общности. Непосредствено след Освобождението на България няма систематизирана информация за институционална грижа за деца. Тя се е осигурявала на основата на местните нужди и потребности. Основавайки се на оскъдната и несистематизирана информация за осъществяваната грижа за деца и младежи, можем да кажем, че в края на 19. век в гр. Пловдив е съществувала забавачница, в която са се настанявали и отглеждали деца, кръгли сираци. Тази забавачница е била организирана от дружество „Майчина грижа“. В София през 1900 г. се откриват първите детски ясли за изоставени деца. Те са функционирали по инициатива на дружество „Евдокия“ (по: Кривирадева, Б., 2009: 49). През този първоначален етап от изграждането на законодателството на българската държава се приемат и Закон за настойничеството (1891) и Закон за извънбрачните деца и осиновяването (1892) (пак там).

Едва през 1925 г. се създава Съюз за закрила на децата в България, което е в отговор на нуждата да се обединят целите на редица частни инициативи за грижа за децата. „Необходимостта, поради която се създава Съюзът за закрила на децата, е да бъде осъществявана грижа за всестранното, физическото и духовното развитие на децата. Дейността на Съюза за закрила на децата се реализира чрез обединяване на всички дружества, организации и учреждения в страната, които имат сходни цели“ (пак там, с. 35). Благодарение на дейността на Съюза се създава първата селска детска трапезария в с. Врѣбница през 1926 г. и първият селски дневен дом, както и първият и единствен разпределителен дом за деца до 7-годишна възраст през 1927 г. В рамките на само няколко години от разкриването си Съюзът за закрила на децата изгражда забележителна система от звена за превенция и грижа за благосъстоянието на децата. Създават се дневни детски приюти, в които се полагат грижи за децата, които не ходят на училище, но родителите им са заети с труд. От 1927 г. ежегодно се организира и „Ден на детето“. На 8-ми май се издава вестник „Ден на детето“, „Лист на детето“ и „Радост за детето“, а като част от превантивната работа на сдружението се организира подвижна детска здравна изложба, която обикаля цялата страна. Друг значим принос на Съюза е издаването на списание „Нашето дете“, в което се разглеждат педагогически практики и актуални и значими теми, свързани с развитието на децата. Сдружението участва и в създаването на детски летни игрища, в които се осъществява възпитателна дейност с децата през времето, в което те са свободни от училище. Съюзът за закрила на детето е инициатор на създаването и работата на редица заведения за деца, периодични издания, научни разработки, обучителна и образователна дейност за педагогически кадри и не на последно място – инициатор на

закони (Закон за закрила на незаконнороденото дете, Закон за осигуряване и закрилата на детския труд и др.) (пак там, с. 41).

Частните инициативи и обединяването им в Съюз за закрила на детето представляват първият етап от развитието на институционалната грижа за децата в България. Този етап приключва условно през 1944 г. с настъпилите политически промени в страната.

Вторият етап от еволюцията на институционалната грижа за деца в България може условно да се обособи от 1944 до 2000 г. и е свързан с централизация на всички грижи. През този период се създават пространни държавни структури и администрации, които са ангажирани в социалната закрила на деца. Учредява се Централен съвет за обществени грижи и възпитание на детето (1946) (пак там, с. 35), към който функционират местни и областни съвети. През този период институционалната грижа за благосъстоянието на децата се концентрира в изграждането и поддържането на интернатни институции, в които да могат да се обхванат всички нуждаещи. „През 1947 г. Министерството на социалната политика изготвя и одобрява Правилник за уредбата и ръководството на общежитията за сираци (бр. 9 от 14.01.1947 г.) и Правилник за уредбата и ръководството на общежитията за деца на нуждаещи се или социално слаби граждани (бр. 22 от 1947 г.).“ (пак там, с. 51). През 1952 г. общежитията биват преименувани на Домове за деца и юноши и преминават на подчинение на Министерство на народната просвета. През следващите години са налице стремежи на държавната политика да подобрява условията за работа на тези домове, за което свидетелстват промени в правилниците от 1955, 1961 и 1974 г.

Съществуването на Домовете за деца през периода 1944–1989 г. има още един значим елемент, който е свързан с държавната политика по повод на малцинствата. През 60-те години на 20. век започва инициатива за изграждане на интернатни училища и пансиони в населените места, в които живеят големи малцинствени общности. „През 1961 г. масово в страната се разкриват специализирани детски домове – интернати, в които основно са обхванати ромските деца. В Писмо № 497 г. от 22. декември 1960 г. до ЦК на БКП в лицето на др. Пенчо Кубадински, с копия до министъра на просветата и министъра на финансите, се отправя следното искане от ГК на БКП – Коларовград: „Смятаме за крайно необходимо да се разкрие общежитие – пансион, където социално слабите турчета и циганчета, които нямат условия за работа да бъдат прибирани в това общежитие, където ще получават храна, квартира и ще бъдат под контрола и ръководството на опитни възпитатели“ (Пашова, А., 2010: 165). „Според Трьобст през 1975 г. има 145 интерната, където принудително живеят 10 000 ромски деца от получергарстващи семейства“ (пак там, с. 166). Това очертава още една роля на системата за институционална грижа за деца, а именно – асимилация на малцинствените групи (пак там).

Ролята на държавата през разглеждания период е на първо място да осигури грижа за нуждаещите се деца. Липсват данни за развиване на система за превантивно подпомагане на родители в затруднено положение чрез предоставянето на социални услуги. Въпреки това могат да се открият и инициативи за подобряване на реализираните грижи. Още през 1936 г. в списването от членовете на Съюза за закрила на детето сп. „Нашето дете“ излизат няколко публикации за отглеждането на деца, лишени от родителска грижа, в т.нар. малки семейства (по: Кривирадева, Б., (2009): 39). Тази инициатива бива забравена за близо половин век, докато през 1986 г. е издадена заповед (Заповед № РД-09-588 от 23.07.1986 г.), с която „министър проф. Илчо Димитров възлага на началниците на управление „Народна просвета“ при Столичния съвет за духовно развитие в гр. Враца, Плевен и Перник да организират от 15.09.1986 г. експериментално по 1 (един) семеен дом. [...] Функционирането на семейните домове е организирано с Указ №10 от 23.07.1986 г. на Министерството на народната просвета“ (пак там, с. 62).

Непосредствено след тази инициатива в страната отново настъпва политически преход и въпреки че функционирането на семейни домове е организирано с нов Указ №10 от 05.08.1991 г., в следващите години няма данни за съществуването на такъв тип резидентна грижа. Разкритите по-рано домове продължават да съществуват, докато има деца в тях, и след това се закриват.

Въпреки настъпилите политически промени в периода след 1989 г. домовете за деца и юноши продължават да функционират като единствена форма за осъществяване на институционална грижа за деца. Едва през 2000 г. Министерството на образованието и науката обнародва нов правилник за домовете, които започват да се наричат Домове за отглеждане и възпитание на деца, лишени от родителска грижа. Тази година се приема и условно за начало на третия етап в еволюцията на институционалната грижа за деца. Към правилника от 2000 г. се добавят няколко изменения и през 2007 г. се обнародва нов Правилник за организацията и дейността в домовете за деца (ДВ бр. 31 от 13.04.2007 г.), с който те преминават на подчинение към общините, и това е ключова стъпка към децентрализацията на грижата за деца.

Така описани етапите на институционална грижа за деца в Р. България могат да се обобщят по следния начин:

- Първи етап – от 1878 до 1944 г. – грижата за децата е поверена основно на благотворителни дружества, липсва централизиране на системата на грижа за деца в неравностойно положение.
- Втори етап – от 1947 до 2000 г. – централизация и институционализация на грижите за деца.
- Трети етап – от 2000 г. до днес – процес на преход, в който се върви към децентрализация и деинституционализация (пак там, с. 48).

Таблица 1. Хронология на ключовите събития в грижата за деца в Р. България

Етап	Година	Събитие
Първи етап	1891 г.	Закон за настойничеството
	1892 г.	Закон за извънбрачните деца
	1878–1900 г.	Забавачница на дружество „Майчина грижа“
	1900 г.	Детски ясли за изоставени деца в София – дружество „Евдокия“
	1925 г.	Създаване на Съюз за закрила на детето
	1926 г.	Първа селска трапезария в с. Връбница
	1927 г.	Първи селски дневен дом
		Разпределителен дом за деца до 7-годишна възраст
		Дневни детски приюти
		Занимални за ученици
		8-ми май „Ден на детето“
		Вестник „Ден на детето“, „Лист на детето“, Радост за детето“
		Подвижна детска здравна изложба
		сп. „Нашето дете“
		Детски летни игрища
	1931 г.	15-ти септември „Ден за подпомагане на децата на безработните“
	1933 г.	Курс за ръководители на детски летни игрища
	1940 г.	Курс за помощен социален персонал
		Курс по детеотглеждане
	Наредба за настаняване на деца-сираци в семейства, утвърдена от министъра на вътрешните работи и народното здраве 7383/08.08.1940 г.	
1943 г.	Закон за обществено подпомагане	
	Закон за незаконороденото дете	
	Закон за осигуряване и закрилата на детския труд	
Втори етап	1947 г.	Правилник за уредбата и ръководството на общежитията за сираци Правилник за уредбата и ръководството на общежитията за деца на нуждаещи се или социално слаби граждани
	1952 г.	Закриване на Съюза за закрила на децата в България
	1955 г.	Правилник за дейността на Домове за деца
	1957 г.	Закон за обществени грижи и възпитание на детето
		Централен съвет за обществени грижи и възпитание на детето
	1960 г.	Създаване на интернатни домове за малцинствени групи
	1961 г.	Правилник за дейността на Домове за деца
	1974 г.	Правилник за дейността на Домове за деца
	1986 г.	Заповед за експериментално създаване на семейни домове
	1991 г.	Решение 247 на МС от 05.08.1991 г. узаконява семейните детски домове
		България ратифицира Конвенцията за правата на детето на ООН
	1998 г.	Закон за социалното подпомагане (този закон надгражда предишната нормативна уредба, обединява я в един общ закон и отделя специално внимание на закрилата и защитата на деца и семейства). Правилник за прилагане на Закона за социално подпомагане

Трети етап	2000 г.	Правилник за дейността на Домове за отглеждане и възпитание на деца, лишени от родителска грижа Закон за закрила на детето Закон за юридическите лица с нестопанска цел
	2001 г.	Устройствен правилник на Държавна агенция за закрила на детето Проект „Реформа за повишаване благосъстоянието на децата в България“ 2001–2006 (ключов за децентрализацията и развитието на социални услуги за деца)
	2003 г.	Устройствен правилник на Агенцията за социално подпомагане Наредба за критериите и стандартите за социални услуги за деца Правилник за прилагане на Закона за закрила на детето
	2004 г.	(Първа) Национална стратегия за закрила на детето (Първа) Национална програма за закрила на детето
	2006 г.	Стратегия за децентрализация 2006–2011 г. Правилник за структурата, организацията и дейността на Националния съвет за закрила на детето
	2007 г.	Правилник за организацията и дейността на Домове за деца, лишени от родителска грижа
	2009 г.	Национална стратегия „Визия за деинституционализацията на децата в Република България“

Скоро след политическите промени от 1989 г. в цяла Европа започват да излизат най-вече притеснителни разкрития за специализираните институции. Не една държава от бившия Съветски блок е разтърсена от скандали за злоупотреби в специализираните институции и за обективната им неефективност да окажат добра грижа за децата и лицата, които обслужват. През 2000 г. излиза доклад, финансиран от Световната банка, който разглежда вредите от институционализацията във всички държави от Съветския блок и нуждата от преориентация на системата към социална грижа в общността (вж. Tobis, D., 2000). Този доклад дава гласност на стряскащите цифри колко много деца и младежи са отглеждани в институции и на вредите за тяхното развитие. Обосновава се не само неефективността на тези институции, но и високите разходи, които те генерират, без да предоставят достатъчно ползи за лицата, настанени в тях.

20. век се характеризира с множество разкрития за дефицитите в резидентната грижа за деца в много европейски страни. Основният международен политически документ, който дава тласък на стремежа към подобряване на социалната грижа, е Конвенцията за правата на детето от 1989 г., която е ратифицирана от България през 1991 г.

През 2000 г. започват систематизираните правителствени инициативи за подобряване на социалната грижа за деца в България. На 31 май 2000 г. се приема Закон за закрила на детето, в който са заложени редица законодателни и административни промени за изграждане на цялостна система за закрила и грижа за деца и младежи. Въз основа на приетия закон се създава

Държавна агенция за закрила на детето, чиито правилник е обнародван през 2001 г. Законодателните промени продължават с приемането на Устройствен правилник на Агенция за социално подпомагане през 2003 г., към която се създава Дирекция „Закрила на детето“. Агенцията за социално подпомагане реализира социалната политика на страната, чрез разкриването на териториални дирекции „Социално подпомагане“ и отдели „Закрила на детето“. В дирекциите „Социално подпомагане“ и отделите „Закрила на детето“ са ангажирани социални работници, които оценяват нуждите и потребностите на лицата от социални услуги или социално подпомагане и реализират социалните мерки. В страната към момента функционират 147 Дирекции „Социално подпомагане“ (<http://www.asp.government.bg>), които реализират социалната политика на практика.

През 2000 г. също така се приема и Закон за юридическите лица с нестопанска цел, който близо половин век след закриването на Съюза за закрила на детето отново регламентира възможностите на нестопански организации да бъдат доставчици на социални услуги, включително и за деца.

Политическите промени у нас продължават с приемането на Стратегия за децентрализация 2006–2015 г. В рамките на тази стратегия започва да се осъществява децентрализация на социалните услуги и на специализираните институции в страната. Управлението над тях се реализира на местно ниво – от общинския съвет или от кметовете на общини, които имат правото да възложат управлението на конкретната специализирана институция на управител, избран с конкурс. Децентрализацията на специализираните институции за деца предизвиква раздвижване в системата, но също така събужда много притеснения на наетите в нея.

Описаните нормативни документи и административни звена са основата, върху която стъпва настоящото развитие на социалната грижа за деца в България.

През 2004 г. се провежда изследване в 7 общини относно напредъка по предоставяне на новите социални услуги. На този ранен етап от реформата авторите му достигат до следния извод: „Съществен фактор за доминирането на институционалната грижа над социалната услуга е осигуреното финансиране на институциите за разлика от услугите в общността. Пряката зависимост между брой деца и отпускана финансова субсидия продължава да насърчава изоставянето на деца, особено в ДОВДЛРГ¹ към МОН“ (Богданов, М., 2004: 4). Освен недостатъците във финансирането се подчертава и липсата на разпознаваемост и разбиране на социалните услуги от широката общественост. Само няколко години по-късно тези препоръки са взети под внимание и домовете за деца преминават на пряко подчинение на общините – протича процесът на децентрализация на социалните институ-

¹ Дом за отглеждане и възпитание на деца, лишени от родителска грижа.

ции и социалните услуги. За по-малко от десетилетие е видим напредъкът в социалната сфера – към 2014 г. вече съществуват утвърдени социални услуги, които са разпознаваеми в общността и не се бъркат със социалното подпомагане.

През 2009 г. се приема и Национална стратегия „Визия за деинституционализацията на децата на Република България“. Всички предходни нормативни и административни промени са своеобразна подготовка за процеса на деинституционализация.

Какво означава деинституционализацията? Съобразно основния документ (посочен по-горе в текста) за осъществяване на деинституционализацията това е „процес на замяна на институционалната грижа за деца с грижа в семейна или близка до семейната среда в общността, като не се ограничава само до извеждане на децата от институциите. Това е процес на предотвратяване на настаняванията на деца в институциите, създаване на нови възможности за децата и семействата да получат подкрепа в общността и протича на много нива...“ (Национална стратегия „Визия за деинституционализацията на децата в Република България“, 2009: 3).

За да се осъществи планираната стратегическа промяна, законодателят поставя като главна цел до 2025 г. да бъдат осигурени качествени социални услуги в общността, които да са достъпни за всички деца и техните семейства (по: План за действие за изпълнение на Националната стратегия „Визия за деинституционализацията на децата в Р. България“, 2010: 7).

Изминали са едва няколко години от приемането на тези ключови решения, но резултатите от тях са вече видими.

Нормативната уредба продължава да търпи развитие – в Правилника за прилагане на закона за социално подпомагане, изменен през 2016 г., са дефинирани две основни форми на социални услуги – социални услуги в общността и социални услуги в специализирани институции.

За малко повече от десетилетие след започването на систематизираните промени вече са налице множество социални услуги, които могат да се използват от различни социални групи лица и/или деца в риск.

Специализираните институции за деца са в процес на закриване и част от тях вече не съществуват. Тези институции представляват домове от пансионен тип, в които децата се настаняват съгласно мерките, предвидени в Закона за закрила на детето. Те се различават от училищата интернати (пансиони), които са част от образователната система, и възпитателните училища-интернати, част както от образователната система, така и от системата за превенция и корекция на девиациите при децата и младежите. Според дефинициите в закона „специализирани институции“ са домове от пансионен тип, в които хората са отделени от своята домашна среда, а „социалните услуги в общността“ представляват услуги, предоставени в семейна или близка до семейната среда (по: Закон за социално подпомагане, изм. и доп. ДВ, бр. 8 от 29 януари 2016 г.).

Таблица 2. Видове социални услуги в общността и в специализирани институции²

Социални услуги в общността	Социални услуги в специализирани институции
<p>Социални услуги, предоставяни в общността:</p> <ul style="list-style-type: none"> • дневен център (за деца и/или младежи с увреждания; за деца и/или младежи с тежки множествени увреждания; за деца и младежи с увреждания – седмична грижа); • център за социална рехабилитация и интеграция; • приют; • социален учебно-професионален център; • звено „майка и бебе“; • център за обществена подкрепа; • център за работа с деца на улицата; • приемна грижа; <p>Социални услуги от резидентен тип:</p> <ul style="list-style-type: none"> • център за настаняване от семеен тип (за деца без увреждания; за деца с увреждания; за младежи с увреждания); • център за временно настаняване; • кризисен център; • преходно жилище; • наблюдавано жилище; • защитено жилище (за хора с психични разстройства; за хора с умствена изостаналост; за хора с физически увреждания). 	<p>Домове за деца, лишени от родителска грижа</p>

Прави впечатление една особена категория социални услуги, която е основна за настоящия труд и ще бъде разгледана задълбочено впоследствие – това са „социални услуги от резидентен тип“. В тази група социални услуги се включват няколко подгрупи резидентни звена – Център за настаняване от семеен тип, Център за временно настаняване, Кризисен център, Преходно жилище, Защитено жилище, Наблюдавано жилище. Социалната услуга Приют също бе включена в категорията „социални услуги от резидентен тип“ до месец ноември 2016 г.

Последната промяна в изброяването и уточняването на социалните услуги от резидентен тип влиза в сила на 11.11.2016 г. Този факт е показателен, че социалната система е в процес на реформа и все още се търси пътят за осъществяването ѝ по най-добър начин. Самият закон е изменян 19 пъти за последните десет години, а правилникът е изменян и допълван дори повече.

² По: Правилник за прилагане на Закона за социално подпомагане, изм. и доп. ДВ, бр. 89 от 11 Ноември 2016 г., чл. 36.

Честото приемане и допълване на нормативните документи е с цел подобряване на дейността на социалните услуги. Все още е рано да се приведат убедителни доводи за това, че всички промени в нормативната уредба водят към позитивни изменения.

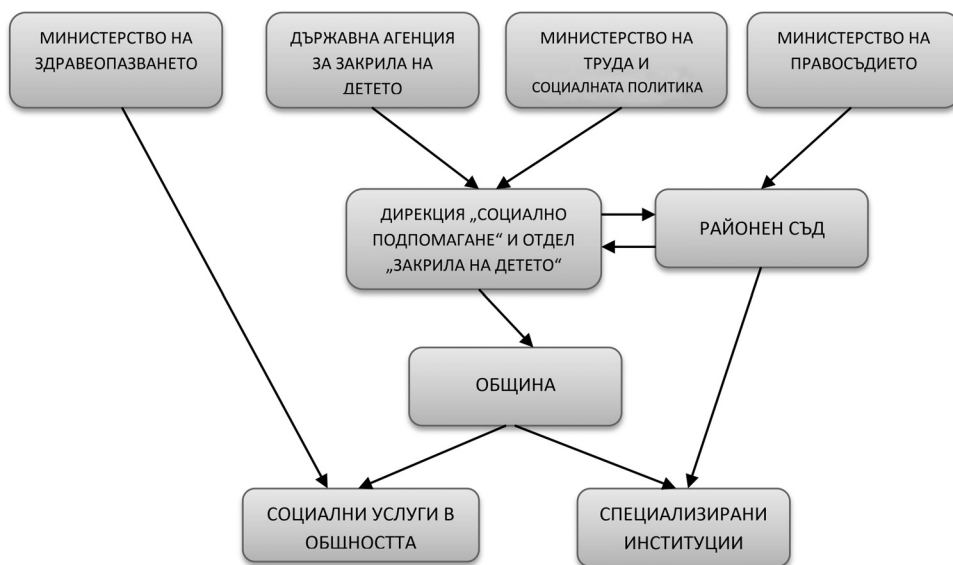
Когато разглеждаме текущото състояние на системите за институционална грижа за деца в България, социалната система е само една част от цялата картина, в която също се включват системите на здравеопазването, правосъдието, образованието и науката, вътрешните работи.

В България се разграничават две форми на закрила и защита на детето:

- Система за социална закрила и защита правата на децата, в която работят отделите „Закрила на детето“ към Дирекциите „Социално подпомагане“, и социални услуги, регламентирани от Закона за закрила на детето и Закона за социално подпомагане.

- Система за превенция на противообществени прояви на малолетни и непълнолетни.

В процеса на защитата на правата на децата се включват различни държавни органи и системи, които си взаимодействат по различни начини. Те могат да бъдат онагледени в следната схема:

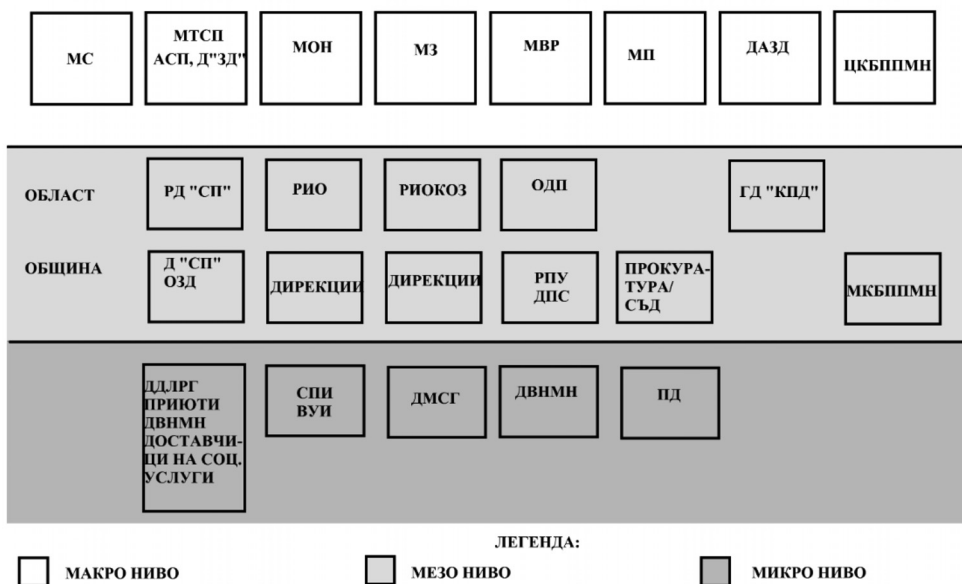

Фигура 1. Органи и институции, защитаващи правата на децата³

Системата за институционална грижа за деца също включва много и различни участници. В нея могат да се открият три равнища на управление –

³ По: Кривирадева, Б., 2008: 99–135.

макроравнище или държавно управление, мезоравнище (териториално управление) и микроравнище, което се осъществява на нивото на конкретната институция.

Фигура 2. Равнища на управление на различните институции и услуги за грижа за децата⁴

Настоящото развитие на социалната закрила за деца е динамично и в процес на реформа. Предвидено е една част от посочените в предишните схеми институции да бъдат закрити, с което ще се прекрати съществуването на традиционните за страната специализирани институции.

След приемането на политическия документ „Визия за деинституционализация“ през 2010 г. се планира стартирането и работата по няколко ключови надинституционални проекта, чрез които да се осъществи реформата, а именно Проект „Детство за всички“, Проект „Подкрепа“, Проект „Укрепване на капацитета на Агенция за социално подпомагане за повишаване качеството и ефективността на социалната работа“, Проект „ПОСОКА: семейство“, Проект „И аз имам семейство“ („Приеми ме“), Проект „Развитие на системата за планиране и предоставяне на социални услуги на регионално равнище“, Проект за деинституционализация на деца от 3 до 18 г. в ДДЛРГ, Проект за социално включване, Проект „Транснационална мрежа за подкрепа на децата и семействата и деинституционализация на грижата за деца“, Проект „Управление на промяната чрез опит и знания“ и Проект „Включващо обучение“.

⁴ По: Кривирадева, Б., 2008: 99–135.

• **Проект „Детство за всички“** – изпълнява се от Държавната агенция за закрила на детето (ДАЗД), Агенцията за социално подпомагане (АСП) и Министерство на здравеопазването в периода юни 2010–ноември 2014 г. Целта на този проект е извеждането от институционална грижа на близо 1800 деца над 3-годишна възраст и младежи с увреждания, настанени в 24 дома за деца с умствена изостаналост (ДДУИ) и 31 дома за медико-социални грижи за деца (ДМСГД). В следствие от работата по този проект са осиновени 83 деца, 21 са успешно реинтегрирани в биологичното си семейство и 12 са настанени в приемни семейства. Изградени са 149 Центъра за настаняване от семеен тип, 36 Защитени жилища, 1 Дневен център за деца с увреждания и 8 Центъра за социална рехабилитация и интеграция (по: Основни дейности и анализ на процесите по Плана за действие за изпълнение на Визията за деинституционализация на грижата за деца за периода май-декември 2013 г., 2014: 1–2).

• **Проект „Подкрепа“** – изпълнява се от Държавната агенция за закрила на детето в периода 28 май 2012 г.–27 януари 2015 г. и цели подобряването на административния и управленски капацитет на ДАЗД, както и „осигуряване на комуникация и координация между всички заинтересовани страни в процеса на деинституционализация“ (пак там, с. 3).

• **Проект „Укрепване на капацитета на Агенция за социално подпомагане за повишаване на качеството и ефективността на социалната работа“** – август 2011 г.– 1 октомври 2014 г. – цели повишаване на капацитета на служителите в АСП и подобряване на ефективността на социалната работа (по: План за действие за изпълнение на Националната стратегия „Визия за деинституционализацията на децата в Р. България“, 2010: 59).

• **Проект „ПОСОКА: семейство“** – изпълнява се от Министерство на здравеопазването, в партньорство с ДАЗД и АСП в периода от 26 октомври 2011 г. до 25 октомври 2015 г. С този проект се цели реструктурирането на ДМСГД в 8 пилотни общини и разкриването на нови социални услуги като: Семейно-консултативен център, Дневен център, Център за приемна грижа и осиновяване, Резидентна услуга от семеен тип за деца с увреждания със заместваща грижа – Център за настаняване от семеен тип, Център за майчино и детско здраве, Център за психично здраве, Център за ранна интервенция, Звено „Майка и бебе“ и Център за подкрепяща грижа (по: Основни дейности и анализ на процесите по Плана за действие за изпълнение на Визията за деинституционализация на грижата за деца за периода май-декември 2013 г., 2014: 2).

• **Проект „И аз имам семейство“ („Приеми ме“)** – от септември 2011 г. до май 2015 г. – проект за развитие на приемната грижа, разширяване на обхвата ѝ, утвърждаване на модела на професионални приемни семейства и развитие на услуги, които да ги подкрепят (пак там, с. 3). Към началото на 2015 г. в рамките на проекта са утвърдени 1114 приемни семейства, от които 1037 професионални. Общо 1526 деца са били настанени при приемни родители.

Тези показатели значително надвишават първоначално заложените параметри от 500 приемни родители и 600 настанени деца.

- **Проект „Развитие на системата за планиране и предоставяне на социални услуги на регионално равнище“** – реализира се от АСП, в партньорство с ДАЗД, от 04.10.2011 г. до април 2015 г. – проектът е насочен към доставчици на социални услуги, социални работници и други и цели подобряване устойчивостта на процесите по планиране, управление, предоставяне и контрол върху качеството на социалните услуги (пак там).

- **Проект за деинституционализация на деца от 3 до 18 г. в ДДЛРГ** – на заседание, проведено на 07.11.2014 г., Комитетът за наблюдение на Оперативна програма „Развитие на човешките ресурси“ взема решение за разширяване на целевата група на операция „Да не изоставяме нито едно дете“ с деца и младежи от Домовете за деца, лишени от родителска грижа (ДДЛРГ) (по: План за действие за изпълнение на Националната стратегия „Визия за деинституционализацията на децата в Р. България“, 2010: 42).

- **Проект за социално включване – реализира се със заем на Световната банка и се осъществява от август 2010 г. до 30 април 2014 г.** Проектът цели превенция на социалното изключване и намаляване на бедността сред децата, чрез инвестиции в ранното детско развитие (пак там, с. 74).

- **Проект „Транснационална мрежа за подкрепа на децата и семействата и деинституционализация на грижата за деца“** – изпълнява се от МТСП, в партньорство с ДАЗД, АСП и автономен италиански регион Сицилия от февруари 2013 г. до януари 2015 г. – целта на проекта е обмен на добри практики и утвърждаване на иновативни модели от публичните институции в България и Италия, в областта на политиките за грижа за деца (пак там, с. 75).

- **Проект „Управление на промяната чрез опит и знания“** (пак там, с. 76) – има за цел развитието на съвременни форми на интервенция при преминаването от институционалната форма на грижа към грижи в общността и подкрепа за семействата и децата, както и засилване капацитета на националните, регионалните и местните структури. „Проектът е насочен и към създаване на програма за неформално обучение от работното място в социалния сектор, която да може непрекъснато да следи за квалификацията на служителите в новите услуги, както и да предоставя най-новите модели и техники за работа с целевите групи и директна работа за подкрепа на семейства“ (Трети мониторингов доклад юни 2012–2013, 2013: 76).

- **Проект „Включващо обучение“** – осъществява се от МОН до 31 октомври 2015 г. и е насочен към деца с обучителни затруднения и успешното им включване в образованието, социализация и интеграция (План за действие за изпълнение на Националната стратегия „Визия за деинституционализацията на децата в Р. България“, 2010: 78).

Една част от планираните проекти са описани в Национална стратегия „Визия за деинституционализацията“ под различно наименование, а друга

част от проектите са били обединени под общо название. Липсва подробна информация за проекта, който планира мерките за деинституционализация на деца и младежи, настанени в домове за деца, лишени от родителска грижа. Според статистиката около 1/3 от децата, настанени в такива институции, са с увреждания. За останалите 2/3 от децата, които вече са настанени в такива институции, не е ясно какви мерки за деинституционализация са планирани. Според Плана за действие деинституционализацията на тази група деца и планирането на услугите трябва да започне през 2015 г., а самата деинституционализация да се осъществи до 2020 г.

Реформата ще продължава да се осъществява и в бъдеще. Има нужда да се работи върху по-ясното формулиране на социалните услуги от резидентен тип. Необходимо е също така да се извърши много изследователска работа, която да оценява напредъка на деинституционализацията и ефекта от нея.

Същност на организациите за социални услуги от резидентен тип за деца и младежи в Р. България

От направения исторически обзор става ясно, че концепцията за социалната грижа за групи лица и/или деца в риск се развива от институционалната грижа към грижа в общността. Институционалните форми се разбират като възможност за обхващане на всички проблеми от едно звено, докато грижата в общността цели предоставяне на широка гама от социални услуги, съобразно нуждите и потребностите на нуждаещите се.

В България съществуват две основни форми за социална подкрепа на лицата и децата в риск – социални помощи и социални услуги. Законодателят тълкува социалните услуги като „дейности в подкрепа на лицата за социално включване и самостоятелен начин на живот, които се основават на социална работа и се предоставят в общността и в специализирани институции“ (Закон за социално подпомагане, чл. 16, ал. 1). Правилникът за прилагане на закона за социално подпомагане разделя социалните услуги в две основни групи – социални услуги, които се предоставят в общността, и такива, които се предоставят в специализирани институции. Социалната услуга от резидентен тип представлява услуга в общността, която съвместява сигурната и защитена среда за живот на потребителя с комплекс от социални услуги, които му се предоставят, например психологическа подкрепа, обучение в полезни умения, подкрепа при образование и обучение, подкрепа за самостоятелен живот и др.

От самото начало на реформата има много критики, които твърдят, че деинституционализацията е твърде закъсняла или че не е необходима. Критиките се разгръщат по посока на твърдения, че промените довеждат само до привидни ползи. Една от основните критики е, че „новите“ резидентни услуги не се различават значително от специализираните институции, в тях се работи по същия начин и напразно се изразходват много средства за

изграждането на резидентни услуги. В един много критичен доклад колективът Капка Панайотова, Митко Николов и Нина Жишева задават редица въпроси относно различията между специализираните институции и социалните услуги от резидентен тип. „Ако специализираните институции са „домове от пансионен тип, в които хората са отделени от своята домашна среда“, то защо услугите от резидентен тип, които предлагат подслон и в тях реално хората също са отделени от своята домашна среда, са определени като услуги в общността? Ако признакът за групиране на услугите е мястото на предоставянето им спрямо мястото, където живеят ползвателите, то услугите от резидентен тип би следвало да са част от групата на специализираните институции“ (Повече от същото или мимикрията – болест по социалните услуги в България, 2013: 4). Капка Панайотова, Митко Николов и Нина Жишева приемат, че „старите големи домове се определят като специализирани институции, а всички останали са дегизирани като услуги в общността, с наивната надежда, че се създава привидност за качествена промяна“ (пак там). Това становище наистина отразява притесненията за ефективността и качеството на реформата, но от друга страна, по-рано в текста цитирахме Роби Гилиган, който също изтъква, че в началото на реформата в Ирландия се е наблюдавала промяна в чисто физическата среда за предоставяне на грижа и социални услуги (по: Giligan, R., 2009: 4). Промяната трябва да започне от някъде и съвсем естествено е тя да започне с промяна във физическата среда. За да бъде устойчива тази промяна, следва тя да се разширява и да се забелязва и съдържателна промяна в новите организации за социални услуги от резидентен тип.

Съвсем естествено е тези мащабни промени, които се случват в социалната сфера, да водят до притеснения и критики. Както бе изтъкнато по-рано, резидентната грижа има своите привърженици и противници във всички европейски държави. Разглеждайки социалните услуги от резидентен тип за деца и младежи, не би било коректно да игнорираме критиките, отправени от техните противници. Както европейското, така и българското развитие показва, че създаването на резидентни услуги е една необходима част от системата за социална закрила. А градивната критика е полезна и дава насоки за подобряването на грижата за уязвимите групи.

Първоначално социалните услуги в България са регламентирани в Наредба № 4 от 16.03.1999 г. за условията и реда за извършване на социални услуги. В този нормативен документ ясно са разграничени услугите, предоставяни в обичайна домашна среда, от социалните услуги, които се предоставят извън обичайната домашна среда в заведения за социални услуги. Тези заведения за социални услуги са разделени на групи по различни показатели:

- според типа финансиране – държавни, общински, частни, със смесено участие;
- според мястото на обслужване – в или извън обичайната семейна среда;

- според продължителността – дневни, целогодишни (по: Повече от същото или мимикрията – болест по социалните услуги в България, 2014: 3).

В тази първа наредба няма такива неясноти при определянето на социалната услуга и на резидентната грижа, което се наблюдава в следващия нормативен акт (Правилник за прилагане на закона за социално подпомагане), който отменя наредбата. Законът за социално подпомагане определя социалните услуги като „дейности в подкрепа на лицата за социално включване и самостоятелен начин на живот, които се основават на социална работа и се предоставят в общността и в специализирани институции“ (Закон за социално подпомагане, последно изм. ДВ, бр. 8 от 29 януари 2016 г., чл. 16). В прехода между утвърдените традиции за закрила и защита на децата и младежите в Р. България се сблъскват и припокриват на моменти утвърдените срещу новите и сега налагащите се понятия.

Според Речника на чуждите думи в българския език резидентен означава пребиваващ, обитаваш (дадено място) (www.technik.info). На английски език думата *resident* се тълкува като „лице, което живее на някакво място, не е посетител“, а *residential* – „част от град, която се състои от частни къщи, не офиси или фабрики“ (Longman Dictionary of American English, 1983: 577). В социалната сфера е официално наложен терминът социална услуга от резидентен тип, но често може да се срещне и просто „резидентна услуга“. Самата дума „резидентен“ е чуждица за българския език, а словосъчетанието резидентна услуга съществува в английския език, но в Европа се използва с различно значение. „*Residential services*“ представляват услуги, свързани с дома (бита) – ел. инсталации, водопроводни, отоплителни и други инсталации (<http://financial-dictionary.thefreedictionary.com/residential+service+contract>). „*Residential service*“ със смисъла на резидентна услуга, както се използва в България, е дефинирана само в Австралия. (http://www5.austlii.edu.au/au/legis/vic/consol_act/srspa2010585/s5.html). По този начин се поставя под въпрос дали словосъчетанието резидентна услуга е заимствано от английския език и от практиката на коя англоезична страна. В англоезичната литература се използва словосъчетанието „резидентна грижа“ (*residential care*), което според Информационния център за образователни ресурси (ERIC) означава „подпомагане за лица в резидентни институции, осигурено от обучен персонал“ (<http://eric.ed.gov/?qt=residential+care&ti=Residential+Care>).

Следва да направим уточнение, че когато в текста използваме понятието „резидентна услуга“, то това е породено единствено от лингвистични съображения за по-голяма четивност на текста и е със значение на нормативно регламентирания термин „социална услуга от резидентен тип“.

В чуждестранната литература се говори за резидентна грижа. И в нашата страна добре познатите ни институции за деца са създадени именно с целта да реализират грижа за децата. В Закона за закрила на детето грижата е определена като „съвкупност от всички действия, произтичащи от правата и задъл-

женията на родителите, настойниците, попечителите и лицата, при които детето живее по силата на друго законно основание, за гарантиране на неговите права и защитата на неговите интереси“ (Закон за закрила на детето, Допълнителни разпоредби, т. 6). Както в децентрализираните специализирани институции, така и в новите организации за социални услуги от резидентен тип ръководителят има настоящи права над настаненото дете. Следователно в тези звена се оказва грижа за децата. Оттук идва основното объркване, защото социалните услуги от резидентен тип бяха дефинирани в Правилника на Закона за социално подпомагане като „комплекс от социални услуги, които се предоставят в среда, близка до семейната“ (Правилник за прилагане на закона за социално подпомагане, Допълнителни разпоредби, §1, изм. и доп. ДВ. бр. 63 от 18 август 2015 г.) и никъде не се споменава терминът „грижа“. С последното изменение на Правилника за прилагане на закона за социално подпомагане тази дефиниция бива премахната (Правилник за прилагане на Закона за социално подпомагане, изм. и доп. ДВ. бр. 89 от 11 ноември 2016 г., чл. 36). В новото законодателство понятието „грижа“ се запазва само когато се говори за приемна грижа, която също е дефинирана като социална услуга.

Къде обаче приключва услугата и започва грижата?

Според Българския тълковен речник понятието грижа е определено като „работа, усилия, старание, които някой полага за доброто на някого“, а услугата като „оказана някому помощ или добрина“ (Андрейчин, Л., 2013).

И според тези определения грижата е по-обхватна и комплексна, както и емоционално натоварена. Грижата се свързва със задоволяване на базисни потребности, което може да включва различни по обхват и продължителност дейности.

Какви тогава са приликите и разликите между специализираните институции за деца и организациите за социални услуги от резидентен тип за деца и младежи?

Таблица 3. Прилики и разлики между специализираните институции и организациите за социални услуги от резидентен тип

	Специализирани институции	Организации за социални услуги от резидентен тип
Прилики	Регламентирани са от ЗЗД; ЗСП и ППЗСП – подлежат на контрол от едни и същи административни органи	
	В тях работят екип от специалисти и помощен персонал	
	Децата и младежите получават образователни, здравни и социални услуги, предимно от външни звена	
	За децата и младежите се полага грижа	
Разлики	Предоставят се социални услуги по отглеждане и възпитание на деца и младежи	Комплекс от социални услуги, които се предоставят в среда, близка до семейната, за ограничен брой лица – не повече от 15.

Така единствената разлика, която се откроява според съществуващите нормативни документи между „старите“ специализирани институции и „новите“ организации за социални услуги от резидентен тип, е само броят на обгрижваните деца – не повече от 15, с което върви и ключовата фраза „от семеен тип“.

Авторът на настоящата студия се застъпва за тезата, че организациите за социални услуги от резидентен тип представляват на първо място заведения за грижа, в които, освен грижата, се предоставя и комплекс от социални услуги. Организациите за социални услуги от резидентен тип са близки до семейната среда и затова е най-реалистично да бъдат наричани „домове“ или „звена за резидентна грижа“. Тези организации стават дом, макар и временен, на децата, настанени в тях, и следва да го чувстват като такъв, а не като услуга. Най-често утвърденото име за този тип социална услуга в чуждестранната литература е „резидентна грижа“ или „звена за резидентна грижа“, като се използва и наименованието „детски домове“. Джон Бъртън се застъпва за тезата, че в наименованието на резидентната грижа трябва да присъства и „дом“ (по: Burton, J., 1998). Тези резидентни звена реализират грижа и социална работа извън семейната среда на потребителите и това не може да се промени със смяна на наименованието им от институция към услуга или организация за услуги.

За да задълбочим разбирането на социалната услуга от резидентен тип в България, е уместно да разгледаме видовете такива услуги, както са регламентирани в нормативните документи.

Законодателят предлага първоначално 7 нови типа организации за резидентни услуги – Център за настаняване от семеен тип, Център за временно настаняване, Кризисен център, Преходно жилище, Защитено жилище, Наблюдавано жилище, Приют. След последните изменения в Правилника за прилагане на закона за социално подпомагане приютите отпадат от списъка на социалните услуги от резидентен тип (Правилник за прилагане на Закона за социално подпомагане, изм. и доп. ДВ бр. 89 от 11 Ноември 2016 г., чл. 36). Въпреки това ще ги разгледаме като такива поради факта, че те дълги години функционират като социални услуги от резидентен тип.

От публикуваните от Агенцията за социално подпомагане материали са достъпни само методическите ръководства за работа на 4 от съществуващите 7 типа резидентни домове. Други две методически ръководства са изготвени и приети през 2012 г., но не са достъпни за разглеждане на електронната страница на Агенцията, а методическо ръководство за социалната услуга Приют не е изработено, въпреки че такива организации за услуги съществуват повече от две десетилетия.

Методическите ръководства за условията и реда за предоставяне на социалната услуга Преходно жилище и Наблюдавано жилище са приети и утвърдени през 2008 г. В двете ръководства няма значими различия, целевите групи и на двете социални услуги не са ясно дефинирани, но се отнасят за лица, „кои-

то напускат специализирана институция“ (Методическо ръководство за условията и реда за предоставяне на социалната услуга „Наблюдавано жилище“: 1) или „с цел подготовка за извеждането им от специализирана институция“ (Методическо ръководство за условията и реда за предоставяне на социалната услуга „Преходно жилище“: 1). Ръководството за работа на Защитено жилище е обновено през 2013 г., но то също не се различава значително от описаните други две. Основната разлика е, че в описанието на целевата група е определено, че това е услуга за лица с увреждания. Това са три от новите организации за социални услуги от резидентен тип, които не се различават значително – и при трите е използвано наименованието жилище, което недвусмислено говори, че на първо място се решава жилищният проблем на целевите групи. Тези три звена не се отнасят към системата за грижа за деца, защото целевите им групи включват лица над 18 години, но е полезно разглеждането им, за да се установи етапът на развитие на реформата в Р. България.

Други три организации за социални услуги от резидентен тип, които ще разгледаме заедно, също повдигат немалко въпроси. Това са Център за временно настаняване, Кризисен център и Приют. Услугите, които се осъществяват в Център за временно настаняване, се предоставят на „лица, останали без дом“ (Методика за условията и реда за предоставяне на социалната услуга „Център за временно настаняване“: 1). Приютът като социална услуга първоначално е регламентиран в Наредба №5 от 1997 г., а в следствие и в Правилник за устройството и дейността на приютите за безнадзорни деца от 1999 г. В същото време съществуват и приюти, регламентираны от Правилник за приютите за временно настаняване за закрила и помощ на жертвите на трафика на хора от 2004 г., приет въз основа на Закона за борба с трафика на хора. Липсата на изготвено методическо ръководство от Агенцията за социално подпомагане затруднява разбирането на този тип социална услуга. Така се изправяме пред Приют за временно настаняване и Център за временно настаняване. Техните наименования звучат сходно, регламентацията им е от различни закони и основната разлика е, че е предвидено да се разкриват приюти и за лица, и за деца, а центровете за временно настаняване да работят само с лица. Кризисните центрове са регламентираны през 2012 г. и те предвиждат също специализиране за различни групи деца и лица (Методическо ръководство за условията и реда за предоставяне на социалната услуга „Кризисен център“: 1), но се оказват много близки или неразличими от приютите за деца.

Последният тип резидентна услуга е Център за настаняване от семеен тип, който според Правилника за прилагане на закона и промяната в него, влизаща в сила на 11.11.2016 г., може да бъде в 8 различни форми, а именно: за деца без увреждания; за деца с увреждания; за младежи с увреждания; за пълнолетни лица с психични разстройства; за пълнолетни лица с деменция; за пълнолетни лица с физически увреждания; за пълнолетни лица с умствена изостаналост; за стари хора (Правилник за прилагане на закона за социално подпомагане, чл. 36).

Методическо ръководство за условията и реда за предоставяне на социалната услуга Център за настаняване от семеен тип за деца и младежи е издадено и утвърдено през 2014 г. и е изключително подробно разработено, особено на фона на останалите методически ръководства за социални услуги от резидентен тип. Това не е случайно – именно Центровете за настаняване от семеен тип са наследниците на най-широко използваните институции и домове в миналото. В процеса на преход може да се очаква, че нуждата от такива резидентни домове ще е най-голяма. А каква е разликата между „старите“ институции и „новите“ резидентни домове? Резидентните домове също имат законовата основа да се специализират за деца с увреждания и дори със специфичен тип увреждания, има възможност дори да се разкриват в неизползваните сгради на старите институции, така че единствената разлика остава количественото ограничение – не повече от 15 деца в резидентен дом.

Резидентните услуги за деца и младежи могат да бъдат различни типове. Дотук изхождахме единствено от системата за социална грижа. Въпреки че към момента съществуват само резидентни услуги за социална грижа за деца и младежи, системата за превенция и корекция на девиантното поведение на децата е също в процес на реформа, която може да доведе до създаването на резидентни звена. Разглеждайки същността на организациите за резидентни услуги, следва да имаме предвид, че теоретично те могат да бъдат няколко типа според системата, в която функционират: организации за резидентни услуги, насочени към превенция на девиантното и делинквентното поведение, организации за резидентни услуги за медицински грижи и такива за социална грижа. Типовете резидентни услуги за деца според конкретната им целева група и типа грижа, която предоставят, могат да бъдат описани с помощта на фигурата по-долу.

Фигура 3. Резидентни услуги за деца и младежи

Обект на настоящото изследване са резидентните услуги за социална грижа за деца и младежи. Въпреки всички направени до момента терминологични уточнения все още не става ясно какво е организацията за социални услуги от резидентен тип за деца и младежи и дали нормативно определеният термин е най-точният възможен. Най-опростено казано става дума за домове за деца, организирани по някакъв специфичен начин. Използваните наименования за организациите за грижа за деца и младежи през годините са: домове за деца и юноши, Домове за деца, Домове за деца, лишени от родителска грижа (ДДЛРГ), Домове за сираци, Специализирани институции, Резидентни домове, Резидентни услуги, социални услуги от резидентен тип, социални услуги в общността, центрове за настаняване, домове за временно настаняване, приюти, сиропиталища, пансиони. Това довежда до един терминологичен хаос, който се задълбочава от необходимостта наименованието да е коректно, да отразява типа на звеното и да е съвременно.

Таблица 4. Характеристики на социалните услуги от резидентен тип за деца и младежи

Какво е социалната услуга от резидентен тип за деца и младежи	Какво не е социалната услуга от резидентен тип за деца и младежи
<ul style="list-style-type: none"> • Дом (временен, за различни групи деца и младежи) • Институция (нормативно създадено учреждение) • Звено (не голяма организационна единица) • Комплекс от социални услуги • Жилище (осигурява подслон) • Съвременно понятие, което се утвърждава поради необходимостта да се отграничат двата типа институции – специализирани институции и услуги в общността. 	<ul style="list-style-type: none"> • Една единствена и конкретна социална услуга • Постоянно и дългосрочно място за живот • Домашна среда • Специализирана институция (дом от пансионен тип, в който децата са отделени от естествената си среда).

След задълбочен преглед на сродните понятия смятаме, че нормативно установеният термин „социална услуга от резидентен тип“ не е коректен. Според доклада на Центъра за независим живот „Формулировката „услуги в общността от резидентен тип“ е очевиден оксиморон – като постно масло или пластмасово дърво – а мащабното разгръщане на стотици „нови услуги“ хвърля плътна сянка върху искреността на политическата воля за реална деинституционализация“ (Повече от същото или мимикрията – болест по социалните услуги в България, 2014: 4). В този тип звена се предоставя комплекс от социални услуги, както е наблегнато в няколко нормативни документа (Правилник за прилагане на Закона за социално подпомагане, методически ръководства за

предоставяне на съответните социални услуги от резидентен тип). Резидентен тип като словосъчетание е чуждица, която има подходящи еквиваленти на български език – пансион, дом, домашен. Оправдана е и критиката на някои автори, че това е **дом** за децата и самото му наименование носи съответната емоционална натовареност за тях. В този тип организации за услуги се осъществява на първо място грижа и затова е уместно да присъства в наименованието. Поради тази причина по-коректно е вместо „социална услуга от резидентен тип“ да се използва „организация за резидентна грижа“, „център/дом за семейна грижа“.

Въз основа на направения анализ авторът на студията приема, че социална услуга за деца и младежи от резидентен тип е организация за социални услуги, в която се осъществява грижа за деца и младежи и се извършват дейности, които подпомагат и разширяват възможностите на децата и младежите да водят самостоятелен начин на живот, и се извършват от специализирани институции в общността. Организацията за социални услуги от резидентен тип не е нито социална услуга, нито институция в чиста форма, а представлява пресечна точка между двете. Най-коректното понятие за проучваните институции е „дом за резидентна грижа“ или „организация за резидентна грижа“.

За да се съобразим с нормативно утвърдения термин, в настоящия труд използваме понятието „организация за социални услуги от резидентен тип“.

Съвременно състояние на организациите за социални услуги от резидентен тип и условия за тяхната ефективност

Интересът към обекта на настоящото изследване е породен от значимостта и съвременността на проблема. Представените по-долу статистически данни могат да дадат по-обхватен поглед за необходимостта от организациите за социални услуги от резидентен тип както в настоящето, така и в близкото бъдеще. В таблицата по-долу е представена статистика на ДАЗД за броя на децата, отглеждани в институции от 2001 до 2014 г. включително. Ясно могат да се видят тенденциите за намаляване броя на децата в тези институции, което до голяма степен е следствие на целенасочената държавна политика за деинституционализация.

Таблица 5. Брой деца, отглеждани в специализирани институции към 31 декември в сравнителен план 2001–2014 г.⁵

година	Институции за деца с увреждания – общо		Домове за деца с умствена изостаналост (ДДУИ)		Домове за деца с физически увреждания и съхранен интелект (ДФУСИ)		Домове за деца, лишени от родителска грижа (ДДЛРГ)		Институции на МЗ Домове за медико-социални грижи за деца (ДМСГД)		Общо за всички институции	
	бр. СИ	бр. деца	бр. СИ	бр. деца	бр. СИ	бр. деца	бр. СИ	бр. деца	бр. СИ	бр. деца	бр. СИ	бр. деца
2001 г.	31	1901	30	1803	1	98	102	7145	32	3563	165	12609
2002 г.	31	1854	30	1773	1	81	102	6920	32	3141	165	11915
2003 г.	30	1818	29	1742	1	76	102	6151	32	2906	164	10875
2004 г.	30	1835	29	1763	1	72	101	5567	32	2882	163	10234
2005 г.	28	1310	27	1251	1	59	101	5506	32	2960	161	9776
2006 г.	27	1193	26	1138	1	55	86	4717	32	2743	145	8653
2007 г.	26	1115	25	1053	1	62	86	4189	32	2715	144	8019
2008 г.	26	1039	25	980	1	59	82	3797	32	2440	140	7276
2009 г.	25	956	24	896	1	60	80	3440	32	2334	137	6730
2010 г.	24	871	23	818	1	53	75	2778	31	2046	130	5695
2011 г.	24	768	23	726	1	42	72	2167	31	1820	127	4755
2012 г.	24	652	23	618	1	34	67	1892	30	1578	121	4122
2013 г.	24	542	23	511	1	31	53	1388	29	1183	106	3113
2014 г.	22	215	21	215	1	0	47	955	29	937	98	2107

От тези статистически данни на Държавната агенция за закрила на детето най-ясно се вижда спадът в настаняванията на деца в специализирани институции през последните години. Една причина за намаляването на институционализацията следва да се припише на новите организации за социални услуги, които предоставят повече механизми за отглеждане на детето в биологичното му семейство или при близки и роднини. Друга част се дължи на разкриващите се резидентни домове, а каква роля точно изиграват те, също може да се види от статистиката.

„Към 31 декември 2012 г. в страната функционират 88 Центъра за настаняване от семеен тип (ЦНСТ), в които се отглеждат 950 деца и младежи“ (Трети мониторингов доклад юни 2012– юни 2013 г., (2013), а „към 30 април 2015 г. в новите услуги са настанени 1144 деца и младежи с увреждания“ (Доклад за изпълнение на Националната програма за закрила на детето за 2014 г., 2015)

⁵ Деца, отглеждани в специализирани институции (2015), Държавна агенция за закрила на детето.

Все още е сравнително трудно да се намери актуална статистика за резидентните домове за деца и младежи, защото сферата е изключително динамична, планирано е разкриването на много такива услуги и част от тях са в процес на реструктуриране и изграждане на материална база, а други вече биват разкрити.

Според данните на Държавна агенция за закрила на детето към 30 април 2015 г. функционират:

- 115 Центъра за настаняване от семеен тип за деца и младежи с увреждания;
- 16 Защитени жилища за младежи с увреждания;
- 25 Центъра за настаняване от семеен тип за деца без увреждания;
- 1 Преходно жилище за деца без увреждания (пак там).

Резидентната грижа за деца и младежи има и сериозно финансово измерение. Изследвания са доказали, че превантивните социални дейности и другите видове подкрепа в общността са значително по-финансово ефективни, отколкото резидентната грижа. Именно заради това може да се очакват допълнителни инициативи за ограничаване на резидентната грижа, но въпреки това тя е необходима и е най-добрият избор за някои деца и младежи.

Според Решение № 304 от 26 април 2016 година на Министерски съвет за приемане на стандарти за делегираните от държавата дейности с натурални стойности и показатели през 2017 г. издръжката на потребител в социална услуга е както следва:

Таблица 6. Финансова издръжка на социални услуги от резидентен тип⁶

Защитено жилище за лица с умствена изостаналост	За място, за 1 година – 8188 лв.
Защитено жилище за лица с психични разстройства	За място, за 1 година – 8335 лв.
Защитено жилище за лица с физически увреждания	За място, за 1 година – 7441 лв.
Приют	За място, за 1 година – 2657 лв.
Кризисен център	За място, за 1 година – 8755 лв.
Център за настаняване от семеен тип за деца/младежи без увреждания	За място, за 1 година – 9070 лв.
Център за настаняване от семеен тип за деца/младежи с увреждания	За място, за 1 година – 10718 лв.
Център за настаняване от семеен тип за деца/младежи с увреждания с потребност от постоянни медицински грижи	За място, за 1 година – 14420 лв.
Наблюдавано жилище	За място, за 1 година – 5572 лв.
Преходно жилище	За място, за 1 година – 7214 лв.
Център за временно настаняване	За място, за 1 година – 2374 лв.

⁶ Министерски съвет, 2016, Решение № 304 от 26 април 2016 г. за приемане на стандарти за делегираните от държавата дейности с натурални стойности и показатели през 2017 г.

Организациите за социални услуги от резидентен тип в Р. България се определят като нова форма на социална грижа, която често се приема по краен начин – или като панацея, или като неуспешен и неподходящ начин за справяне със социалните проблеми. Следните опорни точки са ключови за бъдещото развитие на организациите за социални услуги от резидентен тип за деца и младежи:

- Чисто статистически в страната ни съществуват голям брой деца и младежи, лишени от родителска грижа, за които не може да се осигурят други алтернативни форми на грижа. Този брой деца ще намалява, поради развитието на други видове социални услуги в общността, промените в семейния кодекс, процедурата за осиновяване и др. Въпреки това е малко вероятно да бъде сведен до нула. Това се подкрепя и от ниското социално-икономическо състояние на много семейства, което е чест фактор за невъзможност за полагане на грижа за децата.

- След като реформата за ускорено изграждане на организации за социални услуги от резидентен тип приключи, този тип организации ще се изправят пред нови предизвикателства, особено що се отнася до финансирането и работата с пълен капацитет. Ако към настоящия момент има необходимост от например 3000 места за деца и младежи, то след 10 години този брой би трябвало да намалее драстично и тогава резидентните услуги да започнат да работят с по-малък капацитет или да се реструктурират.

- След първоначалното установяване на тези услуги следва момент на професионализация, в който ключови ще са ефективността и качеството на предоставяните услуги, методите, по които се работи, и др.

- Организациите за социални услуги от резидентен тип ще започнат да предоставят специализирани услуги и грижа за конкретни целеви групи – най-често деца и младежи с тежки поведенчески проблеми или заболявания.

- Груповата работа и груповото живеене ще продължат да бъдат най-подходящата форма за работа с малка група деца и младежи, които са преживели много промени в биологичното си семейство или в приемна грижа.

- Съществува риск организациите за социални услуги от резидентен тип да продължат да утвърждават институционалния модел, поради необходимостта от финансиране, което се определя въз основа на капацитета на звеното. За да се предотврати това, е необходимо да се работи повече по критериите за оценка на качеството на тези услуги.

Всички опорни точки имат за цел да обосноват необходимостта от задълбочена научна работа по тези теми. Авторът на студията приема, че настоящата реформа е естествена за социално-икономическото развитие на страната, следва утвърдените добри практики в други държави и има потенциал да се развие и постигне целите си.

Основните предпоставки за доброто реализиране на организации за социални услуги от резидентен тип за деца и младежи са:

- Ясна нормативна уредба, която да не е натоварена с прекалено много изисквания, които не са свързани с грижата.
- Добро управление на всички равнища (макро-, мезо- и микро-).
- Обществен имидж – обществено приемане, че това е една работеща социална услуга, а не маргинален остатък от миналото.
- Квалифицирани специалисти, които да работят в тези услуги.

Нормативна уредба и контрол на организациите за социални услуги от резидентен тип за деца и младежи

Тук ще разгледаме на първо място нормативната уредба и след това ще запомним управлението на социалните услуги на макро-, мезо- и микроравнище.

Нормативната база, въз основа на която съществуват организациите за социални услуги от резидентен тип за деца и младежи, е широка и понякога противоречива.

В методическите ръководства на само две от разглежданите от нас звена за резидентна грижа са описани основните нормативни актове, свързани с предоставянето на съответните услуги – кризисен център и ЦНСТ. За останалите липсва такава информация. Изброените нормативни документи се различават в съвсем малка степен.

Документи, свързани с качеството на услугата, начините за нейното разкриване и функциониране:

- Семейен кодекс;
- Закон за социално подпомагане;
- Закон за закрила на детето;
- Закон за семейни помощи за деца;
- Закон за народната просвета;
- Закон за здравното осигуряване;
- Закон за защита от домашното насилие;
- Правилник за прилагане на Закона за социално подпомагане;
- Правилник за прилагане на Закона за закрила на детето;
- Правилник за прилагане на Закона за семейни помощи за деца;
- Наредба за критериите и стандартите за социални услуги за деца;
- Наредба за специализирана закрила на деца на обществени места;
- Етичен кодекс на работещите с деца;
- Наредба за условията и реда за осъществяване на мерки за предотвратяване изоставянето на деца и настаняването им в институции, както и за тяхната реинтеграция (включен само в Методическото ръководство за ЦНСТ);
- Наредба 2 от 24 април 1997 г. за организиране и провеждане на детски и ученически отход и туризъм (включен само в Методическото ръководство за ЦНСТ);

- Методика за определяне на длъжностите в специализираните институции и социалните услуги в общността (включен само в Методическото ръководство за ЦНСТ).

Документи, свързани със здравно – хигиенните изисквания:

- Закон за здравето;
- Наредба № 7 от 23 септември 1999 г. за минималните изисквания за здравословни и безопасни условия на труд на работните места и при използване на работно оборудване – ДВ, бр. 88/8.X.1999 г.;
- Наредба № 15 от 27 юни 2006 г. за здравните изисквания към лицата, работещи в детските заведения, специализираните институции за деца и възрастни, водоснабдителните обекти, предприятията, които произвеждат или търгуват с храни, бръснарските, фризьорските и козметичните салони;
- Наредба № 5 от 6 април 2006 г. за диагностиката, профилактиката и контрола на местните паразитозии.

Документи, свързани с благоустройството и строителството:

- Закон за устройството на територията;
- Наредба № 4 от 2009 г. за проектиране, изпълнение и поддържане на строежите в съответствие с изискванията за достъпна среда за населението, включително за хората с увреждания;
- Наредба за пожарна безопасност на обектите в експлоатация.

Документи, свързани с административното управление на КЦ/ЦНСТ

- Административно-процесуален кодекс;
- Закон за счетоводството;
- Закон за финансовото управление и контрол;
- Закон за данъците върху доходите на физическите лица;
- Кодекс на труда;
- Кодекс за социално осигуряване;
- Тарифа за таксите за социалните услуги, финансирани от републиканския бюджет;
- Закон за корпоративното подоходно облагане (включен само в Методическото ръководство за ЦНСТ) (по: Методическо ръководство за условията и реда за предоставяне на социалната услуга „Кризисен център“ и Методическо ръководство за център за настаняване от семеен тип за деца).

Сериозен пропуск на законодателя за установяване на добри практики за работата на резидентните услуги е липсата на подобни раздели във всички методически ръководства за предоставянето на социални услуги от резидентен тип. Изискването за познаване на всички изброени нормативни документи повдига въпроса какъв трябва да е ръководителят на организация за социални услуги от резидентен тип. Липсата на подобен раздел в останалите методики затруднява още повече преките ръководители на организации, защото те сами трябва да открият на каква нормативна уредба подлежи ръководеното от тях

звено. Организациите за социални услуги от резидентен тип подлежат на контрол от страна на:

- Местните и централните структури на МТСП – Отдел „Закрила на детето“, Дирекция „Социално подпомагане“, Регионална дирекция „Социално подпомагане“, Агенция „Социално подпомагане“, Дирекции „Бюро по труда“;
- Министерство на здравеопазването – „Регионална здравна инспекция“;
- Министерство на образованието – „Регионално управление на образованието“;
- Министерство на финансите – Национална агенция по приходите;
- Министерство на регионалното развитие и благоустройството;
- Държавна агенция за закрила на детето – Главна дирекция „Контрол по правата на детето към ДАЗД“;

- Административни звена на общината, в която се намира организацията.

В Методическото ръководство на ЦНСТ е описано, че: „Контролът на услугата се осъществява от Инспектората на АСП и Главна дирекция „Контрол по правата на детето към ДАЗД“. Инспекторатът на АСП следи за оптималното разходване на средствата и спазването на критериите и стандартите в предоставянето на услугата. Главна дирекция „Контрол по правата на детето“ осъществява контрол по спазването на стандартите за социални услуги за деца с цел гарантиране правата на детето“ (Методическо ръководство за Център за настаняване от семеен тип за деца).

Отчитането в организациите за социални услуги от резидентен тип се извършва на месечна и годишна база.

Всеки месец се изпраща „Справка за местата в специализираните институции, които предоставят социални услуги и социални услуги в общността – делегирана държавна отговорност“ към Дирекция „Социално подпомагане“.

Всеки месец се предоставя и финансов отчет към общината, въз основа на който се отпускат делегираните от държавата бюджетни средства за следващия месец.

На всеки три месеца общината изисква технически отчет за реализираните от услугата дейности и постигнатия напредък.

На всеки три месеца се предоставя и доклад за развитието на случая на детето/младежа, а при необходимост и на всеки месец.

За децата, вписани в регистъра за осиновяване, на всеки три месеца се изпраща и медицинско свидетелство и психолого-педагогическа характеристика.

След приключването на календарната година се представят годишни отчети към общината и годишни информационни карти към Държавна агенция за закрила на детето, също така и отделна справка специално за деца, жертви на насилие.

До края на месец февруари се изпраща и подробен отчет за всяко дете пред настоящия орган.

Недостатък е, че отделните отчетни документи към различни институции се припокриват, а сроковете за предаването им съвпадат.

Освен тези отчетни документи, в случай на бягство на дете от организацията за резидентни услуги, се уведомяват чрез писма съответните институции – Дирекция „Социално подпомагане“, органите на реда и Местна комисия за борба срещу противообществените прояви на малолетни и непълнолетни.

Отделите за закрила на детето имат предварително изготвен график за мониторинг, при който оказват подкрепа на ръководителите на организациите за социални услуги от резидентен тип за деца и младежи.

Мониторинг върху организациите за социални услуги за деца и младежи се оказва също така два пъти годишно от служители на Регионална дирекция „Социално подпомагане“, Регионален здравен инспекторат, Регионално управление на образованието към Министерство на образованието и науката, експерт по безопасност на храните и служител към звено за мониторинг към областна администрация.

Специфично за сферата е, че всяка отделна резидентна услуга не само поддържа различна по вид документация, но и документите от един и същи тип, като например индивидуален план на детето – могат да изглеждат по съвсем различни начини във всяка услуга, в зависимост от това под чие управление е и какви документи на работа е приела съответната организация. Законодателят е дал общи критерии за съдържанието на определени документи, но структурирането, оформлението и допълването със специфична за социалната група информация зависи изцяло от работещите в организацията за социални услуги. Това както дава свобода на работещите, така и ги затруднява и води до несигурност в тях.

Освен отчитането пред различните агенции един пряк ръководител на услуга трябва да се отчита и пред своя работодател – най-често става дума за управител на неправителствена организация. Всичко това довежда до невъзможността на ръководителя и на част от екипа да работят активно с обгрижваните деца и младежи поради изключително многото административна документация, която трябва да се обработва. Тенденциите за професионализация, специализация и отчетност налагат увеличаването на административната работа, но доколкото това е необходимо и може да доведе до по-добър ефект за потребителите, може да се постави под въпрос.

Чуждестранни изследвания на управлението и ефективността на социални услуги от резидентен тип за деца и младежи

За да разберем вътрешната организация на резидентните домове и качеството им, ще разгледаме няколко ключови чуждестранни проучвания.

Джон Бъртън е пионер в публикациите, свързани с резидентната грижа в Америка. Завършил социални науки и преминал през редица ръководни и

обществени постове, той се интересува и работи за съществуването на качествени организации за резидентни услуги за деца и младежи. Още през 1993 г. издава „Наръчник за резидентна грижа“, в който разглежда всички страни от живота в резидентен дом през призмата на един потенциален служител или ръководител. Книгата му съдържа както практически съвети, например за организиране на смените на персонала, така и разсъждения как да се подобрява директната грижа за деца, но също така и предложения за подобряване на управленския стил на ръководителя и дори преглед на местната политика и влиянието ѝ върху конкретното звено. Трудът му се развива с издаването през 1998 г. на книгата „Управление на резидентен дом“. Джон Бъртън много добре обхваща всички ключови аспекти от живота и работата в организация за резидентни услуги. Книгите му са практически ориентирани и помагат и за изграждането на един позитивен имидж на резидентните домове. Той е един от привържениците за съществуването на тези услуги и работи за тяхното развитие. Ето как Бъртън описва изискванията за добро управление на резидентен дом:

1. Основната задача на всеки дом е да се ангажира и да отговаря на нуждите както на всеки потребител индивидуално, така и на групата и тези нужди да са ясно дефинирани. Организацията и управлението на дома трябва да бъде специално създадена да осъществява тази задача.

2. По-голямата организация, от която домът е част, трябва да предоставя на ръководителя пълни права и отговорности да управлява всичко, което се случва в дома и ресурсите му. Ръководителите трябва да използват приписаната им власт, но и да спечелят допълнително овластяване и признаване от персонала и потребителите.

3. Ръководителят трябва да е честен във всичко.

4. Ръководителят трябва да се ангажира директно с потребителите, както и да насърчава персонала да прави същото.

5. Потребителите трябва да имат възможността да участват в управлението на дома.

6. Потребителите трябва да имат контрол над собствените си пари.

7. Всяко външно управление, администрация и контрол над дома трябва да отговорят на въпроса „Нужно ли е наистина това, за да се осъществяват задачите, за които е създаден домът?“

8. Защитата на потребителите от насилие трябва да се осъществява от напълно независими звена за изследване, които да имат пълен достъп до дома.

9. Всички външни звена, които са свързани с резидентната грижа, трябва да служат на същата цел, на която и домът – грижа за потребителите.

10. Всеки дом, ръководител или член на екипа трябва да подлежат на една и съща проверка: „Извършва ли този дом функциите, за които е създаден и за които се твърди, че е създаден? Осигурява ли услугата, от която потребителите се нуждаят?“ (Burton, J., 1998: 205).

Както се вижда от тези заключения на Джон Бъртън, необходимите предпоставки за добро управление на организации за социални услуги от резидентен тип са много. Голяма част от тези твърдения от края на миналия век, написани в Америка, са валидни и днес за нашата страна. Предимството на този автор е, че използва не прекалено усложнен език и ни връща към изначалните цели на този тип звена – да бъдат истински дом и да оказват грижа за децата. Такава яснота на идеите рядко се среща в други научни публикации.

Същият автор илюстрира социо-техническата среда на организацията за резидентна услуга по следния начин:

Фигура 4. Социо-техническа среда на организация за резидентна услуга⁷

След публикациите на Бъртън както в Америка, така и във Великобритания се осъществяват редица изследвания, които целят да подобрят тези институции. Учените търсят зависимостите между предоставяните услуги, организацията им и ползите за потребителите. От една страна, са налице правителствени инициативи за намаляване на разходите, които генерират организациите за резидентни услуги, за ограничаване на злоупотребите и случаите на насилие. От друга страна, са стремежите на специалисти тези организации да се направят по-ефективни.

⁷ По: Burton, J., 1993: 128.

Основен недостатък на социалната наука, която изследва резидентната грижа, е липсата на лонгитюдни изследвания, които да проследят живота на децата, отглеждани в резидентни домове. Така се озоваваме пред предизвикателството да гадаем кои са най-добрите подходи в дългосрочен план, без да имаме сериозни доказателства. Сред ключовите индикатори за ефективността на една организация за социални услуги от резидентен тип за деца и младежи се смятат – нива на посещение в училище и степени на завършено образование, успешно реинтегриране в семейството (ако е възможно), липса на делинквентни прояви и присъди, липса на ранна бременност, включване в трудова дейност и установяване на работа на зрелия индивид, наличие на дом, липса на психически заболявания или ранна смъртност. Изключително трудно е тези фактори да бъдат проучени заради продължителността на изследването, което предполага проследяване развитието на един индивид в продължение на над 10 години. През 2006 г. Петри и колектив провеждат сравнително проучване на грижата в Англия, Дания и Германия. В него обхващат около 300 деца от над 50 резидентни услуги в трите държави. Те задават въпроса кои характеристики на резидентните домове довеждат до най-добри резултати за обгрижваните деца. Въз основа на това проучване се подчертава, че педагогическият подход, който е възприет в Германия, дава най-добри резултати за успешното ресоциализиране на децата в обществото. „И въпреки това качествата на персонала се оказват най-добрият предикатор за резултатите от индикатори като участие в образователната система, липса на непланирана бременност преди 19-годишна възраст, криминални прояви. Различната работна сила, наблюдавана в Англия, Германия и Дания, се свързва и с вариациите на индикаторите при децата. Например при децата под 16 години напускането на училище се оказва свързано с персонал без квалификация ($r=0,33$) и с персонал, който е отскоро назначен в звеното ($r=-0,41$). При децата над 16 години по-високите нива на персонал, спрямо брой деца, се свързва отново с липсата на включеност в образователната система или в трудова заетост ($r=0,41$). По-ниски нива на ранна бременност има в звената, в които персоналят има по-голяма професионална подготовка ($r=0,41$) и възнамерява да продължи да работи на същата позиция за по-дълго време ($r=-0,35$)“ (Kendrick, A., 2008: 222).

Редица други изследвания на Berridge and Brodie 1998; Brown et al. 1998, Sinclair and Gibbs 1998, Whitaker, Archer and Hicks 1998 приемат, че различията в представянето на отделните домове може да се обясни с три или четири променливи – лидерството, което се упражнява от ръководителя, контекстът, в който работи ръководителят (наличието на ясни цели за дома), групата на персонала, обединена с ръководителя, и в едно от изследванията – размерът и степента, в които ръководителят успява да придаде ясна философия (по: Hicks, L., Gibbs, I., Weatherly, H., Byford, H., 2007: 17).

Според същото проучване благосъстоянието на децата се оказва свързано с продължителността на престоя и първоначалния натиск за настаняване

в услугата. В случаите на дългосрочно настаняване се установява, че всеки допълнителен ден, в който е настанено детето, ще доведе до повишаване на цялостното му благосъстояние с 0,022 пункта. От друга страна, колкото по-голям е бил натискът за настаняване на детето, толкова благосъстоянието му е по-ниско в резидентната услуга (пак там, с. 164).

Друго заключение извежда на преден план отношението и стратегиите, които ръководителят предприема спрямо образованието. Колкото по-позитивни са стратегиите на ръководителя, що се отнася до образованието, толкова по-добри са резултатите на децата. Увеличаването на съотношението персонал към дете се оказва без връзка с резултатите на потребителите (пак там, с. 168).

Резидентните домове, в които ръководителите са получили добра оценка за работата си, имат следните характеристики:

- по-ниски нива на строг контрол за потребителите, докато са в дома;
- по-ниски нива на изключване от училище, докато потребителите са настанени в дома;
- по-позитивно възприемане на социалния климат на дома от потребителите;
- по-позитивно възприемане на социалния климат на дома от служителите;
- по-високи резултати по скалата за благосъстояние, докато потребителите са настанени в дома;
- по-щастливи потребители;
- по-позитивно възприемане на лидерството и подкрепата в дома от персонала (пак там, с. 185).

Въз основа на всички споменати изследвания можем да направим заключението, че при равни други условия ефективността на една резидентна услуга се повишава при наличието на добре обучен ръководител. Под равни други условия приемаме, че съотношението персонал–деца не е първостепенно, стига да се спазват законоустановените изисквания. Същото важи и за материалната база, капацитета на услугата и др.

Заключение

През последното десетилетие се наблюдават редица изменения в социалното законодателство в страната. Реализират се мащабни проекти и се предприемат нови политики по посока на децентрализация и деинституционализация на социалната грижа за деца и младежи. Тези систематизирани промени се осъществяват в един продължителен период от време, който изисква от работещите в сферата да се адаптират постепенно и да надграждат постоянно придобитите знания и умения. Това довежда до несигурност в служителите, липса на увереност в собствените знания, и в някои случаи – отсъствие на професионални компетентности.

През 2000 г. започват систематизираните правителствени инициативи за подобряване на институционалната грижа за деца. За последните 15 години законодателството търпи различни промени – създава се Закон за закрила на детето и обширна административна структура, която го съпътства. Законът за социално подпомагане е изменен и допълнен 19 пъти от приемането му през 1999 до края на 2016 г. През 2009 г. се приема и политически документ Национална стратегия „Визия за деинституционализацията на децата в Република България“, който цели до 2025 г. да не се настанява нито едно дете в специализирана институция. Като следствие от всички промени се създават нов тип социални услуги от резидентен тип, които са регламентирани в Правилника за прилагане на закона за социално подпомагане като социални услуги в общността, което ги разграничава от традиционните за страната специализирани институции. Основната дефиниция, предложена в Закона за социално подпомагане, е че „социални услуги в общността от резидентен тип са услуги, които предоставят възможност за живот в среда, близка до семейната“ (Закон за социално подпомагане, Допълнителни разпоредби § 1, т. 6). Социалните услуги в общността от резидентен тип, регламентирани в нормативните документи, са Център за настаняване от семеен тип; Център за временно настаняване; Кризисен център; Преходно жилище; Защитено жилище; Наблюдавано жилище; Приют – те могат да бъдат за различни целеви групи – за деца и/или за лица.

Развитието на социалната грижа за деца и младежи в социални услуги от резидентен тип е изключително динамично, статистиката се изменя ежедневно. Процесите по деинституционализация ще продължат и в рамките на следващите 10 години ще бъдат закрити всички специализирани институции в страната.

ЛИТЕРАТУРА

- Агенция за социално подпомагане, Електронна страница – <http://www.asp.government.bg/>
Анализ на изпълнението на националната стратегия за детето 2008–2018 г. за периода 2008–2010 г. (2011) Държавна агенция за закрила на детето. –http://sacp.government.bg/media/filer_public/2015/11/30/analiz-izpalnenie-natsionalna-strategia-za-deteto-2008-2018.pdf – 25.09.2016.
- Андрейчин, Л. (2013) Български гълковен речник. София: ИК Наука и изкуство.
- Богданов, Г. М. (2004) Доклад от изследване за предоставянето на социални услуги за деца и семейства. София: Агенция за социално-икономически анализи.
- Браун, К. (2009) Вредите от отглеждане в институция през ранното детство. The Save the Children Fund 2009, Публикувано на български език от УНИЦЕФ България.

- Втори мониторингов доклад – юни 2011–юни 2012 г. План за действие за Националната стратегия „Визия за деинституционализация на децата в Република България“ (2012). Държавна агенция за закрила на детето.
- Гергинова, Е., С. Петров, К. Кънев (2013) Кризисните центрове за деца в България през 2013 г. София: Български Хелзинкски Комитет. –http://www.bghelsinki.org/media/uploads/documents/reports/special/2014-krizisni_centrove.2013.pdf – 10.01.2015.
- Годишен преглед (2014) Фондация Лумос. – <http://bulgaria.wearelumos.org/node/104> – 25.09.2016.
- Деинституционализацията на децата в България – докъде и накъде? Независим преглед на напредъка и предизвикателствата. (2014) Уницеф, София.
- Деца, отглеждани в специализирани институции в сравнителен план 2001–2014 г. (2015) Държавна агенция за закрила на детето. Статистика – <http://sacp.government.bg/bg/statistika/> – 25.09.2016.
- Децентрализация на домовете за деца лишени от родителски грижи – предизвикателства и възможности (2007) Институт по социални дейности и практики, Уницеф.
- Доклад за изпълнение на Националната програма за закрила на детето за 2014 г. София (2015) Министерски съвет.
- Доклад за състоянието на Домовете за отглеждане и възпитание на деца, лишени от родителски грижи (2004) Държавна агенция за закрила на детето.
- Държавна Агенция за закрила на детето. Електронна страница – <http://sacp.government.bg/>
- Жечева, Е. (2014). Доклад за дейността на Държавна агенция за закрила на детето за 2013 г. София: Държавна агенция за закрила на детето. – <http://sacp.government.bg/programi-dokladi/dokladi/> – 10.01.2015.
- Закон за закрила на детето. – <http://sacp.government.bg/normativna-uredba/zakoni/zakrila-deteto/> – 10.01.2015.
- Закон за социално подпомагане. – <http://sacp.government.bg/normativna-uredba/zakoni/socialno-podpomagane/> – 10.01.2015.
- Каталог Действащи социални услуги в България (2012) Министерство на труда и социалната политика – <http://www.mlsp.government.bg/bg/docs/katalog.pdf> – 10.01.2015.
- Коста, М. (2012) Деинституционализация и качествена алтернативна грижа за децата в Европа – Поуки и перспективи. Eurochild. Брюксел. – http://hopeandhomesbg.com/wp-content/uploads/2013/09/Lessons_Learned_BG_for_web.pdf – 26.09.2016.
- Кривирадева, Б. (2008) Управление на неправителствените организации. – *ГСУ, Факултет по педагогика*, Книга Социални дейности, т. 100, 175–207.
- Кривирадева, Б. (2008). Социално-педагогическите организации в системата на социалната грижа за деца. – В: *Организационна култура и управление на социално-педагогическите институции за деца*, 99–135. София: Софийски университет „Св. Климент Охридски“.
- Кривирадева, Б. (2009). Организация и дейност на социално-педагогическите институции за деца. Габрово.
- Манасиева, Т. (2002) Аспекти на възпитанието в специализирани детски домове в Германия. – *ГСУ, Факултет по педагогика*, т. 90–91, 155–172.

- Методика за условията и реда за предоставяне на социалната услуга „Защитено жилище“, № 8032-7 (28.10.2004 г.).
- Методика за условията и реда за предоставяне на социалната услуга „Център за временно настаняване“ (2008) Агенция за социално подпомагане – http://www.asp.government.bg/ASP_Files/MSU/Methodika-Organizacia-CVN.htm – 10.01.2015.
- Методическо ръководство за условията и реда за предоставяне на социалната услуга „Кризисен център“ (2012) Държавна агенция за закрила на детето – <http://sacp.government.bg/polezna-informacia/metodicheski-ukazania/> – 10.01.2015.
- Методическо ръководство за условията и реда за предоставяне на социалната услуга "Наблюдавано жилище". (2008) Агенция за социално подпомагане – http://www.asp.government.bg/ASP_Files/Methodika_NG_170708.htm – 10.01.2015.
- Методическо ръководство за условията и реда за предоставяне на социалната услуга „Преходно жилище“ (2008) Агенция за социално подпомагане – http://www.asp.government.bg/ASP_Files/MSU/METODIKA_PREXODNO_GILISTE_SAIT.htm – 10.01.2015.
- Методическо ръководство за Център за настаняване от семеен тип за деца. Агенция за социално подпомагане – http://www.asp.government.bg/ASP_Files/METODIKA_CNST_.doc – 25.09.2016.
- Мониторингов доклад 2010–2011 г. План за действие за Националната стратегия „Визия за деинституционализация на децата в Република България“ (2012) Държавна агенция за закрила на детето.
- Наблатанова, Е., И. Шалапотова, З. Михова, Б. Савиоли, К. Стоилов, А. Санопулос (2011) Финален доклад: Сравнителен анализ на разходите и ползите от системите за грижа за детето. Виена, 31.08.2011 г.
- Наредба № 4 от 16.03.1999 г. за условията и реда за извършване на социални услуги (30.03.1999 г.). – http://www.osinoviavane.com/Normativni/nar_no4.doc – 10.01.2015.
- Наредба за критериите и стандартите за социални услуги за деца, Приета с ПМС № 256 от 07.11.2003 г., обн., ДВ, бр. 102 от 21.11.2003 г., последно изм., бр. 7 от 21.01.2011 г. – https://www.mlsp.government.bg/ckfinder/userfiles/files/dokumenti/naredbi/NAREDBA_za_kriteriite_i_standartite_za_socialni_uslugi_za_deca.rtf – 25.09.2016.
- Наредба за условията и реда за осъществяване на мерки за предотвратяване изоставянето на деца и настаняването им в институции, както и за тяхната реинтеграция. Приета с ПМС № 181 от 11.08.2003 г., обн., ДВ, бр. 74 от 22.08.2003 г., в сила от 22.08.2003 г.
- Насоки за алтернативна грижа за деца. Рамка на Организацията на обединените нации. (2009) SOS Children's Villages International, Инсбрук, Австрия.
- Национален интегриран план за прилагане на Конвенцията на ООН за правата на детето 2006–2009 г. – http://sacp.government.bg/media/filer_public/2015/12/16/integriran-plan-za-pravata-na-deteto.pdf – 25.09.2016.
- Национална програма за закрила на детето 2015 г. Приета с ПМС № 715/17.09.2015 г.
- Национална стратегия „Визия за деинституционализацията на децата в Република България“ (2009) – <http://sacp.government.bg/detstvo-za-vsichki/viziya-za-deinstitucionalizaciya/> – 10.01.2015.

- Национална стратегия за закрила на детето 2008–2018 година. (2008) Държавна агенция за закрила на детето –<http://sacp.government.bg/programi-dokladi/strategii-programi-planove/strategia-zakrila-deteto-2008-2018/> – 10.01.2015.
- Ненкова, А., Д. Симеонова (2014) Метаморфозата ДМСГД – Проблем или потенциал. Кризата и възможностите в реформата. София: Български Хелзинкски Комитет – от http://www.bghelsinki.org/media/uploads/documents/reports/special/2014-09_bhc-report_deinstitutionalizacia.pdf – 10.01.2015.
- Обществени нагласи и отношение на Българските граждани към процесите на деинституционализация на деца с увреждания. (2012) Институт за социални изследвания и маркетинг – <http://nmd.bg/obshtestveni-naglasi-kam-protsesa-deinstitutionalizatsiya/> – 25.09.2016.
- Общи европейски насоки за преход от институционална грижа към грижа в общността (2012) Европейска експертна група по въпросите на прехода от институционална грижа към грижа в общността. Брюксел – <http://deinstitutionalisationguide.eu/> – 01.10.2015.
- Основни дейности и анализ на процесите по Плана за действие за изпълнение на Визията за деинституционализация на грижата за деца за периода май-декември 2013 г. (2014) Държавна агенция за закрила на детето. – <http://sacp.government.bg/deinstitutionalizaciya/> – 10.01.2015.
- Оценка на потребностите от предоставяне на методическа подкрепа и обучение за реструктуриране на специализирани институции за деца и развитие на базирани в общността услуги, повишаващи благосъстоянието на децата. (2004) Институт по социални дейности и практики –<http://www.sapibg.org/bg/book/ocenka-na-potrebnostite-2> – 10.01.2015.
- Пашова, А. (2010) Детство и жизненни светове на роми в Западна България. София.
- Петрова-Димитрова, Н., Е. Манасиева, И. Ранчев (2012) Преглед на системата за закрила и за благосъстоянието на децата в България – Доклад за 2012 г. Институт по социални дейности и практики, ISBN 978-954-2956-12-9
- План за действие за изпълнение на Националната стратегия „Визия за деинституционализация на децата в Р. България“ (2010) –<http://sacp.government.bg/deinstitutionalizaciya/> – 10.01.2015.
- Повече от същото или мимикрията – болест по социалните услуги в България. (2013) София: Център за независим живот –<http://www.cil.bg/userfiles/Community-Services-Comparative-Analysis-Final.pdf> – 10.01.2015.
- Правилник за прилагане на Закона за закрила на детето. Обн. ДВ бр .66 от 25 юли 2003 г., последно изм. и доп. ДВ бр. 68 от 4 септември 2012 г.
- Правилник за прилагане на закона за социално подпомагане. Обн. ДВ бр. 133 от 11 ноември 1998 г., последно изм. и доп. ДВ бр. 89 от 11 ноември 2016 г.
- Правилник за приютите за временно настаняване и центровете за закрила и помощ на жертвите на трафика на хора, ПМС № 49 от 1.03.2004 г. (09.03.2004 г.). – http://www.stopech.sacp.government.bg/?sid=professional_bg&pid=7-45-65 – 10.01.2015.
- Правилник за структурата, организацията и дейността на националния съвет за закрила на детето. Обн. ДВ бр. 106 от 27 декември 2006 г., изм. ДВ бр. 56 от 21 юли 2009 г., изм. ДВ бр. 54 от 15 юли 2011 г.
- Реформа в институционалната грижа за деца в Република България 2008–2011 (2012) Държавна агенция за закрила на детето.

- Речник на думите в българския език – www.technik.info
- Решение № 304 от 26 април 2016 година за приемане на стандарти за делегираните от държавата дейности с натурални стойности и показатели през 2017 г. (2016) Министерски съвет.
- Сечкова, Р. (2011) Анализ на резултатите от областното планиране на социалните услуги в България през 2009–2010 година – Подробен доклад, Уницеф.
- Статистически данни за социални услуги в общността към 2014 г. (2014) Агенция за социално подпомагане.
- Статистически данни за специализирани институции към 2014 г. (2014) Държавна агенция за закрила на детето.
- Стратегически план за периода 2014–2016 г. на Държавната Агенция за закрила на детето (2014) – <http://sacp.government.bg/bg/za-agenciyata/politiki/strategicheski-i-operativni-planove/> – 25.09.2016.
- Трети мониторингов доклад юни 2012–юни 2013 г. (2013) Държавна агенция за закрила на детето. –<http://sacp.government.bg/deinstitucionalizaciya/> – 10.01.2015.
- У дома или в дом? Публична грижа и осиновяване на деца в Източна Европа и Централна Азия Регионален офис на Уницеф за Централна и Източна Европа и Общността на независимите държави (ЦИЕ/ОНД) (2010) Уницеф.
- Устройствен правилник на Агенцията за социално подпомагане. –http://www.asp.government.bg/ASP_Files/ustrprasp.doc – 10.01.2015.
- Устройствен правилник на Държавна агенция за закрила на детето. – <http://sacp.government.bg/za-agenciata/ustroistven-pravilnik-dazd/> – 10.01.2015.
- Чавдарова, А. (2012) История на социалната работа. ЕКС-ПРЕС, Габрово. ISBN: 978-954-490-346-6
- Burton, J. (1993) *The Handbook of Residential Care*. London: Routledge.
- Butron, J. (1998) *Managing Residential Care*. London: Routledge.
- Courtney, M., & Iwaniec, D. (2009) *Residential Care of Children - Comparative Perspectives*. Oxford: Oxford University Press.
- Eurochild (2012) Деинституционализацията и митовете свързани с нея. Брюксел. – http://hopeandhomesbg.com/wp-content/uploads/2013/09/Myth_Busters_BG_for_web.pdf – 26.09.2016.
- Gilligan, R. (2009) Residential Care in Ireland. От M. Courtney, & D. Iwaniec, *Residential Care of Children, Comparative Perspectives*, pp.1–19. Oxford, Oxford University Press.
- Hicks, L., Gibbs, I., Weatherly, H., & Byford, S. (2007) *Managing Children's Homes – Developing Effective Leadership in Small Organisations*. London: Jessica Kingsley Publishers.
- Horden, P., & Smith, R. (1998) *The Locus of Care – Families, communities, institutions and the provision of welfare since antiquity*. London: Routledge.
- Institute of Education Sciences. Електронна страница – <http://eric.ed.gov/>
- Kendrick, A. (2008) *Residential Child Care – Prospects and Challenges*. London: Jessica Kingsley Publishers.
- King, A. (2014) Education, children's services and skills – Official Statistics Release. Ofsted. Crown copyright. – <https://data.gov.uk/publisher/office-for-standards-in-education-childrens-services-and-skills> – 26.09.2016.

- Kirkpatrick, I., Kitchener, M., & Whipp, R. (2001) Out Of Sight, Out Of Mind: Assessing the Impact Of Markets For Children's Residential Care. *Public Administration*, 79(1), pp. 49–70 – <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/1467-9299.00245/abstract> – 14.01.2015.
- Kriviradeva, B. (2014) Development of alternative forms for care and upbringing of children without parents in Republic of Bulgaria, [in] *Social Education – The Czech journal for socio-educational theory and research*, 2014, pp. 100–109, ISSN 1805-8825.
- Milligan, I., & Stevens, I. (2006) *Residential Child Care – Collaborative Practice*. London: SAGE Publications Ltd.
- Longman Dictionary of American English (1983) Library of Congress Cataloging in Rublication Data, Lebanon, ISBN 0 582 79797 7.
- Meaning of supported residential service – http://www5.austlii.edu.au/au/legis/vic/consol_act/srspa2010585/s5.html
- Morris, J. (2012) Having Someone Who Cares: Barriers to Change in the Public Care of Children. National Children's Bureau – <http://site.ebrary.com/lib/ulibsofia/detail.action?docID=10594305&p00=having+someone+cares> – 14.01.2015.
- O'Hagan, K. (2007) *Competence in Social Work Practice – A Practical Guide for Students and Professionals*. London: Jessica Kingsley Publishers.
- Petrie, P., Boddy, J., Cameron, C., Wigfall, V., & Simon, A. (2006) *Working with children in care: European perspectives*. Berkshire: Open University Press.
- Smith, M. (2009) *Rethinking Residential Child Care – Positive perspectives*. Bristol: The Policy Press.
- Stein, M., & Munro, E. (2008) *Young People's Transitions from Care to Adulthood, International Research and Practice*. London: Jessica Kingsley Publishers.
- The free dictionary – <http://financial-dictionary.thefreedictionary.com/residential+service+contract>
- Tobis, D. (2000) *Moving from Residential Institutions to Community-Based Social Services in Central Europe and the Former Soviet Union*. Washington: The World Bank.
- Whipp, R., Kirkpatrick, I., & Kitchener, M. (2005). *Managing Residential Child Care – A Managed Service*. New York: Palgrave Macmillan.
- Zwanenberg, Z. v. (2010) *Leadership in Social Care*. London: Jessica Kingsley Publishers.

Постъпила май 2017 г.

Рецензенти:
доц. д-р Росица Симеонова
доц. д-р Божидара Кривирадева

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ФАКУЛТЕТ ПО ПЕДАГОГИКА

Книга Социални дейности

Том 110

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF EDUCATION

Social Work

Volume 110

ИЗСЛЕДВАНЕ ДИЗАЙНА НА ТРУДА НА СОЦИАЛНИЯ РАБОТНИК В ДИРЕКЦИИ „СОЦИАЛНО ПОДПОМАГАНЕ“¹

АТАНАС ГЕНЧЕВ*

Резюме: Настоящата студия прави теоретичен преглед на концепцията за дизайн на труда като част от дейностите по управление на човешките ресурси в организацията и е очертана спецификата на дизайна на труда в организациите за социална работа. Представени и дискутирани са и резултати от проведено емпирично проучване на характеристиките на труда на социалния работник в Дирекция „Социално подпомагане“ (ДСП). Конструираният за целите на изследването въпросник е адаптация и локализация на методиката за дизайн на труда на Фр. Моргесън и Ст. Хъмфри (2006). На основа на получените резултати са формулирани препоръки за дизайн и редизайна на труда в ДСП.

Ключови думи: дизайн на труда, проектиране и анализ на труда, Дирекция „Социално подпомагане“

RESEARCHING JOB DESIGN OF THE SOCIAL WORKER'S JOB AT THE SOCIAL ASSISTANCE DIRECTORATES

Atanas Genchev

Abstract: This paper presents a theoretical overview of the job design concept as part of human resources management in the organization and the specifics of the job design in social work organizations are outlined. Survey results on characteristics of social worker's job at

¹ Настоящата студия е част от дисертационно изследване на тема „Проектиране и анализ (дизайн) на труда на социалния работник в сферата на социалното подпомагане“.

* Имейл: atanas.fp05@gmail.com

the Social Assistance Directorates (SADs) are presented and discussed. The questionnaire developed for the survey purposes is based on the job design concept of Fr. Morgeson and St. Humphrey (2006). Recommendations based on the survey results are outline addressing job design and re-design at SADs.

Keys words: *job design, job design and analysis, Social Assistance Directorates (SADs)*

Увод

Управлението на човешките ресурси от своето възникване до нашето съвремие непрекъснато се развива и усъвършенства за подобряване ефективността и качеството на работа в организацияте. Това развитие и усъвършенстване се подпомага от обосноваването на различни теории и концепции, една от най-модерните от които е тази за дизайн на труда в организацията. Тази концепция е иновативна и създава нови възможности за описание и изследване на характеристиките на труда в организацията. На добрия дизайн на труда се основава на ефективното управление на човешките ресурси в организацията, защото той влияе върху мотивацията за труд, работата и резултатите, постигнати от персонала. Гъвкавостта, ефективността, качеството на работа са все по-търсени и необходими за всяка организация, за да бъде успешна, устойчива, конкурентоспособна. Това е особено важно за организацияте в сферата на социална работа, където от характеристиките на работните взаимоотношения, организацията на труда и гъвкавостта при вземането на решения зависи качеството на помагачия процес с техните клиенти.

В настоящата студия е направен теоретичен преглед на концепцията за дизайн на труда като дейност от управлението на човешките ресурси в организацията и са представени резултати от проведено емпирично проучване на дизайна на труда на социалния работник в Дирекция „Социално подпомагане“ (ДСП). Изследвани са характеристиките на труда в дирекция „Социално подпомагане“ чрез адаптация и локализация на методиката на Фр. Моргесон и Ст. Хъмфри (2006). Получените данни и резултати, основани на концепцията за дизайн на труда в организацията, могат да бъдат основа за търсене и реализиране на решения на различни проблеми, свързани с организацията на труда и условията на труд в ДСП като повишени нива на нервно-психично натоварване, стрес на работното място, текучество на персонала и др.².

² Така изведените проблеми са установени при провеждането на по-обхватно емпирично изследване чрез прилагането на други инструменти – част от изследователския инструментариум на дисертационния труд.

Дизайнът на труда като дейност по управление на човешките ресурси. Методи за дизайн на труда

В следващото изложение са представени дефиниции за управлението на човешките ресурси в съдържателен аспект, в които проличава и връзката му с дизайна на труда. Ще бъде изяснена същността на понятието „дизайн на труда“ и връзката му с други понятия и елементи от управлението на човешките ресурси. Ще бъдат разгледани детерминантите на дизайна на труда и прилаганите методи за дизайн.

Управление на човешките ресурси

Управлението на човешките ресурси е част от теорията и практиката на мениджмънта, който се развива особено активно от 80-те години на 20. век. В специализираната литература съществуват множество дефиниции за същността на управлението на човешките ресурси. В зависимост от подхода, който възприемат различните автори – ресурсен или хуманистичен, се употребяват понятията „управление на човешките ресурси“ и „управление на персонала“. Изследователите в тази област очертават различни специфики, когато използват тези две понятия. В настоящата студия няма да се разглеждат тези специфики, а тези две понятия ще се използват като за синоними, тъй като акцентът на студията е дизайнът на труда, който е неизменна част и от двете понятия.

Чрез представените тук дефиниции се цели да се очертае съдържанието и обхватът на понятието „управление на човешките ресурси/персонала“ и мястото на дизайна на труда в него. А. Кравченко дава следното определение: „Управлението на персонала включва социологически и социално-психологически концепции, принципи и конкретни методи на ефективното управление на персонала“ (Кравченко, А., 2010: 9). Според В. Спивак „това е комплексна приложна наука от организационно-икономически, административно-управленчески, технологически, правови, групови и личностни фактори, способности и методи на въздействие на персонала на предприятието за повишаване на ефективността в достигането на целите на организацията“ (Спивак, В., 2000: 10). Тези определения по-скоро дават съдържателния план на понятието „управление на човешките ресурси“ и ареалите, в които се простира, отколкото да конкретизира неговата същност. В определението на В. Спивак споменатите фактори имат пряко или косвено влияние и върху дизайна на труда и могат да се преоткрият в характеристиките на труда, представени във въпросника за дизайн на труда на Ф. Моргисън и Ст. Хъмпфри (2006) по-следния начин:

► **организационно-икономически фактори** – тук той включва „свързаните с разделението и организацията на труда, организационно-юридическа-

та форма на предприятието, неговата организационна структура, системите на комуникация, организацията на производство, икономическото състояние и особености на референтните подходи към възнаграждение на работниците и т.н.“ (пак там);

▶ **административно-управленски фактори** – имат се предвид свързаните с „административни методи на управление, с особеностите по реализация на функциите на управление, избор на принципи и методи на управление, комплекс от нормативни и директивни актове, определящи привеждане на служителите, определяне на задълженията им, права, отговорности, отношения „власт–подчинение“ и йерархична система“ (пак там: 11);

▶ **технико-технологически фактори** – това са по-специално „особеностите на взаимодействие на хората с техниката, с въздействието на техниката върху соматичното и психическото състояние на работниците, на отношение към труда“ (пак там);

▶ **правни фактори** – това са „измененията в съвременното законодателство в областта на труда, трудовите отношения, условията на труд“ (пак там);

▶ **рупови фактори** – „възможностите работещите да играят социалните роли, да взаимодействат и сътрудничат, да усещат грижи и да се грижат за другите“ (пак там);

▶ **личностни фактори** – „същността на личността, притежаваните качества и особености, нейната уникалност“ (пак там).

При установяване на характеристиките на труда може да се проследи и влиянието, отражението при прилагането на тези фактори, методи, способности в управлението на човешките ресурси в организацията. Това по същество ще даде информация при определянето на дизайна на труда и превръщането му в дизайнерски продукт, характерен за конкретна организация.

Друго определение дава М. Михайлов: „*Управлението на персонала* включва подходите, начините, средствата и действията по наемането, мотивирането, развитието и ръководството на хората в организациите“ (Михайлов, М., 2011: 2). В допълнение авторът разширява горното определение, като включва и следния аспект: „въз основа на анализа на работата се определят потребностите и се планира необходимия персонал с неговите количествени и качествени характеристики“ (пак там). И накрая, макар и непряко, се споменава връзката на дизайна на труда с управлението на персонала: „Този процес се конкретизира от характера и *специфичните особености на труда* в определена организация, *от организационната структура, от вида и съдържанието на трудовите дейности*“ (пак там). Тази връзка е като част към цяло, т.е. дизайнът на труда е част от управлението на човешките ресурси. От дизайна на труда (специфичните особености на труда, вида и съдържанието на трудовите дейности, характеристиките на задачата) пряко зависи какви подходи, начини, средства и действия ще предприеме ръководителят на организацията,

за да осъществи дейностите по наемането, мотивирането, развитието и ръководството на хората.

В следващата дефиниция фокусът е върху отношенията, имащи връзка със съдържанието, което се влага в социалните характеристики на труда, включени във въпросника за дизайн на труда на Ф. Моргисън и Ст. Хъмпфри (2006): „...управлението на човешките ресурси включва всички решения и действия, които засягат отношенията между организацията и нейните служители, нейните човешки ресурси“ (Beer et al. 1984, по: Христова, Т., 2007: 20)

Друг важен момент при изясняването на същността на управлението на човешките ресурси е неговият обхват, връзката му с дизайна на труда и с други дейности и понятия, с които оперира. Обхватът на управлението на човешките ресурси включва:

- ▶ „подбор на персонала;
- ▶ адаптация;
- ▶ професионална ориентация;
- ▶ планиране на кариера и развитие;
- ▶ анализ на факторите, определящи поведението, причини за възникването на противоречия и спорове, корекция на поведението, справяне с конфликти;
- ▶ мотивация и стимулиране, в особеностите и творческото отношение към труда, развитие на потенциала на работниците;
- ▶ обучение;
- ▶ разработка система за оценка на резултатите от дейностите на трудовите колективи и работници;
- ▶ оценка на резултатите и атестация на работниците;
- ▶ организация и нормиране на труда;
- ▶ атестация и рационализация на работните места;
- ▶ охрана на труда и обезпечаване на неговата безопасност;
- ▶ дейности, по направления за обезпечение със социални партньорства и социална защита на персонала;
- ▶ разработка на документи, определящи трудовите отношения;
- ▶ отчет на персонала и отчетност пред висшестоящите органи и държавните органи по трудоустройство и заетост;
- ▶ контрол на трудовата дисциплина;
- ▶ участие в система на вътрешнофирмен одит“ (Спивак, В., 2000: 13).

Към така изброените може да се добави и дейността „дизайн на труда“. **Дизайнът на труда е елемент, една от дейностите по управление на човешките ресурси.** Графично това е представено на схема 1.

Схема 1

Дефиниране на дизайна на труда. Връзка на дизайна на труда с други понятия и дейности по управление на човешките ресурси

Поради сложността на взаимовръзките между понятията избраният подход за дефиниране на дизайна на труда е нетрадиционен. Първо ще бъдат разгледани взаимовръзките на понятията и дейностите в управлението на човешките ресурси, свързани с дизайна на труда, и едва след това ще бъде изведена работна дефиниция за дизайн на труда. Този подход се налага поради няколко причини:

- Първо, дизайнът на труда е сравнително „младо“ понятие, което все още се утвърждава съдържателно в научната литература. „... теоретизирането в областта на дизайна на труда се забавя драстично. Доминиращият теоретичен модел в дизайна на труда, останал от Хакман и Олдхам (1975, 1976), е теория отпреди 30 години ...“ (Morgeson, Frederick P., and Humphrey E., 2006: 1322).

- Второ, това понятие се използва предимно в англоезичната литература (R. Hackman and Gr. Oldham (1976), Fr. Morgeson and St. Humphrey (2006), A. Grant (2007)).

- Трето, в литературата по управлението на човешките ресурси се използват множество понятия, които са на различни равнища в общата структура на теорията на управлението на човешките ресурси и в различна степен съдържателно се припокриват със съдържанието, което следва да се вложи в понятието „дизайн на труда“.

В специализираната литература по управление на персонала се използват понятия, които се доближават до съдържанието на понятието „дизайн на тру-

да“ като: „дизайн и анализ на длъжности/труд“ (Христова, Т., 2007), „проектиране на работно място и анализ на работно място“ (Владимирова, К. и др., 1999), „организация на труда“ (Михайлов, М., 2011: 5–6). Посочените понятия, макар и на различни организационно-управленски нива и степен на конкретизиране, покриват различни аспекти от същността на дизайна на труда. Ето защо изясняването им е необходима стъпка за извеждане на определение на понятието „дизайн на труда“.

Проектирането и анализът на работното място спрямо проектирането и анализа на длъжности или труд е с по-тясно значение и съдържание. Например в организацията може да има една длъжност с няколко работни места. На това равнище проектирането и анализът на работно място може да включва характеристики като работното помещение или част от него, използвано оборудване, връзки с други работни места, брой работещи, вид и брой работни задачи изпълнявани на него т.н.

Изследователят на човешките ресурси Д. Шопов в книгата си „Как да управляваме човешките ресурси в предприятието“ говори за проектиране на длъжности и анализ на длъжности, докато Т. Христова говори за проектиране на труд и анализ на труд с почти същото съдържание и смисъл, които Шопов влага в проектирането и анализа на длъжности. Въпреки това проектирането на длъжности и анализът на длъжности са по-частни понятия, тъй като в съдържанието на няколко по вид длъжности може да присъства един и същ по вид труд в организацията. В основата им е трудът и в настоящата студия те ще се използват еднозначно, като основни компоненти на обединяващото ги вече понятие „дизайн на труда“. Тази е и следваната логика при дефинирането на дизайна на труда:

Дизайнът на труда е творчески процес на проектиране и анализ на длъжности с цел осъществяване на целите на организацията по най-добрия и ефективен начин при използване на ресурсите ѝ (материални, технологични, финансови и човешки) (Генчев, А., 2017: 3).

Допълнителен аргумент и основание за обединяване на проектирането и анализа на труда в общото понятие „дизайн на труда“ е тяхната силна взаимосвързаност. Проектирането и анализът на длъжности са дейности по управлението на човешките ресурси, които могат да са напълно самостоятелни една от друга, но задължително се предполагат. Те могат да са и във взаимоотношение на част към цяло – „анализът на труда е етап от проектирането на труда, когато става дума за промяна в проекта на труда“ (Христова, Т., 1996: 160).

Различия между проектирането на труда и анализа на труда се очертават в обхвата и продуктите им. Анализът на труда е с по-тесен обхват спрямо проектирането на труда. Крайният продукт на анализа на труда е длъжностната характеристика, докато крайният продукт на проектирането е проектът за труд.

Т. Христова разделя проекта за труд на два вида: „...когато говорим за проектиране (или дизайн) на труда, трябва да имаме предвид двата вида проекти (два вида дизайн) – проект на труда за цялата организация и проект на отделните работни места“ (Христова, Т., 1996: 153). Авторката извежда схващането за проектирането на длъжност/труд като синоним на дизайн.

С цел по-ясно разбиране на връзката между проектиране, анализ и дизайн на труда в следващата таблица е представено сравнение между тях в оперативен план:

Таблица 1. Сравнение между „проектиране на труда“, „анализ на труда“³ и „дизайн на труда“

Проектиране на труда	Дизайн на труда	Анализ на труда
Какво трябва да бъде предназначението на длъжностите?	<i>Какво трябва да се направи, за да се изпълнява предназначението на длъжността спрямо труда</i>	Изпълнява ли длъжността своето предназначение?
Какво трябва да бъде нейното съдържание?	<i>Какво, колко и как от съдържанието на длъжността най-ефективно е може да постигне изпълнението на труда към определен момент и ситуация</i>	Какво е нейното съдържание?
Какви трябва да бъдат изпълнителите?	<i>Какво да променим в изпълнителите/ Какви, колко изпълнители трябва, за да се постигне най-ефективно извършване на труда</i>	Какви са изпълнителите?
Какви трябва да бъдат организационните и мотивационните фактори?	<i>Кога, колко и какви трябва да бъдат организационните и мотивационните фактори за да се постигне най-ефективно извършване на труда към определен момент и ситуация</i>	Какви са организационните и мотивационните фактори?

Дизайнът на труда основно се детерминира от специализацията, обхвата, дълбочината на труда, условията на труд. Те представляват дименсии на труда и графично могат да бъдат представени по следния начин:

³ Адаптирано по: Христова, Т. Мениджмънт на човешките ресурси. Варна, 1996, Princesps, с. 174.

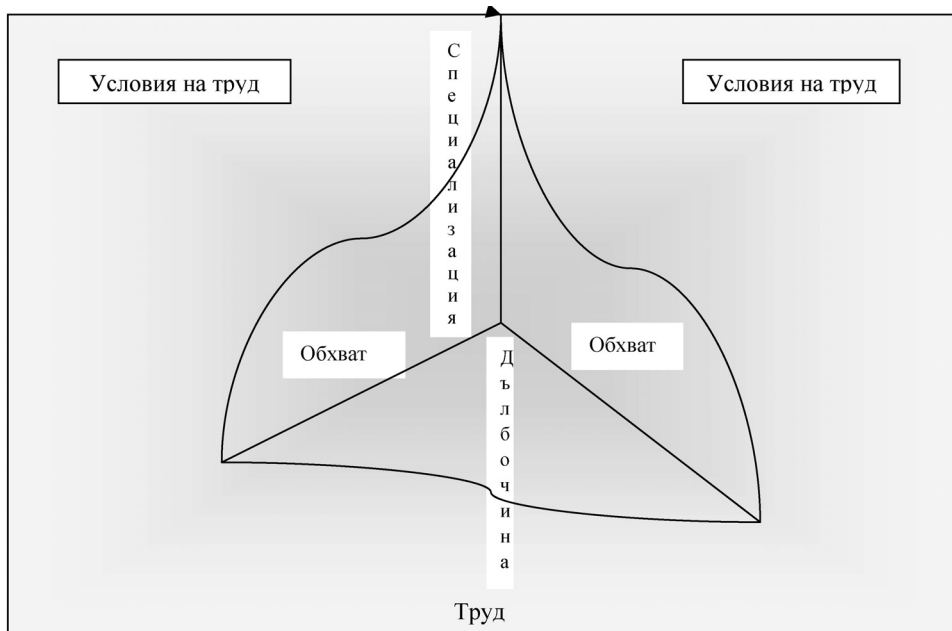

Схема 2

Специализацията се характеризира с по-тясно или по-широко специализиран кръг от взаимосвързани дейности, които да изпълнява един служител и работник. Колко тясна да е специализацията на труда, зависи от характеристиките на труда и от дизайна, но и самата специализация може да определя какъв да е дизайнът на труда.

Обхватът на труда характеризира съдържанието на труда и е тясно свързан със специализацията, като има предвид обема, броя и разнообразието на задачите, които трябва да бъдат изпълнени.

Дълбочината на труда характеризира автономията на служителя/работника самостоятелно и по-своя преценка да планира, организира и комуникира в работата си.

Условията на труда осигуряват най-общо средата, оборудването и здравословното и безопасно извършване на труда.

Други детерминанти на дизайна на труда са:

- процесът и дейностите;
- видът на произвежданите/предлаганите продукти и услуги;
- избраната организационна структура;
- професионалната сфера на дейност на организацията;
- наличните материални и финансови ресурси;
- избраната стратегия, цели и мисия;
- елементите на вътрешната среда на организацията.

Дизайнът на труда от своя страна може да детерминира:

- работните места – брой и осигуреност (с оборудване, консумативи, предпазни средства);
- броя и качеството на наетите хора (по образование, професия, опит, лични качества);
- организацията и разпределението на дейностите и процесите;
- системата на оценка и измерване и заплащане на труда;
- начините и избора на метод за извършване на дейностите на организацията;
- мобилност на работата;
- спецификите в методологията на произвежданите/предлаганите продукти и услуги.

Методи за дизайн на труда

От изясняване на същността на понятието „дизайн на труда“ се очерта близостта му с понятията проектиране и анализ на труд и длъжност. Ето защо методите, с които борави дизайнът на труда, са почти същите, характерни за проектирането и анализа на труда, с малки изключения.

Методи, с които си служи дизайнът на труда, произтичащи от проектирането на труд/длъжност:

▶ опростяване на труда – използва се основно при изменение на нивата на натоварването и по-точно преодоляване на проблемите, свързани с претоварването, стреса, бърнаут синдрома;

▶ ротация на длъжностите – използва се основно при изменение на нивата на удовлетвореността от труда, мотивацията, обучение за преодоляване на проблемите със стреса, монотонност от труда и др.;

▶ разширяване и обогатяване на длъжностите – използва се основно при изменение на нивата на натоварването, удовлетвореността от труда, мотивацията, за преодоляване на проблемите с недостатъчното претоварване, повишаване ефективността и производителността на труда и др.;

▶ *метод на автономните групи* – използва се основно при изменение на нивата на удовлетвореността от труда, мотивацията, обучение за преодоляване на проблемите със стреса, монотонност от труда и др.“ (Шопов, Д. и други, 2013: 83–84).

„Съчетаното използване на всички тези методи за проектиране на длъжностите, при наличието на значителни промени в производствените и управленски структури е известно с името „реинжинеринг“ (пак там).

Методите, с които си служи дизайнът на труда, произтичащи от анализа на труд/длъжност, са традиционни методи за събиране и анализ на информация, ползвани и от други области на познанието и статистиката като:

- ▶ „описание на извършваната работа;

- ▶ интервю;
- ▶ анкети и въпросници;
- ▶ наблюдение;
- ▶ проучване на справочници и документация;
- ▶ метод на критичните ситуации;
- ▶ функционален анализ“ (Шопов, Д., Атанасова, М., 1998).

Могат да се добавят и следните по-обобщени методи на дизайна на труда:

- анализ (на процеси, работни места, длъжности, дейности, задачи, изисквания за притежавани професионални знания и умения, условия на труд);
- проектиране (на процеси, работни места, длъжности, дейности, задачи, изисквания за притежавани професионални знания и умения);
- стандартизиране и нормиране (на работните процеси, дейности, задачи, време, професионални знания и умения);
- измерване и отчет (на дейността, времето, продукта);
- организиране (на процеси, работни места, задължения и отговорности, задачи, хора).

В емпиричното изследване, резултатите от което са представени тук, е използван един от тези методи – методът на анкетирането с въпросник за дизайн на труда, чрез който се констатира характеристиките на труда, извършван от социалните работници в организации за социална работа – дирекции за „Социално подпомагане“.

Особености на труда в организациите за социална работа. Държавна сфера на социално подпомагане

Характер на труд в организациите за социална работа

Начинът на управление на човешките ресурси в организациите за социална работа играе съществена роля върху качеството и ефективността на предлаганите услуги и помощ на клиента. Ето защо фокусирането върху дейностите на управлението на човешките ресурси, и по-конкретно върху дизайна на труда, е съвсем логично. Организациите за социална работа се характеризират като *организации с идеална цел* – те не извършват стопанска, производствена дейност, което предполага различно управление на човешките ресурси. В организациите за социална работа трудът, извършван от социалните работници, е умствен, психически, свързан с търсенето и обработката на много информация. Свързан е отчасти с мобилност и установяването на множество контакти с лица, институции и държавни органи. Трудът на социални работници при предлагането на социални услуги и помощи няма голяма част от специално изградените условия и характерната за производствените организации технология. Няма възможност за автоматизация на трудовия процес, липсва поточна линия, специализирани роботизирани системи, чрез обновлението и иновациите на които непрекъснато се повишават количеството и ка-

чеството на произвеждания продукт, на ефективността на организацията като цяло. Количеството и качеството на труда, който се извършва в социалните организации, зависи изключително от характеристиките на хората, които го извършват – професионално-личностни качества, квалификация и опит, личностни качества, както и от характеристиките и условията на труд. Социалните организации разчитат на управлението и развитието на човешкия си ресурс като основно средство за подобряване на качеството и ефективността на предлаганите услуги и помощи. Дейностите по проектирането, анализа, дизайна на труда са от съществено значение за ефективността от труда, а и на цялата организация. Нещо повече, в тези организации не се вижда веднага ефекта от внедряването на дадена иновация или въведена политика, а отсрочено напред във времето.

В социалните организации е много важно да има визионерски подход, да се мисли изключително стратегически и мултифакторно (както по отношение на възможните проблеми, така и по отношение на възможните последствия от тях). Социалната сфера като вторична сфера е изключително зависима от всички останали сфери. Най-вече поради факта, че нейната дейност е ориентирана основно към клиентите, които участват във всички останали сфери на обществения живот. Очертаните особености на социалната сфера правят особено важно управлението на човешките ресурси в организациите ѝ като основен движещ фактор, наред с доброто финансиране.

Специализацията на труда в организациите за социална работа е по-широка – изискват се знания и умения от различни научни области, като право, психология, педагогика и др. Изисква се редовно повишаване и усъвършенстване на професионалните компетенции. Широката специализация на длъжността социален работник е предпоставка за справянето с множество проблеми от различен характер и области на човешкия живот на повечето клиенти. Рядко може да се срещне в практиката на социалните работници клиент само с един единствен проблем, който трябва да бъде решен с точно определени средства и начин. Социалната работа е и творческа дейност, която изисква креативност, по-голяма свобода в действията, по-голяма инициативност от извършващите я социални работници.

Трудът в организациите за социална работа се характеризира и с по-широк обхват и дълбочина. Част от аргументите и причините споменати по-горе важат и тук. Може да се добави, че многообразието и сложността на задачите правят труда интересен и обогатяващ, но и стресиращ и психически натоварващ.

Държавна сфера на социално подпомагане

Държавната сфера на социално подпомагане към момента включва всички държавни органи, техните администрации, организации, структури и звена, които отпускат социални помощи и предоставят социални услуги за сметка на държавния бюджет и чиито работодател е държавата. Държавната сфера

е доста голяма структура от държавни органи и администрация, което изисква добра координация помежду им. Освен това моделът на управление на сферата е един от най-демократичните – чрез механизма на тристранно сътрудничество между държава, работодатели и граждани. Социалното партньорство е гаранция за стабилността и справедливостта на системата. От друга страна, това създава предпоставки за трудности и забавяния при извършване на реформи в сферата.

Държавната сфера на социално подпомагане е строго йерархизирана с много управленски нива (цели 8) и силно централизирано управление. Най-висшият орган е Министерски съвет, следван от министъра на труда и социалната политика. След това е Агенцията за социално подпомагане (АСП), представлявана от изпълнителен директор и имаща структура, в която влизат главна дирекция „Социално подпомагане“ с териториалните ѝ поделения на областно ниво – 28-те регионални дирекции „Социално подпомагане“ (РДСП) (по една за всяка от областите на страната) и 147 Дирекции „Социално подпомагане“ (ДСП) по общини (за общо 265 общини в цялата страна). Дирекция „Социално подпомагане“ е основно звено в структурата на държавната сфера за социално подпомагане. Ето защо настоящото изследване се фокусира именно върху ДСП, които работят директно с потребители на социални помощи и услуги. Ако представим функционирането на сферата за социално подпомагане метафорично чрез анатомията, то държавата е целият организъм, министерски съвет е мозъкът, министерството на труда и социалната политика е главата, изпълнителните агенции са гръбнакът, главна дирекция „Социално подпомагане“ е ръката до лакътя, РДСП е ръката от лакътя до китката, а ДСП с отделите ѝ е ръката с пръстите. И ако трябва да се продължи с това сравнение, човекът е станал това, което е днес, благодарение на уменията да борави именно с ръцете и пръстите си. Ето защо дирекциите „Социално подпомагане“ се отличават от останалите органи на държавното социално подпомагане с това, че именно в тях се извършва същинската, пряка социална работа с клиенти. Социалното подпомагане основно се осъществява от държавните органи и организации за социална работа и „в отделни случаи и като част от благотворителни кампании и от неправителствени организации и частни лица“ (Симеонова, Р., 2011: 69) Т.е. основната част, като дейност и отговорност, пада върху държавата и нейните социално-икономически възможности, структури, органи и човешки капитал.

Статут, организационна структура и особености на дирекции „Социално подпомагане“

Дирекциите „Социално подпомагане“ „най-общо реализират държавната политика в областта на социалното подпомагане, закрилата на детето, рехабилитацията и социалната интеграция на хората с увреждания. Техният статут

е на държавни структури за предоставяне на социално подпомагане и услуги, които са част от общата сфера на социално подпомагане.

В дирекциите са обособени три основни звена: отделите „Социална закрила“ (СЗ), „Закрила на детето“ (ЗД) и „Хора с увреждания и социални услуги“ (ХУСУ). Също така някои от дирекциите имат и по няколко филиала или т.нар. изнесени работни места (ИРМ) с цел по-голяма достъпност до предлаганите услуги за обслужваното население, особено когато се касае за ДСП с по-голям териториален обхват. „Основно отдел СЗ е натоварен с отпускането на социални помощи. Освен това дирекциите са специализирани органи⁴ по закрила на детето, като в тях отделите за закрила на детето са пряко отговорни за дейностите, свързани с този им статут. Отделът ХУСУ има всички функции относно осъществяването на интеграцията на хора с увреждания по места и предоставянето на социални услуги. „В Дирекциите работят и други експерти и специалисти с аналитични, контролни или спомагателни функции. Такива са например служители от информационно обслужване, които подпомагат дейността на социалните работници при изчисленията на отпусканите помощи и въвеждането им в електронната система, счетоводител, юрист, психолог, шофьор и др.“ (Генчев, А., 2017: 3). Важно е да се отбележи, че не във всички филиали/ИРМ съществуват и трите основни отдела – те са там, където има необходимост от тях. В останалите случаи техните функции се поемат от основното ДСП или съседни филиали/ИРМ, дирекции, където съществуват, или от служители от другите два отдела, в някои от случаите. Организационната структура на ДСП е представена на схема 3.

Според управленските нива в АСП ръководителите в ДСП са два типа: на средно ниво (директори на ДСП) и базово/низово (началниците на трите отдела). Веригата на управление в ДСП е сравнително къса – само две нива, а обхватът на контрол е малък или среден, тъй като началниците на отделите имат между 5 и 20 служители (в зависимост от големината на дирекциите, броя филиали, обслужвано население и териториален обхват). Управленските връзки са линейни и функционални (началниците се отчитат пряко на директора според функциите на отделите им) и функционални (началниците на отдели координират работата на социалните работници според функциите на съответния отдел, като трите отдела си взаимодействат при обслужването на конкретни потребители с комплексни потребности). Може да се каже също, че управленските връзки са силно формализирани, следи се за стриктното изпълнение и спазване на процедурите, правилниците, методиките на работа и като цяло нормативната уредба в сферата.

⁴ Чл. 6 от ЗЗД определя ДСП наред с председателя и администрацията на ДАЗД като специализирани органи по закрилата на детето.

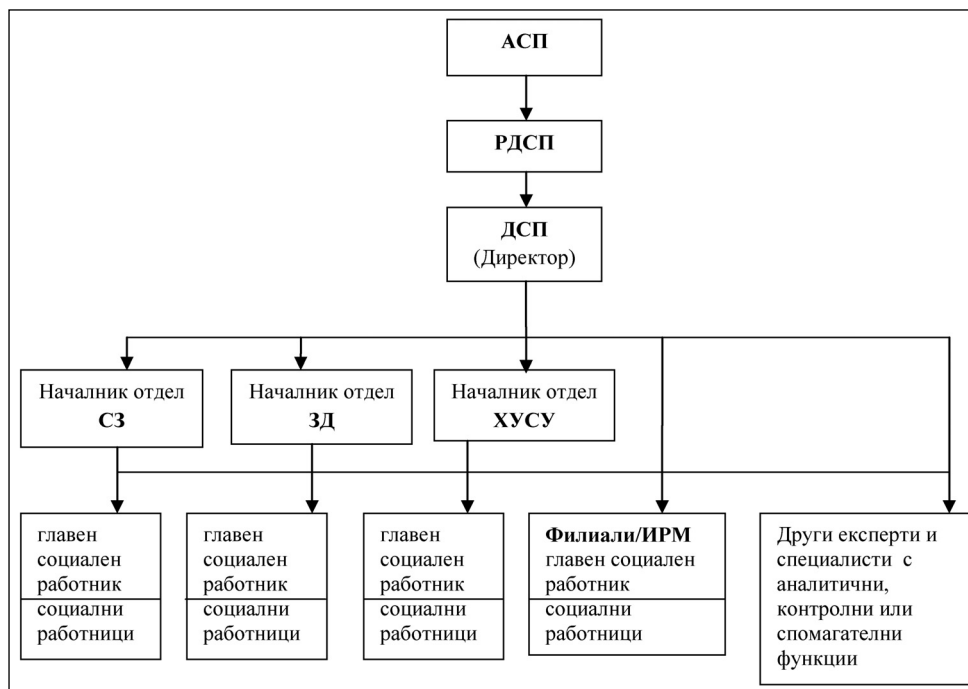

Схема 3. Организационната структура на ДСП

Дирекциите предлагат около 50 административни услуги⁵ чрез приемането на около 29 формуляра и бланки за попълване⁶ и няколко вътрешни бланки и форми за водене на делата и случаите, разпределени по:

- Постановление на Министерски съвет №17/2007 г. за изплащане стойността на оказаната болнична медицинска помощ за диагностика и лечение на лица, които нямат доход и/или лично имущество, което да им осигурява лично участие в здравноосигурителния процес;
- свързани с прилагането, получаването на социални помощи и услуги по Закона за интеграция на хората с увреждания (ЗИХУ), Закона за социално подпомагане (ЗСП), Закон за семейните помощи за деца (ЗСПД), Закон за закрила на детето (ЗЗД) и правилниците за тяхното приложение;
- свързани с прилагането на Закона за достъп до обществена информация, с националните програма „Асистенти за хора с увреждания“;
- свързани с наредбите за целева помощ за отопление, винетни стикери.

⁵ Виж по-подробно: електронен сайт на АСП – http://www.asp.government.bg/ASP_Client/ClientServlet?cmd=add_content&lng=§id=19&sl=667&selid=667

⁶ Виж по-подробно: електронен сайт на АСП – http://www.asp.government.bg/ASP_Client/ClientServlet?cmd=add_content&lng=1§id=20&selid=20

Работи се с над 60 нормативни акта (законали – 15; кодекси – 3; постановления на МС – 9; решения на МС – 3; правилници – 15; наредби – 20, без да се включват множеството инструкции, указания, методики и методически ръководства), регламентиращи социалната сфера. Работещите в ДСП са в координация по мерките за закрила на детето с около 8 институции (министъра на труда и социалната политика, министъра на вътрешните работи, министъра на образованието и науката, министъра на правосъдието, министъра на външните работи, министъра на културата, министъра на здравеопазването и кметовете на общини) и в тясно сътрудничество с няколко агенции.

В устройствения правилник на АСП в чл. 17 ал. 2 е записано, че работното време на служителите в дирекциите е с „променливи граници – от 7,30 до 18,30 ч. със задължително присъствие в периода от 10,00 до 16,00 ч. и с обедна почивка 30 минути между 12,00 и 14,00 ч.“ Въпреки това то може да е и в други граници съобразно спецификите и характера на работа на звената и местната община. В ДСП има прекъсваем режим на труд, процеси и дейности, т.е. има прекъсване в денонощието и два дни междуседмична почивка. Също така, в следствие на горепосоченото, в ДСП е възприет едносменен режим на труд и почивка, при който продължителността на работния ден е 8 часа в светлата част на деня. Прекъсва се от почивка за обяд от 30 мин., невключена в работното време. Осигурени са и два пълни дни на почивка в събота и неделя. Този режим на работа „позволява да се поддържа оптималното равнище на производителността на труда, не изисква разходи за доплащане на нощен труд, води до икономия на енергия и др.“ (Шопов, Д. и др., 2013: 235). Също така в тази смяна работят едновременно управленският персонал, функционалните звена и обслужващите звена, което улеснява взаимовръзките и комуникацията по-вертикала и по хоризонтала.

ДСП е организация със силно централизирано управление и в същото време малка до средна по размер (между 15–50 служители). По начина си на създаване и функциониране дирекциите са формални организации – част са от АСП като нейни териториални поделения, създадени с нарочен нормативен акт от държавната власт, притежаващи устройствен правилник и голям брой писмени нормативни документи, които регламентират тяхната дейност. Финансирането на ДСП може да се определи като изключително държавно, като в много малка част нейният бюджет се допълва от проекти, от различни фондове, дарения, от частни лица, общини и други през АСП.

Така очерганият статут и структура на дирекциите предопределя в известна степен и тяхното управление – един директор начело на дирекцията, с предимно представителни и контролни функции. Двама основни управленски лоста – за определяне на щатове, подбор и назначаване на персонала, от една страна, и бюджетиране, от друга (управление на собствен бюджет и сключване на договори с външни организации за доставки на консумативи и поддръжка на материалната база) – не влизат в правомощията на директо-

ра на ДСП (реализират се от АСП), което прави изключително трудно както управлението на човешките ресурси, така и цялостното управление на структурата.

По ниво на функциониране в националната сфера на социалното подпомагане ДСП са местни държавни организации – те реализират държавната политика по социалното подпомагане по места в общините, за които отговарят (мнозинството дирекции отговарят за повече от една община).

По вид предлаганите от дирекциите услуги могат да се определят първо като административни, на следващо място – дейности по отпускане на различни видове и към различни категории лица социални помощи, насочване към и консултиране при предоставянето на социални услуги (в общността и в специализирани институции).

Според видовете обслужвани клиенти дирекциите обслужват всички видове групи клиенти в сферата на социалното подпомагане – индивиди (основно по Закона за социално подпомагане (ЗСП) и Закона за закрила на детето (ЗЗД), семейства (основно по Закона за семейни помощи за деца (ЗСПД) и ЗЗД), социални групи и общности (основно по Закона за интеграция на хора с увреждания (ЗИХУ), ЗСП и ЗЗД), в неравностойно положение, уязвими и в риск (основно по ЗИХУ, ЗСП и ЗЗД). Към дирекциите се създават и Консултативни комисии за интеграция на хората с увреждания, които на практика определят вида и възможностите за социална интеграция на хората с увреждания по чл. 13, ал. 2 и 3 от ЗИХУ.

Основни контролни органи на дейността на ДСП са: Инспекторът към АСП, Държавната агенция за закрила на детето (ДАЗД) (за дейността на отделите „Закрила на детето“) и обществените съвети към общините, които осъществяват обществен контрол върху системата на социално подпомагане, съгласно чл. 35 от ЗСП.

Модел на емпирично изследване на характеристиките на труда в дирекции „Социално подпомагане“

Направеният теоретичният анализ дава основание за изготвяне на следния дизайн на емпиричното изследване по темата:

► **Целта** на изследването е създаване и апробиране на авторска адаптация и локализация на методиката на Фр. Моргесон и Ст. Хъмпфри за дизайн на труда според спецификите и характеристиките на труда на социалния работник в дирекции „Социално подпомагане“ (отделите „Социална закрила“, „Хора с увреждания и социални услуги“ и „Закрила на детето“).

► **Задачи** на изследването:

• да се изготви инструментариум за анализ на характеристиките на труда, съобразен с особеностите на организациите за социална работа и по-конкретно ДСП;

- да се проучи мнението на социални работници от ДСП за степента на проявление на характеристиките на дизайна на труда в ДСП;

- да се направи сравнителен анализ на получените резултати между трите отдела в ДСП – „Социална закрила“ (СЗ), „Хора с увреждания и социални услуги“ (ХУСУ) и „Закрила на детето“ (ЗД) и да се формулират обобщени изводи за ДСП като цяло.

▶ **Хипотеза:** Допуска се, че всички включени във въпросника характеристики на труда се наблюдават в ДСП, като тяхното проявление варира, включително и за всеки от трите отдела – ЗД, СЗ и ХУСУ. Допуска се също, че именно чрез управлението на степента на влияние на отделните характеристики на труда може да се изгради различен дизайн на труда в ДСП, с който да се преодоляват редица наблюдавани проблеми, свързани с управлението на персонала: високо ниво на нервно-психично натоварване, стрес на работното място, неудовлетвореност от труда, текучеството на персонала.

Инструментариум на изследването

Инструментът, използван за настоящото изследването, е въпросник за дизайн на труда, който е част от изследователски пакет, използван за целите на емпиричното изследване по дисертация на тема „Проектиране и анализ (дизайн) на труда на социалния работник в сферата на социалното подпомагане“.

Въпросникът е съставен по модела и на базата на ***въпросника за дизайн на труда на Фр. Моргесън и Ст. Хъмффри (2006)***⁷ (вж. Приложението). Аргумент за избора на модела на тези изследователи е всеобхватността и актуалността на тяхната методика, която надгражда и доразвива методики на автори като Campion & McClelland (Multimethod Job Design Questionnaire 1988), Hackman & Oldham (Job Diagnostic Survey 1980), Idaszak & Drasgow (1987), Karasek et al. (1998), Kiggundu (1983); Sims, Szilagyi, & Keller (1976); Wall, Jackson, & Mullarkey (1995).

Въпросникът за дизайн на труда на Фр. Моргесън и Ст. Хъмффри е най-всеобхватният в областта на изследването на дизайна на труда. Той оценява *21 характеристики на труда*, групирани в *три категории* (Morgeson & Humphrey, 2007: 1323):

- ***мотивационна*** – „Първата категория включва мотивационни характеристики, които са били най-изследвани в литературата и се смята, че отразяват общата сложност на работното място“ (характеристики на задачата; характеристики на знанието; мобилност на работата);

- ***социална*** – „Втората категория включва социалните характеристики, които отразяват факта, че работата се извършва в рамките на по-широка социална среда“ (социални характеристики);

⁷ Morgeson, F., Humphrey, S. The Work Design Questionnaire (WDQ): Developing and Validating a Comprehensive Measure for Assessing Job Design and the Nature of Work. – *Journal of applied psychology*, Vol. 91, 6 (2006), 1321–1339.

• *контекстуална* – „Третата категория включва контекстуални характеристики, които отразяват контекста, в който работата се извършва, включително физическите и екологични условия“ (характеристики на работната среда).

Разработеният за настоящото емпирично изследване въпросник включва 25 характеристики на труда, повечето от които са по оригиналния въпросник на Фр. Моргесън и Ст. Хъмпфри с известни промени по вида и броя на въпросите в него. Добавена е още една нова група променливи, отразяваща спецификите на социалната работа – „*Мобилност на работата*“ – с три въпроса, индикиращи външна и вътрешна мобилност.

Общият брой изследвани променливи е 5. Повечето от показателите са измервани с по един индикиращ проявлението им въпрос. Единствено подгрупите на „Външна мобилност“ и „Ергономия“ имат по два въпроса, а подгрупата „Условия на работа“ са с четири.

Таблица. 2 Променливи и показатели, използвани в емпиричното изследване

Категории	Групи променливи	Променливи/Показатели
Мотивационна	Характеристики на задачата	Автономия при планиране на работа
		Автономия при вземане на решения
		Автономия при избор на методи на работа
		Разнообразие на задачите
		Значимост на задачите
		Идентичност на задачите
		Обратна връзка от работата
	Характеристики на знанието	Сложност на задачата
		Обработка на информация
		Разрешаване на проблеми
		Разнообразие от умения
		Специализация
	Мобилност на работата	Външна мобилност
Външна и вътрешна мобилност		
Социална	Социални характеристики	Социална подкрепа
		Иницирирана взаимозависимост
		Получена взаимозависимост
		Взаимодействие с външни организации
		Обратна връзка от други
Контекстуална	Характеристики на работната среда	Ергономия
		Психически изисквания
		Психически изисквания
		Физическите изисквания
		Условия на работа
		Ползване на оборудване

Въпросникът съдържа общо 29 въпроса. Твърденията във въпросите могат да се степенуват по числова скала от 0 до 5, като 0 съответства на „липсва“ (във Вашата работа липсва подобна характеристика), а 5 – най-високата степен. Такава скала има за всеки представен въпрос.

При апробирането на инструментариума се установи, че никое от така представените твърдения – характеристики на труда – не бяха посочени като несъществуващи в работата на социалния работник в ДСП. Ето защо за целите на следващото му прилагане въпросникът беше редактиран съобразно отчетените проявления – в условието и указанието бе отбелязано, че въпросите могат да се степенуват в числова скала от 0 до 5, като 0 вече не означава липса на посочената характеристика, а е най-ниската степен на проявление, а 5 си остава най-високата. Въпросникът беше оформен в табличен вид. Попълването на въпросника става посредством ограждане или друг тип обозначаване на желаното числово изражение като отговор на въпроса.

Отбелязаните числови степени бяха изчислени чрез Excel за всеки въпрос със следните статистически величини: средноаритметично (**X**), медиана (**Me**) и мода (**Mo**). Единствено за подгрупите „Външна мобилност“ и „Ергономия“ бяха изчислени и общи стойности на въпросите им със същите величини. От общата извадка за ДСП, са изведени статистически величини за средноаритметично, медиана (**Me**) и мода (**Mo**) за трите изследвани отдела, като са графично представени в сравнителни таблици с общите стойности от общата извадка за ДСП. Таблиците са представени по групи и подгрупи изследвани променливи по въпросника.

Извадка и организация на изследването

Както беше отбелязано по-горе, настоящото емпирично проучване е част от дисертационно изследване, провеждащо се в три етапа на измерване. Първият етап включва апробиране на инструментариума, проведено през месец юли 2016 г. с 10 респонденти от една дирекция „Социално подпомагане“ в столицата от трите отдела на ДСП. На този етап, на базата на получените отговори, се направи оценка за адекватността и възможностите на инструментариума. Вторият етап се проведе в периода октомври–ноември 2016 г. с 45 социални работници от 4 дирекции (три дирекции с четири филиала в столицата и една дирекция в малък град с две изнесени работни места).

Анализ на резултатите от проведеното изследване на дизайна на труда в ДСП

В таблица 3 са изведени няколко статистически величини за всяка отделна променлива по използваната методика (Въпросник за дизайн на труда). Методиката дава основание получените резултати за извадката да се

екстраполират върху генералната съвкупност. Въпреки малкия обем на изследваната извадка, изчислените средни стойности по променливите могат да се възприемат в голяма степен като точни спрямо средните стойности на генералната съвкупност. **Надеждността** на получените данни е проверена чрез извеждането на коефициент на надеждност алфа на Кронбах с помощта на статистическа програма SPSS 19. Изчислената стойност на коефициента е 0,74, което е в нивата, които предполагат определянето на *висока надеждност* (коефициентът се разполага в границите от 0 до 1 – при над 0,60 се приема за добра вътрешна съгласуваност на скалата). Тази висока надеждност е сравнима със надеждността на оригиналния въпросник за дизайн на труда от изследването на Фр. Моргисон и Ст. Хъмпфри (2006), чиято средна надеждност е 0,87.

Надеждност/Скала („всички променливи“) Всички/Модел=ALPHA.

Обобщение на процеса и случаите

		N	%
Случаи	Валиден	45	100,0
	Изключения ^a	0	,0
	Общо	45	100,0

a. **Listwise** заличаване въз основа на всички променливи в процедурата.

Надежност

Алфа на Кронбах	N на айтемите
,735	29

Анализът на данните от емпиричното изследване е структуриран по съдържанието на въпросника за дизайн на труда, а получените резултати са изложени в сравнителни таблици, показващи изчислените стойности между трите отдела – ЗД, СЗ и ХУСУ с обобщените за изследваните дирекции.

Характеристики на задачата

Получените данни за тези характеристики от въпросника за дизайна на труда са представени на диаграма 1.

Диаграма 1

Автономия при планиране на работа

Работата позволява самостоятелно вземане на решения за планиране на възложените задачи в средна степен (3,4), същата степен е и за отдел ЗД (3,4), малко по-малка е за отдел СЗ (3,3) и малко по-голяма е за отдел ХУСУ (3,7). Има разлики при величините медиана и мода, което показва несиметричност в стойностите. Така например и двете статистически величини мода и медиана са с по-високи стойности (4) в обобщените данни за ДСП пред тези за отдел ЗД, което завишение идва от другите два отдела СЗ и ХУСУ. Това показва, че повече от изследваните лица в тези два отдела са определяли по-висока степен (4) пред тези в отдел ЗД.

Автономията при планиране на работата на социалния работник в ДСП е умерена. Това положение се дължи в голяма степен на нормативните документи, които определят точно процедурите и сроковете, които трябва да прилагат социалните работници в ДСП. Поради това, директорите на ДСП и началниците на отдели могат да делегират само в известна степен автономия на екипите в отделите да планират и разпределят случаите помежду си, при спазване на определените от закона срокове.

Автономия при вземане на решения

С близка до средната степен (2,7 при 2,5) определят автономността при вземане на решение при извършването на работата си социалните работници в ДСП, т.е. може самостоятелността при вземане на решения е още по-ниска от тази за планиране на работата. По отдели разбивката показва, че в отдел ЗД мненията на социалните работници са еднакви с общата тенденция за ДСП. Работещите в отдел СЗ определят своята самостоятелност за вземане на решение като малко по-малка (2,4), а техните колеги от отдел ХУСУ са с малко по-голяма (2,9) от средната за ДСП. Няма съществени разлики и в двете други изчислени статистически величини на медиана и мода. Тези резултати се различават с очакванията за много по-голяма самостоятелност при вземането на решения, характерни като цяло за социалната работа и особено за неправителствения сектор. Това е така, защото първо социалните работници в ДСП като държавна структура са на най-ниското ниво от специалистите в администрацията. Това ги поставя в неизгодната позиция на големия натиск от силно проявяваща се йерархичност и подчиненост, от спазване на субординацията при вземане на решения, характерно за държавните структури и организации. Такова явление по-скоро липсва в неправителствените организации, където социалният работник е центърът и специалистът, без който не може да се проведе нито една сесия, например в един „Дом за стари хора“. В държавни организации като ДСП социалните работници са само част от големия административен апарат, в случая на АСП, които изпълняват вече планираните и установени по-нагоре в йерархията социални помощи и услуги.

Въпреки малките различия в степента на автономност при вземане на решения между трите отдела в ДСП си струва те да се коментират, за да се отбележат причини и да се обясни тенденцията. Отделът СЗ по тази характеристика е с най-ниска средна степен, което се дължи в голямата си част на това, че и нормативното рамкиране е най-високо именно в този отдел. Отпусканите социални помощи като основна дейност на социалните работници, работещи там, са регламентирани като размер, начин на изчисляване с точно установени коефициенти и минимални и максимални прагове, критерии, лица, които подлежат на социално подпомагане, сроковете за извършването му. Ето защо и самостоятелното вземане на решения е доста по-ограничено, тъй като се генерират малко нерегламентирани алтернативи. Освен това, крайното решение за отпускане, изменение, прекратяване, спиране на социални помощи/услуги се взема от директора на ДСП, което допълнително ограничава самостоятелността в работата на социалния работник. Може би лек парадокс провокира другият резултат – за отдел ЗД, които е по-нисък от ХУСУ, въпреки че там разнообразието на задачите е най-голямо от трите отдела (вж. диаграма 1). Причини за това може да търсят в по-високата отговорност, която се изпитва от социалните работници в този отдел, инспирирана от основната група клиенти – децата. Работата с деца е много по-високо натоварена с отговорности и

очаквания, което в голямата си част ограничава социалните работници да проявяват по-голяма самостоятелност при вземането на решения от една страна. От друга, в голямата си част съдът – районен или окръжен – е този, който взема крайното решение за предприемането на някоя от мерките за закрила на детето.

Социалният работник в ДСП, в голяма част от работното си време, е в ролята на проучващ случая и събиращ информация, на чиято база дава предложение за действие – отпускане на социална помощ или услуга, приемане на мярка по закрила и т.н., което действие чака своето потвърждение от по-високо йерархично ниво – в организацията (директор) или от външен орган или институция (съд). Това прави неговата работа с по-слаба автономност при вземане на решения. Невинаги това е негативна тенденция – особено когато работата и взетите решения са с висока степен на отговорност, каквито са и в трите отдела; балансирането на правомощията превентира риска от грешки.

Автономия при избор на методи на работа

Средни са стойностите и при степенуването за самостоятелен избор и прилагане на методи в работата (вж. диаграма 1). Средноаритметично определената степен за ДСП е 3,2. По отдели най-висока степен има СЗ (3,4), а най-ниска – ЗД (3,0). Абсолютно равни са стойностите на другите две величини мода и медиана – 3, като това равенство е и между отделите. Това означава, че колегите са силно солидаризирани в мненията си за степента, които са определили за този показател.

Социалните работници в ДСП определят самостоятелността си при избор на методи на работа в средна степен. Автономията при използване на методите на работа е ограничена най-малко по две непреодолими причини, които и характеризират самата организация. Първата причина е тази на голямата правна регулация с множество нормативни документи. Дирекциите работят изключително в рамките на законите и поднормативните актове, например за отпускането на социални помощи и услуги, законът, правилникът и наредбата основно определят и ясно регламентират начина на отпускане на помощта или услугата. Също така са ясно разписани и видовете помощ и случаите на тяхното отпускане. Това рамкиране допълнително е подкрепено от няколко методики и вътрешни процедури на работа, което допълнително ограничава възможностите за самостоятелен избор на методи на работа.

Втората е статута на организация, който е държавен. Това означава в нашия случай силно централизирана организация, характеризираща се с тромавост и по-слаба гъвкавост в начините и методите на работа. Характера на работа е в по-голямата си част административен, което предполага по-малка работа с клиента и повече с предоставените от него документи.

Разнообразие на задачите

По отношение определяне на степен на проявление на характеристиката „Разнообразие на задачите“ се наблюдават по съществени разлики в мненията на социалните работници по изследваните отдели в ДСП. Така например обобщено за ДСП разнообразието на задачите е над средната степен със средноаритметично от 3,7. Модата е 5, което показва, че болшинството от социалните работници, участвали в изследването, са давали най-високата степен като по този начин охарактеризират своята дейност като разнообразна. Трябва да се отбележи, че разнообразие на задачи не липсва. Само като се отчете фактът, че предлаганите услуги в АСП и териториалните ѝ поделения в лицето на дирекциите „Социално подпомагане“ са над 50, става ясно, че дейността е доста обхватна и разнообразна. Социалните работници, работещи в отдел ЗД, изразяват мнение, че има голямо разнообразие на задачите със средноаритметично 4,6, а техните колеги от ХУСУ определят своята работа по тази характеристика в средна степен ($X=3,0$). Работещите в отдел СЗ по-скоро се солидаризират със средната тенденция, установена като цяло за ДСП ($X=3,8$). Другите две статистически величини също потвърждават тази тенденция, като за отдел ЗД и модата, и медианата са равни (5), т.е. болшинството от социалните работници определят висока степен. И обратно, тези две величини за ХУСУ са средни.

Тези резултати по отдели донякъде се припокриват с установените нормативно дейности, които извършват социалните работници в отделите, разписани им в длъжностните характеристики. Така например в отдел ЗД разписаните задължения и отговорности са най-много и напълно логично отговарят на получената висока степен за разнообразие на задачите. Също така разписаните задължения и отговорности в длъжностните характеристики на СЗ и ХУСУ са сравнително по-малко. Работа на тези два отдела като че ли е и по-ясно разписана чисто процедурно, което предположение е подкрепено от резултатите и от другите по-горе анализирани характеристики. Това създава донякъде усещането за извършване на по-еднотипни задачи макар това да не е съвсем така особено що се касае до отдел ХУСУ.

Разнообразието от задачи за отделите ХУСУ и СЗ е достатъчно и не се налага да се променя. Промяна е необходима в отдел ЗД, където трябва да се помисли за намаляване на някои от задълженията и отговорностите на социалните работници. Тяхната длъжностна характеристика силно се отличава от останалите две на отделите ХУСУ и СЗ по броя на задълженията и отговорностите с над 15 и повече. Необходимо е да се преосмислят функциите и целите на отдела на стратегическо равнище от АСП с цел по-добър и ясен фокус на отдела.

Значимост на задачите

Тази характеристика също е определена над средната степен като цяло от изследваните в ДСП лица (3,9). Медианата е почти равна със средното аритметично (4). Модата е 5, което показва, че повечето респонденти са поставяли висока степен за тази характеристика и считат, че изпълняваните от тях задачи са силно значими. Този положителен според теорията резултат може да се анализира като възможно следствие от няколко причини. Първата е навлизането и утвърждаването на социалната работа като една необходима и обществено значима дейност и професия, която помага на част от членовете на обществото, изпаднали в трудно финансово и социално положение, да съумеят да го преодолеят. В тази насока голям принос имат университетите, държавната власт, медиите, неправителственият сектор.

Друга причина са някои законодателни мерки, които добавиха доста отговорности на тези служби. От началото на промените през 90-те години дирекциите „Социално подпомагане“, или както са били известни преди това „Служби за социални грижи“, променят обхвата си на дейност по посока на неговото разширяване. Налага се обособяването на три отдела с различен фокус на обслужвани клиенти и социални проблеми.

Като следваща причина може да се отбележи увеличението на нормативните документи, по които работят социалните работници – в края на 90-те години и в началото на този век се приемат три нови закона с прилежащи правилници – ЗСП, ЗСПД, ЗИХУ. Към момента е на път да бъде приет и още един, регламентиращ предоставянето на социалните услуги в страната. Увеличиха се методиките за работа в сферата. Създадоха се стандарти за качеството на предлаганата услуга.

По отдели степента на значимост на задачите се различава, като за работещите в отдел ЗД е по-висока ($X=4,4$), а за тези от ХУСУ тя е по-близо до средната ($X=3,5$). Степента за отдел СЗ е също в сравнително висока и равна на общата за ДСП ($X=3,9$). Иначе казано, социалните работници от отдел ЗД считат в по-голяма степен, че изпълняваните от тях задачи и дейности са значими, пред тези в отдел ХУСУ.

Възможно обяснение за дискутирания резултат може да са и особеностите на клиентите. В ЗД клиентите са предимно деца и млади семейства, където отговорността е по-висока – все пак децата са една от групите население с особена закрила от държавата и обществото, което провокира у работещите с деца по-голяма загриженост и отговорност. Много често се налага социалният работник в този отдел да решава съдбата на децата в буквален смисъл особено когато се касае за критични случаи на деца в семейни кризи и насилие, деца на улицата или въввлечени в престъпна дейност. Именно тогава от навременната и адекватна реакция на социалните работници зависи до голяма степен и изходът от ситуацията, в която са попаднали децата, а и въобще тяхното бъдеще. От мерките за закрила, които ще използва и предприеме социал-

ният работник, ще зависи и бъдещото развитие на децата, попаднали в риск. При разводи и съдебни спорове за родителски права между родители много често социалната служба и в частност социалният работник са тези, които със своите констатации и оценки ще решат посоката на делото. Всичко това подхранва това усещане за значимост особено когато се вижда напредъкът или добре свършената работа в кратки срокове като спасено дете от насилие или престъпна дейност. При децата има в повечето случаи ясно и бързо развитие поради това, че те са гъвкави и бързо се учат, адаптират се към новото, сравнително бързо преодоляват травмите от случилото им се преди това, което обаче не се наблюдава със същата степен, бързина и лекота при възрастните, и особено при хората с някакъв вид и степен на увреждане, или старите хора, които са основни клиенти в другите два отдела и най-вече в отдела ХУСУ. При хората в напреднала и старческа възраст имаме вече затвърдени модели на поведение и мислене, които трудно и много бавно подлежат на някаква промяна. Старите хора са по-трудно адаптивни. Подобно е положението и при хората с увреждания, където темповете на напредък също са по-бавни и по-ограничени, мотивацията за промяна и адаптация към новите условия е по-малка, което от своя страна най-вероятно създава усещането у социалните работници за отсъствие на желание за сътрудничество, на омаловажаване и незначителност на тяхната дейност. Липсата на краткосрочен и отчетлив прогрес във водените и подпомагани случаи на хора с увреждания може да породи у специалистите, работещи с тях, чувства на невъзможност за подпомагане, на безпомощност и незначителност на извършваната от тях работа.

Социалните работници, участвали в изследването, определят значимостта на задачите си в сравнително висока степен. Това мнение не е напълно споделяно от социалните работници от трите отдела. Необходимост от вземане на мерки с цел повишаване на значимостта на задачите се наблюдава в отдел ХУСУ. Ръководителите може да помислят за провеждането на супервизии, с които да се помага на социалните работници, първо, да решават по-трудните случаи и, второ, да им се разшири погледът за възможностите и прогнозите при оказването на социалната помощ и подкрепа на клиентите.

Идентичност на задачите

С висока степен на проявление е и характеристиката „Идентичност на задачите“ ($X=4$). Това предполага, че социалните работници в изследваните ДСП припознават тази характеристика като една от водещите при описанието и дизайна на тяхната работа. Те считат, че работата им в голяма степен позволява да изпълняват задачите си от началото до края им. Това се потвърждава и от другата изчислена статистическа величина – Мо, където най-честата срещана степен е 5, най-високата възможна от скалата. Медианата също се намира във възходящия диапазон. Това е нормално, предвид по-голямата автоно-

мия, която имат за планиране на работата социалните работници, както беше отбелязано по-горе. Друго обяснение за този резултат може да се търси отново по линия на административния характер на работата, който предполага в голямата си част завършеност на работата от един служител. Например издаване на удостоверение за това, че лицето е регистрирано като социално слабо – социалният работник приема молбата, изготвя удостоверението на базата регистри в електронната система, отпечатва го и го дава на клиента да му послужи, за където е необходимо. Или друг пример – социалният работник приема молба-декларацията и другите необходими документи за изготвяне на социална оценка. След което се прави проучване, отива се на посещение на адрес, провежда се социална анкета, изготвя се доклад-предложение, минава се в комисия и след решението на комисията крайният продукт се вижда под формата на изготвения документ – социална оценка. Всичко това за около един месец и всичко това в същата служба и отдел, в която е подадена молба-декларацията с исканата от клиента услуга. В голямата си част по подобен начин протичат и останалите дейности, където социалният работник, поел случая, почти изцяло работи по него до приключването му. Разбира се, не всичко извършва сам – например, както се вижда в предния пример със социалната оценка, тя бива издавана в крайния си вариант от специално формирана комисия, в която участват различни специалисти от дирекцията и външни специалисти. Въпреки това случаят се води от социалния работник в отдел ХУСУ, всички по-малки стъпки и операции, довеждащи до крайния продукт – доклад-предложение – се извършват почти изцяло от него. Подобен пример е и случаят за отпускане/отказ на социална помощ, където отново имаме един водещ социален работник. Той проучва и подготвя доклад-предложение за отпускане/отказ или изменение на помощта, а директорът на дирекцията го разписва и прави юридически валидно. Целият процес преминава през един водещ случая социален работник, който вижда своята работа от самото начало до края. Получените резултати по отдели се различават с малка дистанция от общите за ДСП. Въпреки това показват логични тенденции, като например в отделите ЗД и ХУСУ средното аритметично по тази характеристика е с много малко по-ниска степен от 3,9. Това показва една макар и малка, но отчетена разлика от общата тенденция в посока по-малко проявяваща се идентичност на задачите. Това е съвсем просто обяснимо явление предвид това, че в ЗД много често социалните работници, работещи по-случая, са свързани с много други институции и техните действия и решения. Тази свързаност ще се види по-нататък и в резултатите от взаимозависимостта. Клиентите в по-голямата си част са малолетни и непълнолетни, с фокус върху грижата и защита на техните права и интереси от множество институции и органи в държавата. Това изисква едно сложно взаимодействие, в което социалният работник в ЗД в повечето случаи е само част и не може да изведе сам до край случая. Не напразно е създаден именно за този отдел и т.нар. координационен механизъм,

по който да се работи. Всичко това създава усещането в някаква степен за незавършеност на дейността от водещия социален работник. За отдел ХУСУ подобно усещане се създава при насочването на клиентите в социални услуги. Водещият на случая социален работник само насочва и подготвя документите за включване в социална услуга, но самото извършване на социалната услуга се осъществява от доставчика на социални услуги. В СЗ например отпускането на помощта се извършва изцяло от отдела и дирекцията до самото ѝ изплащане и процесът е напълно видим за социалния работник. Видима и по-ясно проследима е и неговата отговорност, което се изразява и в получените резултати, където средната получена оценка по характеристиката „идентичност на задачите“ е 4,2 или с малко, но по-голяма от средната за ДСП и в сравнение с останалите два отдела.

Може да се обобщи, че работата на социалните работници като цяло в ДСП позволява да се изпълняват задачите от началото до края им. Необходимо е търсене на механизми в организацията на труд за установяване на по-голяма идентичност на задачите в отделите ЗД и ХУСУ.

Обратна връзка от работата

Последна характеристика от тази група променливи е „Обратната връзка от работата“ или до каква степен продуктите и ефектите от извършваната работа могат да бъдат измерени количествено и качествено. И така като цяло за ДСП от получените резултати се вижда, че проявлението на тази характеристика е над средното ($X=3,6$). Това е логичен резултат, произтичащ от сложността на самата работа и от дългосрочност на проявление на ефектите от нея. От дългата липса на достатъчно ефективна система за измерване. Сега с въвеждането на новата Интегрирана информационна система в системата на АСП количествено може да се измерват по-успешно броят на приетите и обработени молби по различните нормативни основания, което е крачка напред. Още има какво да се желае, що се отнася до качествено измерване, което е по-сложен процес. По отдели и тук се наблюдават различия – в отделите ЗД ($X=3,4$) и ХУСУ ($X=3,3$) социалните работници смятат, че в по-малка степен е измерима тяхната работа количествено и качествено, пред тези от СЗ ($X=3,9$). В отдела СЗ има доста по-лесно измерване, за разлика от останалите два отдела, поради спецификата на дейността. Там основно се отпускат социални помощи с ясно установими критерии за измерване – брой молби, количество изплатени суми, брой подпомогнати лица и т.н., за разлика от множеството консултации, срещи с родители, деца, и други заинтересовани страни по случаите, както и повече работа на терен при отдел ЗД, които са трудно измерими.

Социалните работници в ДСП считат, че продуктите и ефектите от извършваната работа могат да бъдат измерени количествено и качествено, но има още много какво да се желае и променя в тази посока. Особено важно е да се създадат нормативи за време и натовареност, които да отчитат

спецификите на работа във всеки от трите отдела в ДСП. По този начин ще се бъде по-точно формирана нужната бройка от социални работници за изпълнение на работата от една страна, и от друга ще се повиши качеството на предлаганите социални услуги.

Характеристики на знанието

Получените данни за тази група характеристики от въпросника за дизайна на труда са представени на диаграма 2.

Диаграма 2

Сложност на задачата

От тази група първа характеристика на труда е „Сложност на задачата“ ($X=2,9$), където тя е определена в средна степен общо за ДСП. По отдели има разлики, като те са отново малки, подобно на до тук анализирани резултати за другите характеристики. По-съществена разлика има при отдел СЗ със средноаритметична степен от 2,6, където отговорилите там социални работници считат, че при изпълнение на тяхната работа в повечето случаи не се изисква постоянно търсене на експертно мнение от други служители на по-високо експертно ниво, за да бъде изпълнена успешно. Обяснение на този резултат отново може да се потърси в няколко посоки. Първата е в сравнително по-регулираната в нормативно отношение работа по отпускането на социални помощи, която се изпълнява от работещите в отдел СЗ. Втората възможна причина е свързана с първата и е в относително по-малко необходимата аналитичност в работата за разлика от другите два отдела например. Все пак отпускането на социални помощи е дейност с ясно изразени правила, критерии, групи клиенти, срокове, които се изпълняват в относи-

телно ясна последователност и повторяемост при всеки един случай, което намалява необходимостта особено при по-опитните служители да търсят допълнителна помощ от експерти и специалисти от по-високо експертно ниво. Трета възможна причина е по-малко зависещите решения от субективни фактори в сравнение с другите два отдела. Разбира се, това не означава, че в отдел СЗ не се изискват аналитични знания или специални знания и умения. Особено когато се правят социалните доклади, когато се определят редица помощи, изискващи по-точна индивидуализирана преценка – като отпускането на еднократни помощи за инцидентно възникнали случаи или заболявания например – където има по-голяма необходимост от обосновка за отпускането на помощта според случая и неговите особености и възможности, отколкото следване само на стандартните нормативно установени текстове и съображения.

Другите два отдела също се движат около средната степен за сложност на задачата, като характеристика на труда, като за ХУСУ тя е $X=3$, а за отдел ЗД е $X=3,2$. Този резултат от своя страна подкрепя доводите, изведени дотук, при охарактеризирането на работата както за отдел СЗ, така и като цяло за ДСП. Изчислената медиана (3) също потвърждава и подкрепя получената степен от средното аритметично. При изчисленията на модата се наблюдава една по-висока степен от 4 за отделите ЗД, СЗ и общо за ДСП. Интерес буди най-вече резултатът на отдел СЗ, където повече социални работници са преценили, че тяхната работа изисква съдействие от експертна помощ от по-високо ниво, което контрастира със средната стойност ($X=2,6$), изчислена за отдела. Това разминаване може да се търси в причини като например особеностите на извадката, сред които са опитността. При едно от изследваните ДСП социалните работници в отдела са били почти напълно подменени няколко месеца преди провеждането на емпиричното изследване. Назначените нови кадри все пак имат необходимостта да се обучат, като в процеса на обучение и навлизане в работата те се чувстват и по-несигурни в своите действия при изпълнението им на възложените задачи и задължения. Това от своя страна изисква по-голяма необходимост от консултиране с по-опитни служители, а когато те не са достатъчно в отдела, да се търси помощ и от по-високо ниво.

Обобщението за тази характеристика на труда е, че участвалите в емпиричното изследване социални работници определят сложността на полагания от тях труд като средно сложен дори под средната степен за работещите в отдел СЗ. Този резултат се разминава с много от предишни изследвания в социалната работа, където е описван трудът на социалните работници като много сложен. Т.е. чрез получените резултати ясно си проличава спецификите на дизайн на труда от вида, статута и особеностите на конкретната организация за социална работа.

Обработка на информацията

Следваща характеристика на труда е озаглавена „Обработка на информация“ или степента от необходимост от обработка и анализ на големи количества информация, за да се изпълнят успешно възложените задачи в работата. Степента по тази характеристика на труда е над средната – $X=3,9$ общо за ДСП. Тази степен е различна по отдели, където според работещите в отдел ЗД е по-висока ($X=с 4,2$), а за отдел ХУСУ – по-ниска ($X=3,7$), спрямо общата за ДСП. Както се вижда и тук различията са в много малък диапазон. Социалните работници определят своята работа като изискваща анализ и обработка на големи обеми от информация, потвърждават го и данните, получени от изчисленията на другите две статистически величини – медиана (4) и мода (5). Тези резултати не се различават от други подобни, правени до момента емпирични изследвания (Б. Господинов, Я. Мерджанова, Н. Радев и др.). Обработката на информация наистина е важна част от работата на социалните работници в ДСП. Например и в трите отдела се правят множество справки от други институции и организации с цел установяване на обстоятелствата по случая, проверка на информация в електронните бази данни на институции като НОИ, НАП, ДБТ, ГРАО. Набиране и обработка на информация от анкетните карти, интервюта и срещи с родители, деца, социално слаби лица, хора с увреждания и други, с техни близки, роднини и заинтересовани лица. Всеки прием на молба-декларация за поискана социална помощ или услуга е придружена с множество други удостоверяващи обективното състояние на клиента документи, от които трябва да бъдат извадени или зачетени записаните в тях обстоятелства. В отдел ЗД социалните работници трябва да съумяват и бързо да анализират и класифицират получената информация по случаите според нейната спешност особено когато се касае за деца, попаднали в кризисна ситуация. Друг е акцентът при обработката на информацията при работещите в отдел СЗ социални работници, където точността е от изключително значение особено що се касае до правилното изчисляване на размера на отпуснатите/изменените социалните помощи на лицата и семействата. В ХУСУ пък може да се каже, че основният акцент пада върху анализирането на информацията по посока насочване на клиента към най-подходящата социална услуга, към включването на най-подходящи интеграционни мерки съобразно потребностите, възможностите и особеностите на клиента.

От получените резултати по тази характеристика на труда социалните работници в ДСП определят своята работа като изискваща анализа и обработката на големи обеми от информация. Резултатите не се различават и с други правени до сега подобни емпирични изследвания. Обработката на информация е важна част от работата на социалните работници в ДСП и в трите отдела, въпреки това е наложително да се предприемат и мерки за намаляване на рисковете от информационно претоварване на служителите.

Разрешаване на проблеми

Следващата характеристика на труда „Разрешаване на проблеми“ се изразява в това доколко нормативно и организационно са направени процедури за действие при различни случаи и обстоятелства. И доколко се налага на самите работещи да реагират на тях по креативен и уникален начин. Общо за ДСП средната аритметична стойност по тази характеристика е 2,8, което е с малко под средното. Това означава, че социалните работници определят своята работа като сравнително добре организирана и нормативно регулирана дейност. Резултат, който е интересен сам по себе си най-малкото поради две причини. Първата е, че в законодателството в сферата на социалното подпомагане като цяло не липсват промени, а даже обратното – те са често и като че ли постоянни във времето. Това ясно проличава особено когато се погледнат в началото законите, където са обозначени измененията и допълненията им. Втората са множеството изменения и допълнения на нормативните документи, което може да доведе до трудности и сложност при прилагането им. Но получените данни показват, че тези причини явно не са с особено влияние или поне не сред изследваната извадка от социални работници. Разбира се, може да се потърсят аргументи за обяснение на тези резултати и в статута на изследваната организация, спецификата на работата в нея. Така например, както вече беше отбелязано, АСП е силно централизирана система, която предполага строга подчиненост и ред при вземането на решения от страна на служителите на отделните нейни нива. Силната централизация в управленската теория се характеризира като основна „спирачка“ за проявяването на по-голяма креативност при търсенето на решения и на възникнали проблеми в работата. В същата посока на разсъждение може да се подходи и към другия аргумент – спецификата на дейността на социалните работници в ДСП като предимно административна, различаваща се от други организации за социална работа, предлагачи социални услуги, където фокусът е работата с личността и възможностите на самия клиент. Иначе казано, свободата на решаване на проблемите при тях е по-голяма и най-вероятно по-толерирана от ръководството и от чисто търговско-пазарни причини, липсващи напълно при ДСП като монополна организация в държавния сектор. Конкуренцията на пазара на социални услуги все повече се засилва, с което и съвсем логично търсенето на различни и уникални работещи решения на възникналите проблеми при работата на социалния работник там е задължително условие за доброто позициониране на пазара. Резултатите по отдели показват по-висока средноаритметична стойност (3,3) в ЗД. Това е свързано с влиянието на факта, че в отдела съществува най-богатият набор от възможни мерки за предприемане при работата с деца, в сравнение с другите два отдела в ДСП. И СЗ, и ХУСУ имат по-ограничени законоустановени начини на подпомагане и подкрепа на техните клиенти. Също така, при засичането с данните, получени от дру-

гите инструменти, прилагани в емпиричното изследване, става ясно, че има немалко проблеми и противоречия на нормативно и на институционално равнище. Налице са и недостатъци и противоречия в нормативната база (например липсата на достатъчно правомощия от страна на социалния работник при настаняването на дете в делегирана от държавата социална услуга), чието преодоляване изисква от социалните работници да използват по-голяма креативност. Съществуват и доста мнения, споделени при срещите със социалните работници, за трудности и недостатъци при взаимодействието между Държавната агенция за закрила на детето и работещите в отдела ЗД в ДСП. Останалите две изведени величини медиана и мода са средни по степен (3) и са еднакви и за трите отдела.

Необходимо е да се намали силната централизация и голямата нормативна регулация на дейността на социалните работници в отделите на ДСП, така че да се осигурят повече възможности за проявление на креативност и уникалност при „разрешаването на проблеми“.

Разнообразие от умения

Съвсем естествено и логично след търсенето и прилагането на креативност идва и следващата характеристика на труда от тази група – разнообразието от използвани умения. Общо за ДСП тази характеристика има установена средна аритметична стойност 3,8. Статистическите величини за медианата е 4, а на модата – 5. Това означава на практика, че социалните работници, участвали в изследването, потвърждават във висока степен необходимостта от притежаването на различни умения и широк кръг от знания, за да могат да се извършват успешно възложените им задачи. От теорията е известно, че като междудисциплинарна наука социалната работа ползва множество знания и умения от други социални науки като педагогиката, правото, психологията, социологията, икономиката и др. Ето защо и нейното професионално приложение е невъзможно без тяхното използване. В ДСП осъществяваната социална работа е с по-административна насоченост и характер, който по-скоро ограничава използването на голямо разнообразие от знания и умения, но там се извършва социална работа, а не е само административна дейност. Разбира се, има още какво да се желае и резултатите в това отношение го показват. Разпределението по отдели на получените резултати дава и няколко нюанса, като за отдел ЗД изискването за прилагане на различни умения и знания според работещите там е в най-висока степен и по трите статистически величини (X 4,3, Me 5, Mo 5), а за ХУСУ с най-ниска степен (X 3,6, Me 3, Mo 3). Причини за тези различия могат да бъдат отново търсени по посока по-голямото разнообразие на мерки и начини за закрила на децата и семействата, по-голямата свобода при решаването на проблемите, по-голямата взаимосвързаност при работата с множество институции и организации, възрастовите особености на клиентите (особено

за децата) характерни за отдел ЗД. Или, съответно, по-малката работа като време и заложените дейности пряко с клиента, характерни и определени от работещите социални работници в отдел ХУСУ.

Необходимо е редуциране, намаляване на обема на извършваната от социалните работници в ДСП чисто административна работа и предвиждане на повече време за същинска социална работа.

Специализация

Първата група променливи завършва с характеристиката „Специализация“, която по същество представлява използване на специфични знания и умения, необходими за успешното изпълнение на трудовите задачи. Тази характеристика на труда по степен на проявление е една от високо оценяваните от участниците в изследването. Общо за ДСП средната аритметична стойност е 4,3 или иначе казано социалните работници определят извършваната от тях работа като високоспециализирана, изискваща специфични знания и умения. Това заключение е потвърдено и от стойностите на другите две статистически величини – Ме (5) и Мо (5). Тази специализация в работата на социалния работник е породена от множество причини, сред които като по-важни могат да се изтъкнат разнообразните характеристики на различните групи клиенти на ДСП, многообразието от предлагани социални помощи и услуги, множеството нормативни документи, по които се работи в ДСП, спецификите и сложността при осъществяването на помагания процес.

Социалните работници определят извършваната от тях работа като високоспециализирана, изискваща специфични знания и умения. Резултатите по отдели се различават само в изчислената величина средноаритметично, и то в много малък диапазон на стойностите, като общата тенденция е запазена и за трите отдела. Това дава още едно основание да се промени едно от изискванията за прием на работа на социален работник, което е заложено в нормативната уредба, а именно – изискуемо средно образование. На това образователно равнище не е възможно да се придобият всички необходими знания и умения, така че да се отговори по добър и качествен начин на специализацията в отделите. Още повече, че специалисти по социални дейности се подготвят в 10 университета в страната на по-високите образователно-квалификационни степени – бакалавър и магистър.

Социални характеристики

Получените данни за тази група характеристики от въпросника за дизайна на труда са представени на диаграма 3.

Диаграма 3

Социална подкрепа

Първата характеристика на труда от тази група е „Социална подкрепа“. Под това наименование се включват възможностите, които дава извършваната работа за сътрудничество и приятелства с други служители и колеги. Общо за ДСП установената средна аритметична стойност е 3,8. Това означава, че социалните работници, участвали в изследването, считат, че работата им в голяма степен създава условията и възможностите за приятелство и сътрудничество между тях. Това се потвърждава и от изчислените стойности на другите две статистически величини медиана (4) и мода (5). Потвърждава се и от получените резултати от други инструменти, използвани за целите на емпиричното изследване, например въпросник за удовлетвореност от труда. По данни от него удовлетвореността от труда на социалните работници е на средни нива въпреки някои проблеми – недобрите условия на труд, честата липса на консумативи и канцеларски материали, проявяваната агресия на клиентите към работещите в ДСП, ниското възнаграждение и други, които принципно водят до понижаване на удовлетвореността от труда. Именно създаваните приятелства и доброто сътрудничество отчасти компенсират споменатите проблеми и не позволяват рязък спад в нивата на удовлетвореността от труда на социалните работници. Много често благодарение именно на тези създадени приятелства и тясно сътрудничество се решават проблеми в работата, възникващи от организационен и институционален характер. Тези сътрудничества са в основата и на преодоляването на повечето от рисковите ситуации, на които попадат социалните работници, особено при посещенията им на адреси на клиенти и при пряка работа с клиенти в приемните. Социалната работа по

дефиниция е работа в подкрепа на социално слаби, на хора с увреждания и т.н., което неминуемо подкрепя и създаването на приятелства и тясно сътрудничество между извършващите я социални работници. Иначе трудно може да си представи човек, че социалните работници ще оказват подкрепа, ако те самите не получават такава.

От резултатите по отдели се вижда, че тази характеристика запазва тенденцията си спрямо общата за ДСП, като за отдел ЗД Х е 4 или с 0,2 пункта по-висока. Този резултат е напълно логичен и очакван, тъй като работата на социалните работници в отдел ЗД е силно зависима от осъществяването на добри контакти и сътрудничество както вътре в организацията, така и с външни на организацията лица и държавни органи. Тяхната работа, както се видя в сравнение с тази на другите два отдела, е по-аналитична, което изисква по-голямо черпене на опит от колеги и експерти на по-високо ниво. Това се допълва и от неотложността и дори спешността на реакция от получаваните сигнали за деца, попаднали в някакъв вид риск. От своя страна, това води необходимостта от проявление на по-голямо разбиране от страна на колегите. Същите тези колеги, които много често поемат текущата работа в ДСП и на своя колега, който е на адрес или в друга институция. Това би било невъзможно или би провокирало сериозни междуличностни проблеми, ако отношенията между колегите социални работници не са основани на доверието и съпричастността, характерни за приятелството. Работещите социални работници от отделите СЗ и ХУСУ като че ли по-малко усещат тази социална подкрепа в своята работа. Това може да се дължи на множество причини, като по-ясно открито е спецификата на самите дейности. В СЗ изчисленията на доходи за право на отпускане на социална помощ, на размера на отпускнатите/изменени социални помощи са голяма част от тяхната работа. Тяхното извършване е свързано с използване в по-голям обем от времето им в работата на „машината“ – компютъра. Освен това същата тази работа изисква по-голяма съсредоточеност и концентрация, за да се избегне в максимална степен допускането на грешки. Това в някаква степен ограничава социалните контакти между работещите, а оттам и до създаването на приятелства. Подобен пример може да се даде и за работещите в отдел ХУСУ, където се наблюдава по-голяма заетост на социалния работник с изследване на случая на клиента. Особено що се отнася до по-сложни случаи, изискващи множество действия. Например човек с тежко увреждане в следствие на заболяване като деменция, който едновременно с това е и самотен и в напреднала възраст, на когото трябва да се изготви социална оценка, да му се отпуснат интеграционни добавки, да се подпомогне с медицински средства и едновременно с това и да се потърси възможност за настаняване в специализирана социална услуга. Иначе казано, характеристиките на хората с увреждания като клиенти от всички възрасти, при които наред с типичните социални проблеми и трудности, характерни за конкретната възраст, се добавят и тези свързани с вида и степента на увреждането. Т.е.

случаите в отдел ХУСУ са с по-комплексен характер, изискващи много повече действия от страна на социалните работници, което запълва голяма част от времето им и създава в някаква степен проблем за осъществяването на повече социални контакти с колегите над професионалните такива. Разбира се, причини могат да се търсят и в характеристиките на извадката като например личностните особености на участвалите в изследването социални работници или други.

Изводът, който може да формулираме тук, е, че не са необходими по-съществени промени във връзка със създаването на условия за изграждане на приятелство и сътрудничество, но е необходимо да се поддържат тези нива, за да не се загубят ценните възможности, които предлагат неформалните контакти между социалните работници при извършването на работата.

Иницилирана и получена взаимозависимост (вътрешноорганизационна взаимозависимост)

Следващите две характеристики на труда от въпросника – иницилираната и получена взаимозависимост – ще бъдат анализирани заедно, тъй като са две страни на една монета. Монетата на вътрешноорганизационната взаимозависимост. Степента на проявление общо за ДСП на иницилираната взаимозависимост е $X=2,9$, а получената е $X=2,7$. Социалните работници считат вътрешноорганизационната взаимозависимост като част от труда им в малко под средната степен. Модата за иницилираната взаимозависимост е 1, което означава, че повечето от социалните работници определят за незначително проявлението на тази взаимозависимост в тяхната работа. Тези резултати отново могат да се обяснят със статута на ДСП като администрация, която не предполага непременно продължителен процес на работа със случая и клиента, а просто извършване на административна услуга; на посредничество при насочването и/или включването на клиента в друга социална услуга, предоставяна от друга социална организация, институция или доставчик. Друга основна причина и предпоставка за ниската определена степен на вътрешноорганизационна взаимозависимост от страна на социалните работници това е специфичното организиране на работата в социалната сфера – организирана във водене на случаи, което се ползва макар и в по-ограничен вариант и в ДСП. Това водене на случаи обединява предприемани от водещия социален работник дейности и възложени му трудови задачи, което от своя страна създава усещането за цялостна и самостоятелна работа, зависеща единствено от един служител. Разбира се, това донякъде е нереалистично усещане, което подвежда. Има кръг от трудови задачи, при извършването на които социалният работник трябва да сподели отговорността и/или да изчака решението на други служители както на едно и също експертно ниво, така и на по-високо. Пример в тази посока са всички случаи на клиенти, имащи право на социални помощи или услуги от различните отдели в ДСП едновременно,

при което социалният работник, работещ по случая, насочва клиента към другите компетентни отдели. Тогава чака техните решения за вида и размера на отпускнатата социална помощ, мярка или услуга и чак след това може да предприеме следващи действия в една или друга посока. Нещо повече, тази взаимозависимост е характерна особено за изнесените работни места, в част от които липсват представители и на трите отдела. При приема на случаите техните колеги от представените отдели приемат и после препредават случаите от компетенцията на непредставените отдели. Даденият пример е за едно и също експертно ниво. Друг пример за вътрешноорганизационна, но от по-високо ниво експертна взаимозависимост е този с издаването на окончателната заповед за отпускането/изменението/отказа/спирането/прекратяването на поисканата социална помощ и/или услуга от страна на директора на ДСП. Най-ниска средноаритметична стойност и по двете характеристики на труда се определя от работещите в отдел ЗД, като за иницирираната взаимозависимост тя е 2, а за получената е 2,5. По-интересни са стойностите и на другите две величини, където за иницирирана взаимозависимост M_e е 2, а за получената M_e е 3, M_o е 1 и за двете. Тези данни показват, че според социални работници в ЗД работата е слабо вътрешноорганизационно взаимозависима. С малко по-висока степен са изчислените статистически величини за другите два отдела, като социалните работници от отдел СЗ определят иницирираната взаимозависимост в средна степен ($X=3$), а за получената малко над средната ($X=2,8$). В отдел ХУСУ работещите там определят иницирираната взаимозависимост отново като над средната ($X=3,3$), а получената около средната ($X=2,6$) спрямо отдел ЗД. Тук се повтаря общата за ДСП тенденция. Съществени различия има при изчислението на другите две статистически величини при иницирираната взаимозависимост – M_e е 4, а M_o е 5 и за двата отдела СЗ и ХУСУ. Това означава, че все пак мнозинството от изследваните социални работници в тези отдели считат, че има значително по-силна иницирирана взаимозависимост или работата им е важна основа за работата на други служители. Причина за това разминаване във величините най-вероятно е работата на социалните работници по комплексни случаи. Например тяхната преценка и решение за вида и размера на отпускната социална помощ оказват влияние на случите на колегите им от други отдели. В отдел ЗД работещите там социални работници много често чакат именно решенията на колегите си от СЗ за избора на мярка за решаването на случаите с деца и семейства, попаднали в риск, от отпадане на детето от училище, от изоставянето на детето от своите родители и т.н. Подобни случаи могат да бъдат насочени и към ХУСУ особено като се има предвид, че лицата с увреждания са от всички възрасти, т.е. децата с увреждания са възможни клиенти едновременно на двата отдела (ЗД и ХУСУ) в ДСП. От предприетите действия и взетите решения на социалните работници в единия отдел могат да зависят и мерките и вземането на решенията от колегите им в другия отдел.

Вътрешноорганизационната взаимозависимост като характеристика на труда в ДСП е необходимо да бъде разширена особено когато се решават случаи и се работи с клиенти с комплексни проблеми. Социалните работници в отдел ЗД често работят с такива и е необходимо да бъдат подкрепени от техните колеги от другите два отдела, като по този начин първо ще се решават по-успешно техните случаи, а от друга страна, ще се намали стресът им. За целта началниците на отдели трябва да стимулират тясното сътрудничество между поверените им отдели.

Взаимодействие с външни организации

Следваща характеристика на труда от тази група е взаимодействието с външни организации, държавни органи и лица. Общо изведените резултати за ДСП по тази характеристика я определят във висока степен, където средноаритметичното е 4,3, Ме и Мо са по 5. Анализът на тези резултати може да бъде само в една посока, а именно че според социалните работници, участвали в настоящото изследване, работата им изисква взаимодействие с хора и служители от други организации и институции в много голяма степен. Най-голяма степен на взаимодействие с външни организации определят работещите в отдел ЗД, където $X=4,7$, стойност, близка до максималната. Резултатите от отдел ХУСУ повтарят напълно тези на общо изчислените за ДСП. Малко по-ниски са тези за СЗ, където е определена също висока степен на проявление на тази характеристика на труда като X , Ме и Мо са по 4. Тези данни отразяват реалната ситуация както за ДСП, така и за трите му отдела. Всъщност този резултат не би трябвало да е изненадващ, тъй като по своя характер социалната работа има посредническа функция – между клиента и неговите близки, обкръжение, институции и ресурси за подпомагане. Така че, независимо че ДСП е държавна институция за социална работа и административна структура и функции, взаимодействието с външни субекти и институции като характеристика на труда на социалните работници в ДСП е силно изявена.

Могат да се добавят и още възможни причини за получените за тази характеристика на труда резултати в ДСП. Социалните услуги и помощи през последните години станаха много повече както като брой, така и по вид целеви групи, място и продължителност на предлаганата услуга. Това увеличаване, особено при социалните услуги, се дължи на три процеса, характерни за прехода у нас и досега – децентрализацията, деинституционализацията и либерализирането на пазара на социални услуги. С тези процеси и особено с последния навлязоха нови „играчи“ като доставчици на социални услуги, освен монополното проявление на държавата дотогава. С изначалното приемане в страната на концепцията за социалната държава стана ясно, че социалната работа ще навлезе във все повече сфери на човешката дейност, а за нейното реализиране ще отговарят все повече институции – обществени и неправителствени. Например за последните 15–17 години се появиха цели четири нови агенции

в социалната сфера като Държавната агенция за закрила на детето, Агенцията по заетостта, Агенцията за хора с увреждания, Агенцията за „Социално подпомагане“, множество обществени и регионални съвети. Общините от своя страна паралелно развиват своята социална политика и допълват „терена с нови местни играчи“ в социалната сфера.

Получава се така, че социални работници в ДСП работят с все повече и по-разнообразни външни организации и институции в социалната работа, към които да насочват своите клиенти или да ползват техните възможности. Работещите в отдел ЗД като че ли са и най-натоварени с тази характеристика в тяхната работа. Това също е логично, тъй като целевите групи, които обслужват, са обект на работа и проучвания и от множество други държавни органи особено що се касае до децата. Това налага социалните работници в отдела да работят много в сътрудничество и взаимодействие с всички. Неслучайно и Координационният механизъм за сътрудничество ги задължава допълнително да работят в тази посока, което неминуемо води до показаните в изследването резултати за отдела.

Обратна връзка от други

Последна характеристика от групата „Социални характеристики“ на труда изглежда сходна с анализираната вече „Обратна връзка от работата“ от първата група „Характеристики на задачата“. Тук обаче се има предвид получаването на актуална информация за количеството и качеството на изпълнението на задачите и продуктите. Т.е. при първата група въпросът е дали могат да бъдат измервани количествено и качествено задачите, а тук е дали се дава информация от тяхното количественото и качествено измерване. Общо за ДСП резултатите за тази характеристика на труда показват следното – средноаритметичното е 3,3, Ме е 3, а Мо е 5. Почти еднакви са резултатите, получени по отдели, като за ЗД $X=3,4$, за ХУСУ е 3,2, а за СЗ е равно на общото за ДСП. Респондентите считат, че в средна степен получават информация относно количественото и качествено изпълнение на трудовите си задължения и отговорности от отговорните за това лица. Противоречива е стойността на модата, която показва, че болшинството от отговорилите са определяли висока степен, което може да се тълкува и с причини, свързани с ефекта на социалната желателност при отговарянето. Все пак тези оценки се дават основно от техните началници, което в една строго централизирана и йерархизирана система засилва тяхното влияние.

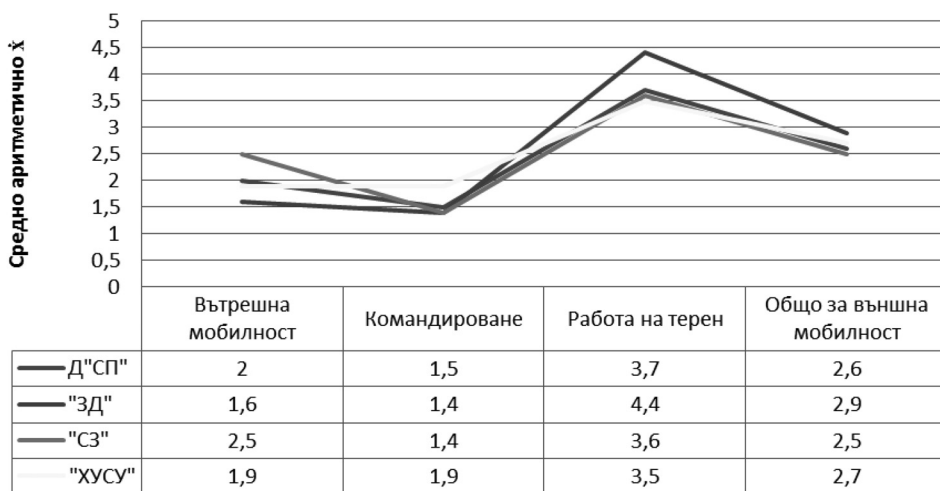
Необходимо е повишаване на информираността на социалните работници по отношение на количественото и качествено изпълнение на трудовите им задължения и отговорности. Чрез новата Интегрирана информационна система, въведена през 2016 г., количествено може да се показват измерените извършени дейности (като например броят на приетите и обработени молби по различните нормативни основания), което е крачка напред. Що се

отнася до качествено измерване, все още има трудности по намирането и определянето на най-правилните и точно отразяващи обективната действителност начини, методи и критерии в този процес. Правят се периодични атестации на служителите, с които се отразяват професионалното развитие и степента на справянето на служителя с възложените му дейности. Това е добър, но недостатъчен инструмент и е необходимо търсенето на други. С точното и справедливо количествено и качествено измерване на постигнатите трудови и професионални резултати, както и навременната и подходяща поднесена информация за това на работеците може да се постигне много повече. Повече в процеса на мотивиране на персонала, при намаляването на социалното напрежение в колектива и постигането на добър работен климат, както и да се постигне по-справедливо възнаграждение.

Мобилност на работата

Тази група характеристики на труда е нова спрямо оригиналната структура на въпросника и е включена, за да отрази спецификите на организациите за социална работа. Тя е важно определяща гъвкавостта на извършваната работа и трудовата организация. Резултатите получени за тази група характеристики в ДСП са представени на диаграма 4.

Мобилност на работата

Диаграма 4

Вътрешна мобилност

В настоящото изследване вътрешната мобилност е изведена като необходимост, която изисква смяна на работните места или обекти в пределите на организацията. В изследваната трудова организация има ограничени въз-

можности за такъв тип мобилност. Например за ДСП социалният работник на едно работно място консултира и приема молбите – помещенията, определени за приемни, а на друго ги обработва по-нататък. От участвалите в изследването ДСП-та само едно нямаше определена приемна. За сметка на това имаше изнесени работни места, които по същество също може да се възприемат като второ работно място в рамките на организацията. По този начин ги възприемат и от АСП, където не се допуска използването на командировъчни при пренасочване на работната сила на работа в тези изнесени работни места. Когато става дума за територията на един голям град, това е напълно нормално, но когато става дума за такива изнесени работни места, които се намират в други населени места и при по-отдалечени със слаби транспортни връзки, може да се помисли по друг начин върху този въпрос. Мобилността на изследваните социални работници по работни места вътре в ДСП е слаба ($X=2$). Резултатите от изчисленията на другата величина – модата, е 1, т.е. болшинството социални работници дават още по-ниска степен. Работата на социалните работници в ДСП се характеризира с много слаба мобилност на работните места вътре в организацията. По отдели тази характеристика на труда също е определена в ниска степен.

Вътрешната мобилност в ДСП може да се реализира и като смяна на отдела, в който работи социалният работник (например от СЗ да отиде в ЗД или ХУСУ и обратно). Получените резултати и наблюденията показват, че такава практика е минимална в ДСП. А теорията отдавна е доказала предимствата на един такъв подход при управлението на човешките ресурси, допринасящ за професионалното и кариерно развитие на специалистите (чрез надграждането и придобиването на компетенции и хоризонтална мобилност), за разнообразяването на труда, което влияе положително и върху мотивацията и удовлетвореността, и др. Методът на ротацията на длъжностите съществува като практика в много други сфери, доказал е положителните си ефекти за персонала и организацията, което е аргумент да започне да се прилага и в ДСП.

Външна мобилност

Поради спецификата на социалната работа в ДСП, изискваща посещения на адреси на клиентите, тази характеристика бе разделена на две части: общи случаи на външна мобилност, или това е командироването; и специфична работа на посещение на адрес, или работа на терен. По този начин ще се направи и по-дълбок анализ за спецификата на външната мобилност. Общо за ДСП степента на външната мобилност е средна ($X=2,6$ при $Me\ 3$, $Mo\ 5$), от която за командироване е съвсем ниска ($X=1,5$, при Me и $Mo\ 1$). Външната мобилност, свързана с работа на терен, е със значително по-високо степен ($X=3,7$ при $Me\ 4$ и $Mo\ 5$). Освен това голямата част от изследваните социални работници дори определят с най-висока степен работата на терен като необходима и чес-

то налагаща се. В реалната работна обстановка често се налагат посещенията от социалните работници на адреси на клиентите, където се извършват проучвания, правят се социални анкети и проверки за фактическото социално и материално състояние на кандидатстващите за социални помощи или услуги клиенти.

Тези посещения са регламентирани и в нормативните документи, като по-подробно са описани в длъжностните характеристики под следните формулировки.

За отдел СЗ:

- „Извършва проверки на място, проучва документацията и събира информация за изготвяне на социалната анкета.
- Извършва проверки на подпомаганите лица и семейства съгласно нормативната уредба.
- „Издирва нуждаещите се от социална помощ лица и семейства.“ (Длъжностна характеристика за длъжността „Социален работник“ в отдел СЗ на ДСП.)

За отдел ЗД:

- „Проучва и събира данни за дете от: семейството, училището, детската ясла и градина, специализирана институция и/или услуга от резидентен тип, роднини, близки, съседы, други ДСП, личен лекар и други източници при необходимост. Активно набиране на информация за уязвими групи деца и семейства.
- Извършва проучване и оценка на сигнали за деца в риск и при установяване на риск за детето открива случай.
- Осъществява наблюдение и подкрепа на деца, настанени в приемни семейства.
- Участва в съдебни и административни производства, когато е упълномощен от директорът на ДСП.
- Изпълнява задълженията, съгласно разписаното в Координационен механизъм за рефериране и обгрижване на непридружени деца жертви на трафик, завръщащи се от чужбина. Извършва мобилна социална работа и изготвя доклади за констатираните обстоятелства.“ (Длъжностна характеристика за длъжността „Социален работник“ в отдел ЗД на ДСП.)

За отдел ХУСУ:

- „Извършва проверки на място, проучва документацията и събира информация за хронично болни, деца/лица, лица в надтрудоспособна възраст, военноинвалиди и хора с увреждания.
- Издирва нуждаещите се от социална помощ и социални услуги лица и семейства.
- Издирва нуждаещите се от цели и социални помощи и социални услуги лица и семейства.“ (Длъжностна характеристика за длъжността „Социален работник“ в отдел ХУСУ на ДСП.)

Както се вижда, в извършваната социална работа в ДСП е сериозно заложена работата на терен и за трите отдела, което се доказва и резултатите по отдели, представени на диаграма 4. Това е продиктувано и от повечето зложени дейности и задължения на социалните работници, които са им поставени да извършват на терен в длъжностната им характеристика.

Важно е да се отбележат и няколко проблема, споделяни при срещите със социалните работници, с които се сблъскват при изпълнението на външната мобилност. Първият е проблемът с придвижването до адресите, който се състои в отнемането на много време за път. Ако за едно посещение с цел проверка на живущите на посочен адрес е необходимо не повече от 10 минути, то пътуването до този адрес може да продължи от 30 минути до няколко часа особено когато става въпрос за посещение в друго населено място. Това отнема голяма част от работното време на социалния работник и „взема“ от времето на другите дейности и задачи. Друг проблем е този с агресивни клиенти, които особено при проверки с установяване на нарушения създават конфликтни и рискови ситуации. И накрая и като преход към следващата група характеристики на труда е проблемът с липсата на достатъчно предоставени безплатни карти/билети за градски/междуградски транспорт, липсата на лични защитно-предпазни средства (калцуни, маски за лице, ръкавици) при посещения на заразно и инфекциозно болни клиенти. Проблеми, чието решение е важна стъпка към подобряване на организацията на работа и условията на труд на социалните работници, а оттам и към повишаване на мотивацията, удовлетвореността от труда и качеството на работа.

Промените, които може да внесат подобрене и решаване на част от посочените проблеми и недостатъци при работата на терен, са: първо, създаване на организация на работа, при която посещенията на терен да се извършват от двама социални работника особено при рискови адреси (това за радост е честа практика в ДСП); второ, закупуване на таблетки, които да се използват при работата на терен, което ще спестява много разход на време, тъй като социалните работници ще могат да извършват цялата писмена работа и в електроните дела още докато са на адреса или по пътя. Интегрираната информационна система с обединената база от данни създава много добри условия за това подобрене.

Работна обстановка / условия на труд

Това е последната група характеристики на дизайна на труда, влиянието на които, за разлика от останалите разгледани дотук, е относително постоянно. Например характеристиките на мобилността действат само когато социалният работник работи в мобилност, но условията на труд (в частност липсата на консумативи) му оказва постоянно негативно влияние – и когато работата му е сложна, и когато тя изисква използване на множество и различни знания и умения, и когато се налага да работи съвместно с други служители, и когато

работи в помещенията на организацията, и когато е на терен. Ето защо те са от особена важност при определянето на дизайна на труда. Обобщените резултати за тази група характеристики са представени на диаграма 5.

Условия на труд

Диаграма 5

Ергономия

Под ергономия се разбира наличието на достатъчно и удобни за използване материално-технически средства и мебели и липса на здравословни оплаквания като следствие от тяхното ползване. Резултатите от тази характеристика показват, че има още много какво да се желае в това отношение. Изследваните лица от ДСП като цяло определят в сравнително ниска степен ергономичността на ползваната материално техническа база със средноаритметично от 2,5. Медианата и модата са със стойности 1, което само потвърждава ниския среден резултат. В действителност от посещенията в изследваните дирекции се наблюдават доста проблеми в материално-техническото осигуряване и оборудване. Например недостатъчно компютри, офис техника и консумативи за нея, в голямата си част работните бюра и столове са стари и неергономични. Трябва да се отбележи, че през последната една-две години са предприети доста мерки от АСП по преодоляване на тези проблеми като закупуването и подмяната на офис техниката с нови компютри, принтери и мултифункционални устройства (2016), подмяна на стари и закупуване на нови офис мебели и обзавеждане, въвеждане на нови програмни продукти като Интегрираната информационна система и деловодната програма „Архимед“ (2015–2016).

Психически изисквания

Тази характеристика на труда като средноаритметична степен на проявление общо за ДСП е 4. Мо е 5. Това означава, че социалните работници, участвали в изследването, определят своята работа като използваща във висока степен умствения труд. В отдел ЗД това изискване за умствен труд е с по-високи стойности ($X=4,5$), а в ХУСУ е с по-ниска степен ($X=3,6$ и $Mo=3$). Това различие може да се обясни със следните причини: по-голямата аналитичност на работата на социалните работници в ЗД, коментирана по-горе в изследването, която изисква и повече умствено и нервно-психично напрежение. По-голямата посредническа роля в работата на социалните работници в отдел ХУСУ, където те посредничат и насочват клиентите за настаняване в социална услуга, посредничат по получаването на медицински и помощни средства и в по-малка част работят самостоятелно по случаите, което е повлияло при определянето на психическите изисквания макар и в голямата си част това да не е така.

Физически изисквания

Тази характеристика е също с ниска степен по изчислените величини, като общо за ДСП средното аритметично е 2,1, Ме е 2, а Мо е 0. Съвсем очакван резултат, предвид липсата на трудови задачи и задължения, изискващи полагането на физически труд. Елементи на физически труд могат да се опишат при инцидентно възникнали случаи, най-вече при помагане придвижването на трудноподвижни клиенти, на терен, при настаняване в социални услуги и т.н. С почти равни стойности са изчислените статистически величини по отдели.

Ползване на оборудване

Тук се има предвид използването на различни видове оборудване и/или технически средства при изпълнение на трудовите задачи и задължения. От резултатите се установи, че социалните работници в изследваните ДСП определят тази характеристика на труда като проявяваща се в малко над средната степен ($X=2,8$). В дирекцията като държавна служба, натоварена в по-голямата си част с административни функции и дейности, може да се каже, че няма съществена необходимост от използването на специфично оборудване от страна на работещите. Въпреки това се използват технически средства като компютри, принтери, мултифункционални устройства, диктофони. По отдели данните показват, че тези технически средства най-много са ползвани от работещите в отдел ЗД ($X=3$) и най-малко от работещите в ХУСУ ($X=2,3$).

Условия на работа

Получените резултати за тази характеристика на труда, която включва няколко показателя, са представени на диаграма 6. Ниските стойности, получе-

ни за осветеност на работното място ($X=2$, Me е 2, а Mo е 1), ясно индикират наличието на проблем с нормалната осветеност на работното място. Това се потвърждава и от направените посещения на работните помещения на изследваните ДСП, при които се установи неработещи луминесцентни пури по осветителните тела, а в една от изследваните ДСП изключително отдалечени осветителни тела от работните места поради много високите тавани на работните помещения. По отдели тенденцията също е запазена спрямо общата за ДСП.

Условия на труд

Диаграма 6

Следващият показател е климатизация на работното място, чийто резултати общо за ДСП показват също ниска степен ($X=1,6$, Me и Mo 1). Социалните работници от изследваните дирекции определят климатизацията на работните им помещения като слабо осигурена и определено влияеща се от крайностите в метеорологичните условия. По отдели тенденцията също е запазена спрямо общата за ДСП.

Следващ показател на тази характеристика е липсата на вредни и опасни за здравето агенти. От получените резултати ясно се откроява мнението на социалните работници, участвали в изследването, че в голяма степен липсват вредни и опасни за здравето агенти на работните им места. По същество наистина това е така отново поради характера на работа и сферата на дейност, които не са производствени, а хуманитарни. Това не предполага използването на вредни и опасни химикали, газове и други подобни агенти, характерни за някои сектори на промишлеността като например металургия, нефтохимическа и др.

Последен показател към характеристиката „Условия на работа“ е рискът от заразни и инфекциозни заболявания на работното място. Резултатите, по-

лучени общо за ДСП, изискват специално внимание. Участниците в изследването изразяват категорично мнение, че е много висока вероятността да се разболеят от заразни и инфекциозни заболявания на работното място ($X=1,5$, Me и Mo 1 – важно е тук да се отбележи, че степените на този показател трябва да се отчитат в обратен ред). Тази тенденция се подкрепя, както вече беше споменато, и от липсата на лични защитно-предпазни средства като калцуни, медицински маски за лице, ръкавици, дезинфектиращи кърпи, които да се осигуряват от АСП, а и да се задължават да се носят от социалните работници при рискови адреси и клиенти. Както е известно от практиката, не са редки случаите на клиенти, които в следствие от общото им социално и материално-битово положение много често заболяват от инфекциозни и заразни болести, които понякога дори не са установени напълно преди досега им със социалните служби и в частност с ДСП. Ето защо не трябва да се пренебрегва тази част от осигуряването и контрола на условията на труд. Осигуряването на здравословни и безопасни условия на труд и запазването на живота и здравето на специалистите спестява много повече в сравнение с плащането на болнични и отсъствието на социалните работници от работните им места в следствие на придобитите заболявания.

Необходимо е подобряването на условията на труд в работните помещения на дирекциите. Това може да стане, като се направят:

- първо, ремонти на работните помещения (подмяна на дограми, подови настилки, санитарни възли);
- второ, се подобри функционалността на наличната отоплителна система и се осигури охладителна климатична система;
- трето, се подобри осветеността, там където не отговаря на изискванията и държавните стандарти;
- четвърто, се осигуряват регулярно на всеки социален работник необходимите лични предпазни средства и се следи за тяхното използване;
- пето, се осигуряват ергономични офис мебели.

Важно е да се отбележи, че по голямата част от тези препоръки се работи активно през последните години, като се правят поетапно ремонти на дирекциите „Социално подпомагане“ от АСП. Необходимо е този процес да се ускори, от една страна, и, от друга, да се подобри осигуряването на консумативи и особено на лични предпазни средства.

Заключение

В настоящата студия бяха анализирани концепцията за дизайн на труда, като част от дейностите по управление на човешките ресурси, и специфичните проявления на характеристиките на труда в дирекции „Социално подпомагане“ като организации за социална работа със специфичен статут и функции. Бяха дискутирани различни понятия и определения, използвани в

теорията на управлението на човешките ресурси, свързани с дизайна на труда, на която база е изведена работна дефиниция за дизайн на труда. Бяха очертани и особеностите на дизайна на труда в организациите за социална работа, и по-конкретно в ДСП.

В заключение може да се каже, че заложените задачи на емпиричното изследване бяха изпълнени. Конструиран беше инструмент за анализ на характеристиките на труда по модела на концепцията за дизайн на труда, който е съобразен с особеностите на организациите за социална работа и в частност ДСП. Този инструмент бе апробиран в няколко дирекции „Социално подпомагане“. Проучено беше мнението на социални работници, работещи в ДСП, като първо бяха установени характеристиките на труда, а после бяха степенувани по проявлението им. Беше направен сравнителен анализ на получените резултати между трите отдела „Закрила на детето“, „Социална закрила“ и „Хора с увреждания и социални услуги“ и очертана обобщена картина като цяло за ДСП. Бяха посочени множество примери от практиката на социалните работници, обясняващи и подкрепящи получените резултати.

Формулираните допускания, отразени в хипотезите на изследването, се доказаха напълно. Характеристиките на труда, изследвани с въпросника за дизайн на труда, се проявяват в различна степен в ДСП. Разлики в проявлението им има и за всеки от трите отдела – ЗД, СЗ и ХУСУ – което определя специфика на труда и на дизайна на труда в тях.

Обобщените изводи от емпиричното изследване са представени, като са групирани по трите разгледани категории – характеристики на труда във въпросника.

Мотивационна

Автономността при вземане на решения и методите на работа са по-ограничени в дирекциите, наред с това съществува голямо разнообразие от задачи. Значимостта на задачите и тяхната идентичност са във висока степен, а обратната връзка се осъществява добре, но има още какво да се усъвършенства и подобрява както по количествено-качественото измерване на свършената работа, така и при отчитането ѝ. Задачите, изпълнявани от социалните работници в ДСП, се определят като средно сложни, но свързани с боравенето с големи обеми от информация. Като сравнително ниска се отчита необходимостта от използване на креативност при решаването на проблеми, но е висока специализацията и изискването за притежаване на разнообразни умения и широк кръг от знания. Трудът е определен и като слабо вътрешно мобилен, но със сравнително регулярна и продължителна работа извън организацията, главно като работа на терен.

Отчитането на тези установени характеристики на труда на социалния работник в ДСП от ръководителите би повишило ефективността:

- ▶ при изготвянето на планове за мотивиране на персонала;
- ▶ при избора на методи и начини за мотивиране;
- ▶ при създаване на условия за привлекателност и значимост на труда и професията като цяло.

Социална

Организацията на труда позволява високо сътрудничество между работещите в ДСП. Вътрешноорганизационната взаимозависимост е под средната, а взаимодействието с външни организации е съществена част от труда на социалните работници в ДСП. Информирането за количеството и качеството на изпълнените трудови задължения от страна на ръководството е в средна степен.

Отчитането на тези установени характеристики на труда на социалния работник в ДСП от ръководителите би способствало при:

- ▶ създаването на добър работен климат;
- ▶ подобряването и моделирането на организацията на работа;
- ▶ повишаване на удовлетвореността от труда на работещите.

Контекстуална

Полаганият от социалните работници в ДСП труд е определен като изключително умствен. Условията на труд имат доста недостатъци, свързани с ергономичността на материално-техническите средства и мебели, осветеността, климатизацията на работното място. Трудът е нискорисков от гледна точка на влиянието на вредни и опасни агенти върху здравето, но с висок риск от заразяване с инфекциозни заболявания.

Съобразяването с установените характеристики на труда в ДСП в тази категория от ръководителите би намалило риска от:

- ▶ висока заболяемост и често отсъствие от работното място на социалните работници поради здравословни причини;
- ▶ високи нива на текучество на персонала;
- ▶ намаляване на производителността на труда.

*Апробираният вариант на въпросника за дизайн на труда и получените от него данни могат да бъдат използвани за **редизайн на труда на социалния работник в ДСП**. Редизайн, който да бъде актуален, т.е. съобразен с новите тенденции и изменения на труда, които се случват. Редизайн, който по-добре да решава редица проблеми при управлението на човешките ресурси. Отчитането на актуалното състояние на дизайна на труда на социалния работник разкрива нови възможности пред ръководството за управлението на човешките ресурси, за търсенето на по-добри и по-ефективни решения за преодоляване на проблеми в организацията и отделите ѝ като текучество на персонала, относително голяма натовареност, ниска привлекателност на труда и други, тясно свързани със състоянието на изследваните характеристики на труда.*

Апробираният въпросник за дизайн на труда, както и получените резултати могат да бъдат използвани от началниците на отдели и директорите на дирекции в ДСП при съставянето на работните графици и планове за управлението на човешките ресурси на оперативни равнища. Особено полезни биха били за експертите натоварени с управлението и развитието на човешките ресурси и ръководителите в АСП на стратегическо равнище.

Конкретни препоръки за редизайн, които биха повлияли положително на очертаните проблеми:

- Създаване на независимо звено – мобилна група, осъществяваща мобилна социална работа на територията на по-големия град или областта. Особено полезна ще бъде на социалните работници от отделите ЗД и ХУСУ. Тази група да работи на 24-часов режим и да обслужва работата на терен, свързана с първоначален контакт с клиента, при сигнал, при пренасочване към друга социална услуга и т.н. В тази група да има специалисти от различен вид, които често така или иначе се ангажират при различните комплексни случаи. Такива специалисти освен социалните работници са медицинско лице (възможно е парамедик, медицинска сестра), психолог, сътрудник на МВР, социален педагог, преводач (особено за случаите с бежанци). Тази служба да разполага с коли. По този начин ще се спестят доста от случаите на ангажиране на „Бърза помощ“, на патрулните коли на МВР, на социалните работници, работещи в ДСП, които са нехарактерни за тях, но отнемат много от тяхното време и ресурс.

- Осигуряване и регламентиране на използването на лични предпазни средства на социалните работници в ДСП.

- Осигуряване на таблети на социалните работници и определяне на ред за използването им (при посещения на адрес).

- Провеждане на регулярна супервизия на социалните работници в ДСП, както и извънредна при необходимост.

ЛИТЕРАТУРА

- Владиминова, К. и др.(1999) Управление на човешките ресурси. 2 част. София.
- Бойкова, Г. (2013) Длъжностната характеристика и персоналната спецификация – основа на качествения професионален подбор. – http://seanewdim.com/uploads/3/2/1/3/3213611/boykova_k.g._job_specification_and_personal_specification__the_basis_of_the_qualitative_staff_recruitment.pdf – посетен на 19.03.2015.
- Василев, Григор (2007) Актуални проблеми на социалната работа. София.
- Ведър, О. (2014) Управление на човешките ресурси. София.
- Върбанова, С. (2008) Можем ли да управляваме стреса в работната среда или как да превъзмогнем Бърнаут – Синдромът. – В: Управление в социалната работа (Сборник от статии по проект Леонардо да Винчи LDV Project NL/96/B/F/PP/157623), 128–145, София.

- Ганева, М. (2009) Подготовка на социалните работници, базирана на развиване на компетентности за практиката. – В: Подготовка, професионална реализация и социален статус на социалния работник, 97–104, София.
- Генчев, А. (2017) Проектиране и анализ (дизайн) на труда и натоварване на социалните работници в дирекции „Социално подпомагане“. – *Е-списание „Социална работа“*, брой 2.
- Глазичев, В. Дизайн как он е. – http://www.3info.by/upload/iblock/eef/vyacheslav_glazichev_dizayn_kak_on_est.pdf – посетен на 19.03.2015.
- Длъжностна характеристика за длъжността „Социален работник“ в отдел ЗД на ДСП.
- Длъжностна характеристика за длъжността „Социален работник“ в отдел СЗ на ДСП.
- Длъжностна характеристика за длъжността „Социален работник“ в отдел ХУСУ на ДСП.
- Дойкова, Ст. (2013) Синдромът „Бърнаут“ и социалните условия на работното място в сферата на социалното подпомагане. Автореферат, БАН. – http://www.iphs.eu/n/images/Psihologiq/Stefka_Dojkova/avtoreferat.pdf – посетен на 19.03.2015.
- Донъли, Дж. (1997) Основи на мениджмънта. София.
- Закон за закрила на детето – официален сайт на Агенция „Социално подпомагане“ – http://www.asp.government.bg/ASP_Files/zzd.doc – посетен на 19.03.2015.
- Иванова, Стоименова, Н. (1986) Дизайн и качество на промишлената продукция. София.
- Илиева, Б. Дейността на социалния работник в отделите за закрила на детето. – <http://conf.uni-ruse.bg/bg/docs/cp12/6.2/6.2-25.pdf> – посетен на 19.03.2015.
- Йоргова, М. (2005) Методика за определяне на потребностите от специалистите по социални дейности. – В: Научните изследвания в социалната работа: състояние и приложения. София, 233–246.
- Кравченко, А. (2010) История мениджмента. М. – http://www.library.ugatu.ac.ru/pdf/teach/kravchenko_istoriya_menedgm2010.pdf – посетен на 19.02.2015.
- Коларова, Цеца (2007) Социално-правен анализ на институционалната система за управление на социалното подпомагане. – В: Проблеми на социалната работа. София, 276–286.
- Колев, Г. (2005) Изследване на професионалната идентичност на социалния работник в България. – В: Научните изследвания в социалната работа: състояние и приложения. София, 8–19.
- Леонидовна, А. (2009) Дизайн как общекультурный и национальный феномен. Автореферат, Ростов-на-Дону. – http://hub.sfedu.ru/media/diss/7442b760-a353-11e3-a4fd-003048621912/REF_106909a.pdf – посетен на 19.03.2015.
- Мерджанова, Я., Господинов, Б. (2002) Професионален профил на социалния работник. – В: *ГСУ, Факултет по педагогика, Книга Социални дейности, том 96, С., 5–27.*
- Михайлов, М. (2011) Човешкият фактор в организациите-мотивация, организационна култура: Управление на персонала. – <http://eprints.nbu.bg/940/> – посетен на 19.02.2015.
- Николова, Ст. (2004) Осигуряване и управление на здравето и безопасността при работа. – http://www.bcci.bg/uslovia_trud/kniga.doc – посетен на 19.03.2015.
- Пернишка, Е. (2007) Речник на чуждите думи. София.

- Радев, Н. (2009) Професията социална работа: състояние и проблеми. – В: Подготовка, професионална реализация и социален статус на социалния работник. С., 73–88.
- Симеонова, Р. (2009) Продължаващо обучение на социалните работници в контекста на управлението на персонала. – В: Подготовка, професионална реализация и социален статус на социалния работник. С., 362–374.
- Симеонова, Р. (2008) Управление на персонала в организациите за социална работа. – В: Управление в социалната работа. (Сборник от статии по проект Леонардо да Винчи LDV Project NL/96/B/F/PP/157623.) София.
- Симеонова, Р. (2011) Управление на социалната работа като дейност и система. София.
- Спивак, В. (2000) Организационное поведение и управление персоналом. Учебное пособие для вузов. Санкт-Петербург. – http://sciyouth.ru/elbibl/2011_12_uch_year/2_kurs_magistratura/Metodologiya_prof_deyatelnosty/%D0%9E%D1%80%D0%B3%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%B7%D0%B0%D1%86%D0%B8%D0%BE%D0%BD%D0%BD%D0%BE%D0%B5%20%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5%20%D0%B8%20%D1%83%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5%20%D0%BF%D0%B5%D1%80%D1%81%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D0%BE%D0%BC%20-%201.pdf – посетен на 12.03.2015.
- Стефанова, М., К. Харалампиев, Т. Томова, Е. Калфова, И. Нейков, З. Господинова, П. Петрова, Й. Димитров (2012) Доклад от национално изследване на условията на труд в България. – <https://research.uni-sofia.bg/bitstream/10506/1143/1/doklad.pdf>, <http://hdl.handle.net/10506/1143> – посетен на 19.03.2015.
- Стефанов, Н. (1998) Насоки за усъвършенстване на човешкия фактор при управление на качеството. София.
- Устройствен правилник на АСП, от официален сайт на Агенция „Социално подпомагане“. – http://www.asp.government.bg/ASP_Files/ustroistven_pravilnik_ASP.rtf – посетен на 19.03.2015.
- Христова, Т. (1996) Мениджмънт на човешките ресурси. Варна.
- Христова, Т. (2007) Управление на човешките ресурси. – <http://www.websita.com/downloads/HRM.doc> – посетен на 12.03.2015.
- Шопов, Д., М. Атанасова (1998) Управление на човешките ресурси. С., Тракия-М, Глава 4.
- Шопов, Д., Г. Евгениев, Д. Каменов, М. Атанасова, Й. Близнаков (2013) Как да управляваме човешките ресурси в предприятието. София.
- Шопов, Д., Л. Стефанов, М. Паунов (1997) Икономика на труда. София.
- Voxal, P., J. Purcell (2002) *Strategy and Human Resource Management*. Macmillan Press, London.
- Bratton, J., J. Gold (2003) *Human Resource Management*. 3rd ed. Palgrave Macmillan, UK.
- Grant, Adam M. (2007) Relational job design and the motivation to make a prosocial difference. – *Academy of Management Review* 32.2. – http://sdtheory.s3.amazonaws.com/SDT/documents/2007_Grant_AMR.pdf – посетен на 15.05.2015.
- Hackman, J. Richard, and Greg R. Oldham. (1976) Motivation through the design of work: Test of a theory. – *Organizational behavior and human performance* 16.2. – http://world.edu/wp-content/uploads/2013/04/1319789168_Hackman-Oldham-1976.pdf – посетен на 15.05.2015.

- Herbert, I., A. Rothwell (2004) *Managing Your Placement*. Palgrave, UK.
- Legge, K. (2004) *Human Resources Management*. Palgrave, UK.
- Morgeson, Frederick P., and Stephen E. Humphrey (2006) The Work Design Questionnaire (WDQ): developing and validating a comprehensive measure for assessing job design and the nature of work. – *Journal of applied psychology* 91.6. – <http://test.scripts.psu.edu/users/s/e/seh25/Morgeson%20and%20Humphrey%202006.pdf> – посетен на 15.05.2015.
- Rees, D., R. McBain (2004) *People Management – Challenges and Opportunities*. Palgrave, UK.
- Електронен сайт на АСП – Административни услуги, предоставяни от АСП – http://www.asp.government.bg/ASP_Client/ClientServlet?cmd=add_content&lng=§id=19&s1=667&selid=667 – посетен на 19.03.2015.
- Електронен сайт на АСП – Формуляри и бланки – http://www.asp.government.bg/ASP_Client/ClientServlet?cmd=add_content&lng=1§id=20&selid=20 – посетен на 19.03.2015.
- Електронен сайт на МТСП – Изводи от изследването за оценка потенциала на Отделите за закрила на детето в 11 общини на страната – [http://www.mlsp.government.bg/bg/projects/children/beneficiaries/benef/website%20\(1\)%20FINAL%20REPORT.doc](http://www.mlsp.government.bg/bg/projects/children/beneficiaries/benef/website%20(1)%20FINAL%20REPORT.doc). – посетен на 19 март, 2015.

Постъпила май 2017 г.

Рецензенти:
доц. дпн Моника Богданова
доц. д-р Ивайло Тепавичаров

ВЪПРОСНИК ЗА ДИЗАЙН НА ТРУДА⁸

Указание: Оградете само едно число на всяко твърдение (характеристика на труда) според числова скала, като имате предвид, че **0** е най-ниската оценка, а **5** е най-високата.

№	Въпроси	Скала					
Характеристики на задачата							
1.	Самостоятелно вземам решения как да планирам възложените ми задачи.	0	1	2	3	4	5
2.	Автономно и на моя отговорност вземам решения при изпълнение на задачите.	0	1	2	3	4	5
3.	Самостоятелно и на моя отговорност вземам решения какви методи да използвам, за да извърша дейностите/задачите.	0	1	2	3	4	5
4.	Има голямо разнообразие от задачи в моята работа.	0	1	2	3	4	5
5.	Резултатите от работата ми имат значително въздействие върху работата и живота на други хора.	0	1	2	3	4	5
6.	Работата ми позволява да изпълнявам задачите от тяхното начало до самият им край.	0	1	2	3	4	5
7.	Продуктите и ефектите от моята работа могат пряко и ясно да бъдат измерени относно тяхното качество и количество.	0	1	2	3	4	5
Характеристики на знанието							
8.	Изпълняваните от мен задачи могат да бъдат успешно извършени, без да се налага търсене на експертно мнение от други служители на по-високо експертно ниво.	0	1	2	3	4	5
9.	За да изпълня успешно задачите си се налага да анализирам и обработвам големи количества от информация.	0	1	2	3	4	5
10.	При решаването на проблеми в работата ми липсват ясни и конкретни процедури за решение им и се налага да бъде креативен и да имам уникални идеи.	0	1	2	3	4	5
11.	Изпълняваните от мен задачи могат да бъдат успешно извършени при прилагане на различни умения и широк кръг от знания.	0	1	2	3	4	5
12.	Успешното изпълнение на задачите от мен зависи от притежаване и използване на специфични знания и умения.	0	1	2	3	4	5

⁸ Въпросникът е съставен по модела и на базата на въпросника за дизайн на труда на: Morgeson, F., Humphrey, S. The Work Design Questionnaire (WDQ): Developing and Validating a Comprehensive Measure for Assessing Job Design and the Nature of Work. – *Journal of applied psychology*, Vol. 91, 6 (2006), 1321–1339. – <http://test.scripts.psu.edu/users/s/e/seh25/Morgeson%20and%20Humphrey%202006.pdf>

Социални характеристики							
13.	Работата ми позволява да развивам тясно сътрудничество и приятелства с други служители и колеги.	0	1	2	3	4	5
14.	Само след завършването на моята работа, други служители могат да започнат тяхната.	0	1	2	3	4	5
15.	За да работя по своите задачи е необходимо други служители да са си свършили техните задачи.	0	1	2	3	4	5
16.	Работата изисква взаимодействие с хора и служители от други организации и институции.	0	1	2	3	4	5
17.	Получавам актуална информация за количеството и качеството на изпълнените от мен задачи и продукти.	0	1	2	3	4	5
Мобилност на работата							
18.	За да изпълня задачите си, се налага да сменя няколко работни места. или обекти на организацията.	0	1	2	3	4	5
19.	Работата ми изисква командироване в други поделения на организацията и/или в други организации.	0	1	2	3	4	5
20.	За да изпълня задачите си, се налага да работя на терен извън работните помещения и площадки на организацията.	0	1	2	3	4	5
Работна обстановка							
21.	Имам здравословни оплаквания като следствие използването на материално-техническата база и условия в работните помещения.	0	1	2	3	4	5
22.	Чувствам се удобно и приятно при използването на материално-техническата база и условия в работните помещения.	0	1	2	3	4	5
23.	Работата се извършва с голямо нервно-психическо напрежение.	0	1	2	3	4	5
24.	Работата изисква много физически усилия.	0	1	2	3	4	5
25.	На работното ми място е осигурена нормална осветеност.	0	1	2	3	4	5
26.	Работното ми място е климатизирано, така че не се влияе от крайности в метеорологичните условия.	0	1	2	3	4	5
27.	На работното място липсват вредни и опасни за здравето агенти (например химикали, газове и т.н.).	0	1	2	3	4	5
28.	Малка е вероятността да се разболея от заразни и инфекциозни заболявания на работното място.	0	1	2	3	4	5
29.	За да изпълня задачите си, използвам различно оборудване и/или технически средства.	0	1	2	3	4	5